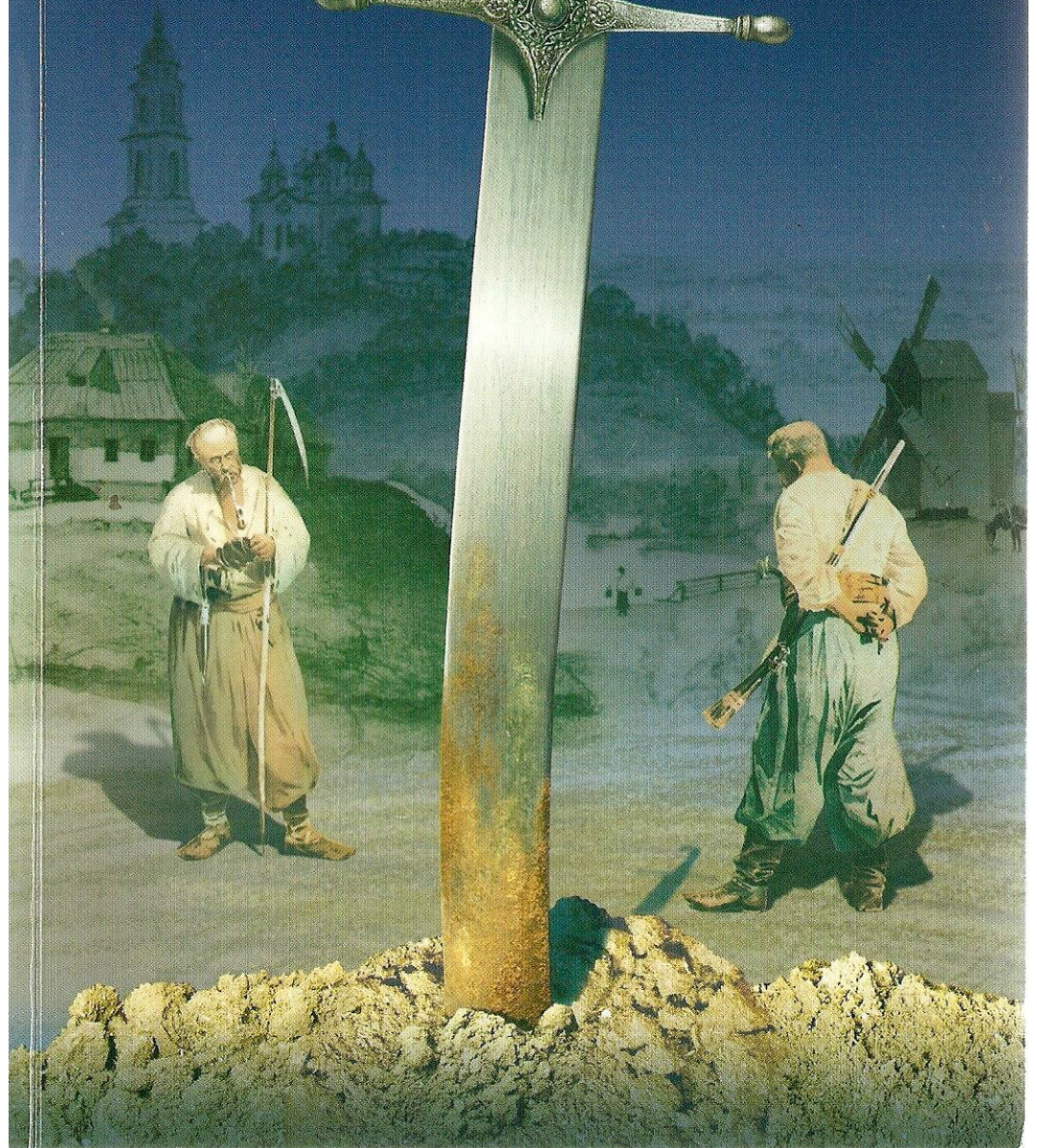

Олег
Решан

ІРЖА НА ЛЕЗІ:

Лівобережне
козацтво
і російсько-
турецька війна
1735–1739 років

*Мамі, Галині Михайлівні,
і батькові, Анатолію Олександровичу,
з любов'ю та вдячністю*

Кафедра історії України
Дніпропетровського
національного університету

Інститут
суспільних досліджень
(м. Дніпропетровськ)

Олег
Репан

ІРЖА НА ЛЕЗІ:

*Лівобережне
козацтво
і російсько-
турецька війна
1735–1739 років*

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2009

УДК 355.48((470+571)+560) "1735/1739"+94(477.5)
ББК 63.3(4Укр5)51
Р41

Монографія присвячена участі козацтва Лівобережної України в російсько-турецькій війні 1735–1739 років. Розглядається місце «козацького питання» в міжнародних відносинах у Центрально-Східній Європі 30-х років XVIII ст., становище різних категорій козацтва Гетьманщини та участь лівобережних полків у бойових діях.

Книга розрахована на науковців, студентів і викладачів вузів, широкий читацький загал.

Рецензенти:

Гуржій О. І. — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України

Стороженко І. С. — доктор історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії історії Придніпровського регіону Дніпропетровського національного університету

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського національного університету
(Протокол № 11 від 29 червня 2006 р.)*

ISBN 978-966-518-514-7

© Репан О. А., 2009
© Видавничий дім «Києво-Могиллянська академія», 2009

Зміст

Вступ	6
Розділ 1. «Козацьке питання» в геополітичних планах Російської імперії у 30-х рр. XVIII ст.	12
1.1. Козацький аспект у загостренні протиріч між Російською та Османською імперіями напередодні війни 1735–1739 рр.	13
1.2. Зміни в російській політиці щодо «козацького питання» в 1735–1739 рр.	21
Розділ 2. Соціальне становище та статус козацтва у 30-х рр. XVIII ст.	31
2.1. Рядове козацтво	31
2.2. Урядова старшина	41
2.3. Значне військове товариство	57
Розділ 3. Лівобережні полки в походах російсько-турецької війни 1735–1739 рр.	73
3.1. Мобілізаційні можливості Гетьманщини напередодні та під час війни	74
3.2. Лівобережне козацтво в далеких походах	82
3.3. Специфіка дій лівобережних полків у ближніх виправах	106
Висновки.....	132
Список використаних джерел та літератури	139
Список скорочень	174
Додатки	175
Іменний покажчик	192

Вступ

Образ козака-лицаря, звитяжного захисника Батьківщини, міцно увійшов у свідомість сучасних українців багато в чому завдяки зусиллям істориків. Українські історики звертали увагу на воєнно-політичні події в першу чергу тих періодів, коли козацтво виступало самостійним суб'єктом історії. У цьому контексті менш дослідженим виявилось XVIII ст., особливо друга половина 30-х — 40-і рр. Традиційний погляд на «козацьку добу» в історії України як на «історію гетьманів» призвів до зменшення інтересу до даного періоду «міжгетьманства», що характерно і для сучасної української історіографії.

У російській історіографії 30-ті рр. XVIII ст. також є сутінковою зоною між яскраво освітленими епохами Петра I та Єлизавети Петрівни. Наприклад, праця одного з краєвих

знавців даної доби Є. Анісімова має назву «Росія без Петра» [373]. Вивчення цих років також ускладнюється наявністю стереотипів стосовно засилля іноземців при дворі та сприйняттям політики Анни Іоаннівни як відступу від традицій Петра I [376].

Досліджуючи російсько-турецьке протистояння в означений період та війну 1735—1739 рр., представники потужної школи російської воєнної історії все ж не створили завершеної картини подій війни [384], яка децю випадала з фокусу уваги істориків, незважаючи на те, що впевнене просування імперії до берегів Чорного моря почалося, власне, з цього часу. Така неухвага, найімовірніше, пов'язана з «неяскравістю» результатів Белградського миру порівняно зі здобутками російської зброї у другій половині століття. На сучасному етапі в Росії зростає зацікавлення історією 1730-х рр., про що свідчить і видання мемуарів [317, 319, 359], і поява досліджень, які виходять за межі традиційних підходів та оцінок [376, 439, 440, 505]. Одночасно на тлі загального підвищення наукового інтересу до 30-х рр. XVIII ст. поживалося вивчення і військової історії, свідченням чого є дослідження Н. Петрухінцева, присвячені внутрішній політиці уряду Анни Іоаннівни і розвитку армії та флоту в 1730—1735 рр., які дозволяють краще зрозуміти загальний стан збройних сил Російської імперії напередодні війни [505]. До того ж участь українського козацтва у війні 1735—1739 рр. ніколи не була предметом спеціальної уваги російських істориків.

Схожа ситуація склалася з вивченням цієї проблеми в українській історіографії, оскільки вітчизняні історики дуже мало цікавилися воєнними подіями 30-х рр. XVIII ст. й участю в них козацьких відділів. Імовірно, це можна пояснити зменшенням у помазепинський час самостійності козацтва як політичної та військової сили.

У контексті цієї теми важливою є проблема підходів у висвітленні війн. Якщо у воєнній історіографії XIX — початку XX ст. війни не розглядалися як системне явище, вивчалися в першу чергу військові дії, дипломатичні заходи, сили сторін, підраховувалися втрати, поза увагою, як правило, залишався вплив війн на суспільство, зрушення в соціальній сфері, то в останній час спостерігається тенденція зміни ракурсу [525]. Сучасна українська історіографія виявилася не зовсім підготовленою до такого повороту, оскільки на конкретно-історичному рівні, особливо щодо XVIII ст., ще недостатньо досліджені і «мир», і «війна».

Крім того, для української історії кінця XVII—XVIII ст. актуальною можна вважати проблему «війна і Гетьманщина як со-

ціально-політична структура, війна і козацтво як соціальна структура». З одного боку, козацька державність виникла як результат розвитку військового стану, тому війна була одним з елементів підтримки козацької держави, оскільки в короткі періоди миру спостерігалися тенденції до переродження її на звичайну цивільну, станову. З іншого боку, навіть поверховий погляд на період кінця XVII—XVIII ст. засвідчує, що часто війни, в яких брало участь козацтво, призводили до зменшення автономії, до збільшення ступеня інкорпорації Гетьманщини.

Окремо варто зауважити, що козацтво XVIII ст. як соціальна категорія майже не стало предметом спеціальних наукових зацікавлень, що пояснюється досить повільною «переорієнтацією» напряму розвитку української історичної науки в бік її соціалізації, а також тим, що «засвоєння новітніх парадигм світової історичної науки, в тому числі й у сфері соціальної історії, відбувається недостатньо динамічно» [535, с. 9]. Якщо проблема перетворення козацтва на окрему соціальну верству, формування його станової свідомості в XVI — першій половині XVII ст. розглядалася в науковій літературі [463, 464, 528, 556, 568], то причини та зміст процесу станової трансформації протягом XVIII ст. в цілому майже не привертала уваги дослідників або вивчалися під кутом зору «оселяння» козацтва, формування козацько-старшинського землеволодіння [414, 415, 459, 460, 461]. Тому еволюція свідомості козацтва від лицарського етосу до сприйняття себе насамперед як «людей праці», зміна ставлення козаків до військового обов'язку та війни загалом потребує вивчення.

Можна припустити, що саме моменти, коли козацтво мусило проявити себе як військовий стан, з притаманним йому сприйняттям війни як органічної частини свого життя, дадуть змогу виразніше побачити його трансформацію. Російсько-турецька війна 1735—1739 рр. може послужити тим «лакмусовим папірцем», який допоможе краще зрозуміти процес еволюції козащини. Підстави для такого припущення дає реформа 1735 р., яка свідчила про те, що саме в цей час гостро постала проблема збереження козацтва як військової сили. Крім того, російсько-турецька війна 1735—1739 рр. була однією з перших війн, у яких лівобережне козацтво вже не виступало самостійним політичним суб'єктом.

Вибір лівобережного козацтва як об'єкта дослідження обумовлений низкою причин. Слобідські козацькі полки сформувалися та функціонували в децю відмінних, ніж інші українські іррегулярні утворення, умовах і традиційно знаходилися у значно більшій

залежності від російського уряду, тоді як для лівобережних козаків у 1730-х рр. така залежність тільки ставала реальністю, і вплив цього чинника на самоусвідомлення козацтва як військової спільноти не з'ясовано. Натомість запорозьке козацтво, на відміну від лівобережного, в 1730-х рр. значною мірою зберігало самостійність, а грошові виплати зі скарбниці та прикордонне положення давали можливість підтримувати військовий спосіб життя, засадничим елементом якого було добування «козацького хліба» [528, с. 143], в тому числі шляхом козакування і гайдамакування. Для козацтва ж Гетьманщини на перший план у структурі «козацького хліба» виступають прибутки від господарської діяльності, що мало привести до зміни ціннісних орієнтирів, у тому числі й у ставленні до війни як засобу підтримки козацької державності.

Перспективним виглядає підхід, який дозволяє розглянути війну як чинник, що окреслює ті сторони життя козацтва, які не проявляються опукло в мирний час. Гіпотетично війна 1735—1739 рр. може виявити як традиційні риси козацтва — військової спільноти, так і набуті ознаки спільноти, для якої господарські заняття, економічний добробут як результат мирної праці є важливішими за лицарські чесноти. Такий підхід дозволяє в центрі уваги монографії поставити проблеми впливу війни на еволюцію козацького стану, зокрема в Гетьманщині.

Метою дослідження є з'ясування стану й тенденцій еволюції лівобережного козацтва як військової спільноти на підставі вивчення російсько-турецької війни 1735—1739 рр.

Хронологічні рамки праці визначені в основному тривалістю російсько-турецької війни 1735—1739 р. У разі потреби залучалася інформація з попередніх років, зокрема щодо формування «української» політики російського уряду в переддень війни та участі лівобережних полків у польських походах 1733—1735 рр., що безпосередньо вплинуло на боєдатність та мобілізаційні можливості Гетьманщини. Також подано відомості про призначення на старшинські посади, які стали наслідком російсько-турецької війни 1735—1739 рр.

Останнє робить можливим заповнення існуючих в українській історіографії лакун, оскільки до цього часу не були точно встановлені навіть особи козацьких воєначальників різного рівня, які очолювали гетьманців у боях 1735—1739 рр., не говорячи вже про полковий рівень.

Для створення історіографічної основи роботи залучено різноманітну літератури, яку можна умовно розділити на дослідження,

що стосуються міждержавних відносин у Центрально-Східній Європі у 30-х рр. XVIII ст. та місця «козацького питання» в геополітичних планах Російської імперії; праці, присвячені різноманітним аспектам історії Гетьманщини і, перш за все, козацького стану; роботи, що розкривають хід російсько-турецької війни 1735–1739 рр. й участь козацтва в бойових діях; фонову літературу, що дає уявлення про суспільно-політичну, соціально-економічну ситуацію в Російській імперії в 1730-х рр. і дозволяє більш адекватно уявити характер цивільних та військових російських урядовців, які безпосередньо впливали на перебіг досліджуваних подій*. Проведений історіографічний аналіз засвідчив, що спеціально участь лівобережного козацтва у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. не розглядалася, а проблема вивчення еволюції козацтва як військового стану крізь призму війни не ставилася. Козацтво в 1730-х рр. і його участь у бойових діях розглядалися лише в контексті інших тем — політики Росії щодо Гетьманщини, військової історії Росії, дипломатичної історії, військового мистецтва козацтва, економічної історії Гетьманщини тощо.

З метою формування джерельної бази роботи було обстежено фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі — ЦДАУК), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ (далі — ІР НБУ). Найінформативнішими щодо теми є фонди ЦДАУК. Ідеться перш за все про фонд Генеральної військової канцелярії (далі — ГВК) (ф. 51), яка здійснювала як військове, так і цивільне керівництво Гетьманщиною. Матеріали про мобілізацію козацьких полків, охорону кордонів, матеріальне забезпечення військ містять фонд Генеральної військової похідної канцелярії (далі — ГВПК) (ф. 1501), яка функціонувала під час перебування голови Правління гетьманського уряду (далі — ПГУ) поза Глуховом. З огляду на документи, які відклалися в цьому фонді, у віданні ГВПК знаходилися передусім військові питання, а цивільні проблеми в цей час продовжувала розглядати ГВК. Унікальним є фонд 1560 — Канцелярія наказного гетьмана у Кримському поході Я. Горленка. За документами цього фонду чітко простежуються стосунки між командиром козацького корпусу та вищим російським генералітетом, маршрут війська в 1736 р. і т. ін. Інформацію щодо повернення запорожців

* У межах монографії автор не вважав за потрібне докладно аналізувати історіографічну ситуацію, проте очі мають можливість ознайомитись із повним текстом дисертації на сайті www.ukrterra.com.ua

під юрисдикцію Російської імперії та їх участь у бойових діях протягом війни 1735–1739 рр. містить архів Коша Нової Запорозької Січі (ф. 229). Певні дані про життя лівобережжя протягом війни знаходяться у фондах 231 (Зібрання військових справ XVIII ст.) та 55 (Канцелярія міністерського правління). Менш інформативними є деякі фонди полкових та сотенних канцелярій (63, 64, 98 та ін.). На цьому тлі вирізняється комплекс документів Шептаківської сотні Чернігівського полку (справи 690–975 у фонді 64), який дає змогу досить повно судити про життя сотні під час війни.

У зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського було використано фонди I, II, VIII. Найважливішими у цьому архівосховищі стали матеріали колекції О. Лазаревського, які багато в чому сприяли персоніфікації подій війни — ідеться про документи, які фіксують службу козацьких старшин. Ставлення представників цієї верстви до війни відображає їхнє приватне листування*.

І наостанок — слова подяки. Участь лівобережного козацтва в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. як тема дипломної роботи була запропонована авторові проф. Ю. А. Мициком. Атмосфера, що панує на кафедрі історії України ДНУ, значною мірою сприяла формуванню дослідницької допитливості та наполегливості. Щира подяка А. Портнову та родині Головків — за дружню допомогу та підтримку; В. Панченку — за здатність мислити категоріями майбутнього. І, безперечно, найтепліші слова людині, без якої це дослідження навряд чи народилося б, — науковому керівнику Т. Литвиновій. Тетяна Федорівна завжди вимагає від себе та учнів прагнення вийти за межі стереотипу. Наскільки це вдалося авторові в даному випадку — судити шановному читачеві.

* Докладніше аналіз інформаційних можливостей джерел — див. текст дисертації на вже згаданому сайті www.ukrterra.com.ua

«Козацьке питання» в геополітичних планах Російської імперії у 30-х рр. XVIII ст.

Місце козацької проблематики в геополітичних планах Російської імперії 1730-х рр. залишається багато в чому невизначеним. Російська історіографія, розглядаючи міжнародні відносини у 30-х рр. XVIII ст., основну увагу приділяла діям власної дипломатії та урядів союзних або ворожих держав [429, 430, 450, 490, 554]. Звернення до українського фактора було фрагментарним, він вписувався у більш широкий контекст [477, 539]. Такі самі підходи властиві вітчизняній історіографії, коли складові української проблематики у 1730-х рр. розглядаються переважно ізольовано [457, 532, 566]. Системний погляд на проблему запропонував О. Субтельний, але для цього дослідника вивчення козацького чинника у міжнародних планах Росії не є головним [547].

Нижче запропоновано авторський погляд на політику Російської імперії стосовно Гетьманщи-

ни, Війська Запорозького та гетьмана у вигнанні П. Орлика, які в означений час і становили «козацьке питання». Саме вони розглядалися російським урядом як суб'єкти, чию лояльність або нейтралізацію слід забезпечити для реалізації власних намірів на чорноморському напрямку імперської геополітики. Урядова політика щодо «козацького питання» напередодні та під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. зазнавала певних змін. У контексті теми найбільш важливими є суб'єктні риси, які проявляла у 1730-х рр. Гетьманщина, та спроби противників Росії реанімувати лівобережне козацтво як самостійну силу в міжнародних відносинах.

1.1. *Козацький аспект у загостренні протиріч між Російською та Османською імперіями напередодні війни 1735–1739 рр.*

Підготовка до ревізії наслідків Прутського миру (1711) та Константинопольського договору (1712) була тривалою. Російський уряд, обираючи союзників у Європі, зважав на потребу війни з Туреччиною. У серпні 1726 р. Росія уклала з Австрією угоду, за умовами якої Петербург визнавав права жіночої лінії на успадкування віденського престолу. Зі свого боку Австрія гарантувала непорушність європейських кордонів Росії. Договір містив у собі ще й секретну частину, яка передбачала взаємодопомогу у разі війни. Сторони зобов'язувалися виставити для допомоги одна одній тридцятитисячний корпус. Підписання цієї угоди спричинило велике занепокоєння в Туреччині [429, с. 124].

На початку 1730-х рр. Росія вгалася між уже існуючим союзом із Австрією та можливою угодою з Францією. Турецька проблема залишалась актуальною для російської політики, але до неї додалося питання про обсадження польського престолу після смерті Августа II зручною для Петербурга особою. Фельдмаршал Мініх у середині 1732 р. намагався з'ясувати, наскільки далеко Франція може зайти, шукаючи союзу з Росією. Він пропонував французькому уряду підтримати можливу війну Росії з Туреччиною. Натомість Росія могла би підтримати зручну для Франції кандидатуру на польський престол за відмови Польщі від претензій на Лівонію та перетворення Курляндії на незалежне герцогство. Відповідь Парижа була надзвичайно непевною, що ускладнювало дії Б. Мініха, спрямовані на укладання союзу із Францією [539, с. 279–282].

Тим часом позиції прихильника союзу з Австрією, графа Остермана, зміцнилися. Він нагадував імператриці, що Франція відмовилася підтримати претензії Росії до Османської імперії, натомість

російсько-австрійський договір продовжував діяти, і Петербург мав усі засоби для того, щоби примусити Австрію його виконувати. Крім того, російські інтереси в Польщі набагато краще узгоджувалися з австрійськими, аніж із французькими. У 1732 р. було укладено угоду між Росією, Пруссією та Австрією стосовно координації дій після смерті Августа II. У 1733 р. Росія та Австрія спільно підтримали як кандидата на польський престол Августа III [539, с. 283–285, 330–332].

Польські події прискорили початок російсько-турецької війни. Певною мірою до цього долучилася Франція, яка за умови протистояння з російсько-австрійським альянсом сподівалася створити санітарний кордон, що складався б із Туреччини, України, Польщі та Швеції [547, с. 132]. За повідомленнями російського посланника у Стамбулі І. Неплюєва, французький посол Ж. Вільнев надзвичайно активно схиляв Високу Порту до війни з Росією [539, с. 377]. Антиросійську позицію обстоювали й представники шведського уряду в Туреччині Гепкен та Карлсон [334, с. 141].

Неоднозначно діяли представники англійського зовнішньополітичного відомства. У лютому 1734 р. британські посланники в Петербурзі отримали інструкції, які повідомляли про велику занепокоєність короля Георга II можливим конфліктом Росії та Туреччини і пропонували вжити всіх заходів для відвернення війни [333, с. 175]. З іншого боку, посол Великої Британії у Стамбулі лорд Кінюль активно сприяв укладанню антиросійського союзу Швеції та Туреччини [539, с. 383–384].

Польська проблема, задля зручного вирішення якої французький уряд сплітав мереживо інтриг у Східній Європі, була присутня і в російсько-турецьких відносинах. За одним із пунктів ненависного для Петербурга Прутського договору Порти виступала гарантом невтручання Росії в польські справи [429, с. 116]. Різкий демарш султана з приводу намагання посадити на польський престол Августа III на певний час збентежив росіян наприкінці 1733 р., але надійшла звістка про перемогу перської армії над турками, і занепокоєння зникло [333, 157]. Туреччина, проте, не знімала польське питання з порядку денного, і російські резиденти доповідали про можливість втручання османів у проблему вибору нового короля [564, с. 22].

Водночас серед російської еліти ширилася думка про те, що саме зараз настав зручний час для ревізії Прутського договору. Важливу роль у розгортанні таких настроїв відігравали представники Російської імперії при дворі Високої Порти І. Неплюєв та А. Вешняков.

Вони переконували імператрицю у слабкості турецької армії. Послаблювало турецькі позиції також усунення радника султана Мухамеда III і реформатора збройних сил Порти Алі-паші [504, с. 63]. Після відкликання внаслідок хвороби восени 1735 р. І. Неплюєва тональність рапортів А. Вешнякова не змінилася, хоча навіть в умовах початку бойових дій турецькі чиновники зверталися до нього з пропозиціями про врегулювання конфлікту без великомасштабної війни [539, с. 405–406].

Активно підтримував війну фельдмаршал Мініх, який розглядав її як шанс для зміцнення свого впливу при дворі [504, с. 63–64]. Схожу позицію обстоював кабінет-міністр А. Остерман, якого спостерігачі підозрювали у спробах відвернути таким чином увагу від недружніх щодо Росії дій Пруссії. Війна на південних кордонах унеможлиблювала конфлікт із цією державою [333, с. 165, 462]. Одночасно обидва ці політичні діячі вважали доцільним якнайдовше дезінформувати Туреччину, подаючи наявні бойові дії як прикордонний конфлікт між козаками і татарами [449, с. 528]. Остаточне рішення про підготовку до війни було прийнято 16 червня 1735 р. Кабінет-міністри А. Остерман, П. Ягужинський та А. Черкаський, а також А. Ушаков, П. Шафіров, Бірон та Г. Головкін підписали «Рассуждение...», в якому оцінювали дії Туреччини в Персії як підготовку до антиросійського виступу. Передбачалися заходи негайної протидії (похід генерал-аншефа Вейсбаха на Перекоп), які б зв'язали руки кримським татарам і дозволили зберегти Персію як союзника в боротьбі з Портою. Крім того, починалася активна підготовка до широкомасштабної війни [564, с. 25–30].

Приводом для початку бойових дій стали пересування кримських військ. Таке вже було восени 1733 р., коли Феті-Гірей, ідучи на перський театр війни, зіткнувся з російськими відділами під командуванням князя Гессен-Гомбурзького [504, с. 63]. Татари все ж прорвалися, а Росія почала висувати претензії щодо дій кримчаків перед Стамбулом. Непорозуміння було пов'язане також зі статусом кабардинських земель, які й Російська імперія, і Кримське ханство вважали своїми [539, с. 368–372]. У 1733 р., коли абсолютно незрозумілим був хід справ у Польщі, Росія не ризикнула розпочинати війну. Проте в 1735 р., після аналогічних дій татарських військ, корпус генерал-лейтенанта Леонтьєва вирушив до Перекопа, що фактично і стало початком російсько-турецької війни, офіційно оголошеної лише у 1736 р. [504, с. 63].

У 20-х — першій половині 30-х рр. XVIII ст. можливий конфлікт з Османською імперією, під владою якої перебували запорожці та

гетьман-емігрант П. Орлик, примушував російський уряд уважніше стежити за обстановкою в Гетьманщині, тим більше що українські землі мали стати плацдармом для просування Російської імперії на південь.

Ставлення уряду до запорожців не було однозначним. З одного боку, їх вважали зрадниками. Ізоляція від Гетьманщини мусила запобігти поширенню цієї зарази між лівобережними козаками. Велику стурбованість Петербурга влітку 1731 р. викликала звістка гетьмана Д. Апостола про заселення січовиками Кодака. Як повідомляли гетьману полтавські купці, цей процес ішов доволі швидко і здійснювався з дозволу кримської влади. Уряд пропонував Д. Апостолу перетинати шлях можливим утікачам із Гетьманщини; впійманим загрожувала смертна кара [301, с. 35].

Обов'язковою умовою звільнення у 1731 р. Д. Горленка, який свого часу підтримав І. Мазепу, була підписка, за якою колишній прилуцький полковник зобов'язувався не мати жодних контактів ані з запорожцями, ані з П. Орликом. Гетьману було доручено стежити за виконанням цієї умови та не призначати Д. Горленка на офіційні посади [308, с. 5–6].

Російський уряд не визнавав жодних причин, які б могли виправдати контакти старшин із Січчю. Київський полковник А. Танський, інтригуючи проти гетьмана Д. Апостола, дізнався про наявність у Коші листів І. Мазепи та тоді ще миргородського полковника Д. Апостола до К. Гордієнка. Він відрядив на Січ козака Ф. Грошевського, який мав придбати ці документи. Поїздка виявилася безрезультатною, але про неї дізналися в Петербурзі. Покарання було швидким — А. Танського оштрафували на 200 карбованців. Очевидно, намагання очорнити гетьмана все ж певною мірою слугувало виправданням, оскільки більш жорстких заходів до полковника не вживали. Козака ж бито киями, а ченця, який повідомив А. Танському про листи, ув'язнили в російському монастирі. Це рішення Колегія іноземних справ мотивувала самовільною поїздкою ченця на Запоріжжя, після чого йому жодним чином не дозволялося залишатися в Гетьманщині [301, арк. 68, 112].

Справді, підстави для побоювань були, оскільки на початку 1730-х рр. значно активізувався П. Орлик. Наприкінці 1729 р. київський воєвода Юзеф Потоцький та його брат Теодор, примас Польщі, налагодили зв'язок із Григором Орликом. Ці прихильники кандидатури С. Лещинського на польському троні вважали за потрібне залучити на його бік П. Орлика та запорожців. Подорож Г. Орлика до Парижа була успішною. Незважаючи на прохолодний прийом, який у

1730 р. чекав на молодого Орлика у Стамбулі, його активність не зменшувалася. У 1732 р. він у Бахчисараї провів переговори з Каплан-Гіреєм, і хан, давній противник Росії, обіцяв Г. Орлику всебічну підтримку [547, с. 132–140].

Проте російську політику щодо Січі жодним чином не можна назвати однозначною. Наприклад, уже в 1715 р. Петербург дозволив запорожцям оселятися в містах та селах Гетьманщини. Звичайно, такий дозвіл не передбачав повернення Війська як цілості, а за січовиками пильнували місцеві урядовці. Проте їх обіцяли не переслідувати, а на прохання переходу під владу Росії посланцям пояснили, що це поки що неможливо через міжнародні угоди [348, с. 1–3]. Схожу відповідь отримали представники проросійської партії на Запоріжжі в 1728 р. Одночасно російський уряд наказав дати козакам надію на повернення. Прихильників Росії утримували від негайного виступу і заохочували грошима [348, с. 4–6].

Боротьба проросійської та протатарської партій на Січі була тривалою. Довгий час перевагу мала остання, а кошовому К. Гордієнку вдавалося переконувати козаків у хибності орієнтації на Росію. Не завжди відносини між партіями були мирними. Програвши вибори кошового у 1728 р., проросійська партія застосувала проти своїх опонентів силу [348, с. 8]. Перевага цієї партії чітко окреслилася на початку 1730-х рр., коли предметними стали переговори щодо переходу запорожців під російську юрисдикцію. Знаковим утіленням перемоги проросійської орієнтації стало згадування у церковних службах на Січі не П. Орлика, а Д. Апостола [547, с. 138].

У той же час не варто применшувати вагу протатарської партії, прихильники якої залишалися впливовими на Січі. Наприклад, І. Неплюєв у 1734 р. радив якомога швидше приймати запорожців під протекцію, оскільки затягування могло не тільки відштовхнути січовиків, а й примусити замислитися гетьманців [477, с. 82]. Остаточне рішення Петербург ухвалив після повідомлення про звільнення П. Орлика з Салонік і його намір негайно вирушити на Січ. У травні 1734 р., незважаючи на бойові дії в Польщі й побоювання все ж таки спровокувати Порту на початок війни, Анна Іоаннівна прийняла Кіш під свою «високу руку» [547, с. 146].

Часткою козацької проблеми для Петербурга була діяльність Пилипа та Григора Орликів. З одного боку, офіційна влада на Січі явно відкидала будь-які спроби П. Орлика та кримського хана Каплан-Гірея схилити Кіш на свій бік, їхні листи пересилали російським урядовцям. Проте навряд чи Петербург міг бути абсолютно спокійним, враховуючи те, що на вірність імператриці присягнуло трохи

більше 7 тисяч запорожців, а їхня загальна чисельність оцінювалася у 20 тисяч осіб [348, с. 13]. Деяко заспокоювали повідомлення про те, що влітку 1735 р. разом із П. Орликом у Бендерах було не більше 700 козаків [457, с. 63]. Але одночасно граф Вейсбах доносив про листи П. Орлика до козаків та «о запорожцях-ворах», які прислухаються до агітації гетьмана у вигнанні. [321, с. 202].

«Головного болю» перед війною додавали росіянам французькі зусилля, спрямовані на підготовку козацького повстання [450, с. 42, 72], а також консультації П. Орлика з Каплан-Гіреєм [539, с. 378]. Окреме попередження щодо ймовірної активності П. Орлика отримав представник Росії при польському дворі барон Кейзерлінг [477, с. 83].

Можливість виступу запорожців на боці Туреччини, звичайно, була неприємною для Росії, але такий виступ не ніс стратегічної загрози. Існувала небезпека кардинального ускладнення ситуації лише у випадку підтримки дій січовиків з боку Гетьманщини, що змушувало російський уряд постійно враховувати це у своїй політиці щодо Лівобережжя. Як аргумент ця проблема могла використовуватися навіть під час полеміки з приводу організації влади в імперії. У 1730 р. граф А. Остерман, виступаючи за самодержавну владу, акцентував саме на цьому [440, с. 86].

Певне пом'якшення російського ставлення щодо Гетьманщини спостерігається в середині 1720-х рр. Крім внутрішньополітичних обставин, на такий поворот мали вплив і зовнішньополітичні. Після утворення в 1726 р. в Європі двох ворожих коаліцій – австро-російської та союзу Франції, Англії, Пруссії, Голландії та Данії – шанси на масштабну війну значно зросли. Знову були актуалізовані претензії С. Лещинського на польський престол, і він, за підтримки Франції, відновив свої контакти з П. Орликом [547, с. 126–127].

У вищих російських урядових колах існували різні підходи до політики відносно Лівобережжя. Голова Малоросійської колегії С. Вельямінов пропонував зробити членів колегії незмінними, а Військова колегія радила надати 10 регулярним полкам, які перебували в Гетьманщині, права на постійне розташування. Член Верховної таємної ради П. Толстой застерігав від будь-яких поступок українцям в умовах загострення відносин із Туреччиною. Проте більшість цієї Ради в лютому 1726 р. подала імператриці пропозиції, які в переддень очікуваної російсько-турецької війни мусили прихилити лівобережних козаків до Росії. Роком пізніше було скасовано податки, які запровадила Малоросійська колегія, та подушний податок на утри-

мання російських військ, дозволено відновити інститут гетьманства [547, с. 141–143].

Цей «флірт» з українцями не був тривалим. Уже в 1730–1731 рр. уряд розмірковував над шляхами дальшого обмеження автономії [440, с. 244]. Проте приборкати гетьмана не вважали за доцільне, хоча повної довіри до нього уряд не мав. Занепокоєння викликали контакти Д. Апостола з Кримським ханством, за якими Петербург доручив слідкувати полковнику Тургеневу [301, арк. 36]. Росіяни-полковники взагалі були «головним боєм» для гетьмана. Скарги стародубських старшин на введення полковником А. Дуровим російських порядків Д. Апостол вимушено проігнорував. Він відповідав скажникам, що не може судити полковника, оскільки той – росіянин [459, с. 54–55].

Ставлення цих урядовців до місцевих порядків яскраво демонструє відмова ніжинського полковника І. Хруцова йти в похід на Польшу в 1733 р. під командуванням генерального обозного Я. Лизогуба. І. Хруцов наполягав на тому, що козацький старшина для нього не може бути командиром. Д. Апостол міг хіба апелювати до Анни Іоаннівни, звертаючи її увагу на існуючі українські порядки і попереджаючи, що така позиція є образливою для досвідчених козацьких старшин, які брали участь у багатьох битвах [497, с. 150–151]. Цікаво, що на цей час центральна влада була схильна піти на певні поступки. Після розслідування Іноземна колегія ухвалила рішення про відповідність козацьких рангів та регулярних чинів, яке офіційно не було затверджено, але неофіційно діяло, принаймні генеральний обозний Я. Лизогуб отримував жалування нарівні з генерал-майором [331, с. 417–418]. Проте в такому протистоянні гетьман міг розраховувати хіба на локальні успіхи, як це було в 1728 р., коли йому вдалося вивести з-під влади все того ж І. Хруцова засейменські сотні. Д. Апостол, пояснюючи це давньою традицією, перевів їх безпосередньо під гетьманську булаву [460, с. 50].

Ставлення козацької старшини до російської влади яскраво проявилось у 1733 р., коли внаслідок хвороби гетьмана старшина спробувала перебрати правління Гетьманщиною на себе, усунувши від вирішення цього питання резидента. Завдяки втручання С. Нарішкіна та О. Шаховського ГВК перейшла у відання С. Нарішкіна, хоча хворий Д. Апостол намагався опиратися [539, с. 564–566].

Після смерті гетьмана Петербург, незважаючи на ймовірність війни з Туреччиною, вирішив кардинально обмежити автономію Гетьманщини. У життя впроваджувалися заходи, які мали сприяти поглиненню української системи влади російською. Князь О. Ша-

ховської очолював Правління гетьманського уряду, яке складалося з рівного числа російських офіцерів і українських старшин [301, арк. 17–18]. Старшини були виразно незадоволені цим рішенням, оскільки явно сподівалися на вибори нового гетьмана [539, с. 569]. Реальна влада зосереджувалася в руках голови ПГУ, без нього ця установа не могла вирішити навіть дрібних проблем, пов'язаних із втечами козаків та селян [73, арк. 3–9]. Українські справи були перенесені з Колегії іноземних справ до Сенату, а О. Шаховської отримав право про важливі речі писати прямо до Кабінету Міністрів [331, с. 424]. Кабінет-міністри надавали О. Шаховському широкі повноваження. Наприклад, він міг самостійно визначати особу командира, який очолить лівобережні полки в далекій виправі [321, с. 212–213; 322, с. 75].

Поряд із перебиранням головою ПГУ фактично гетьманських повноважень зміни передбачалися в різних сферах. Така дражлива для старшин справа, як надання маєтків, з 1734 р. перейшла до виключної компетенції Петербурга [487, с. 217]. Відбувалося обмеження сфери компетенції старшин. Наприклад, Я. Лизогуб, перший серед українських членів ПГУ, не міг своєю владою змінити хорунжого генеральної артилерії І. Забілу, який не виконував посадових обов'язків. Генеральний обозний мав звернутися за дозволом до голови ПГУ [485; 497, с. 144]. О. Шаховської не дуже довіряв козацьким старшинам, намагаючись, де це було можливо, замінити їх на російських офіцерів. Схожа спроба сталася у Києві під час обрання вїта, проте не вдалося знайти в місті більш-менш гідного такої посади росіянина. Для посилення російських впливів заохочували шлюби українців із росіянами [539, с. 568–570]. Символом наступу нових часів стала заміна в діловодстві традиційної форми універсалу на російський указ [534, с. 71].

Жодних проявів організованого опору реформам, проведеним у 1734 р., не спостерігаємо. Лише виявлено повідомлення О. Шаховського про глухе невдоволення генеральної старшини [539, с. 569]. Та ще дві, вкрай маловірогідні, звістки. Зокрема, великий візир у Стамбулі у присутності послів говорив про сутички між козаками та росіянами [333, с. 475]. Здається, це повідомлення, яке надійшло від вороже налаштованої щодо Росії людини, можна проігнорувати. На більшу увагу може заслуговувати репліка фельдмаршала Мініха в листі до імператриці, де він говорив про невдоволення політикою О. Шаховського в Гетьманщині, що могло призвести до виступу козаків на боці Туреччини [449, с. 529]. Проте варто врахувати ворожі стосунки між цими державними діячами.

1.2. Зміни в російській політиці щодо «козацького питання» в 1735–1739 рр.

Кардинальних зрушень у ставленні російського уряду до української проблематики після початку бойових дій не спостерігається. Петербург пильно стежив за діяльністю П. Орлика, намагаючись не допустити жодних контактів екзильного гетьмана з козаками. Іноді підозріливість росіян набувала загострених форм, як це було під час арешту тітки Я. Марковича. Її чомусь прийняли за рідну сестру П. Орлика й протримали у в'язниці більше трьох місяців [332, с. 7, 11].

Насправді не зафіксовано поважних контактів П. Орлика з Гетьманщиною чи Запоріжжям. Його антиросійська діяльність полягала більше у використанні своїх старих зв'язків, як це було в 1736 р., коли гетьман організував консультації між київським воєводою Ю. Потоцьким та турецьким дипломатом Ібрагімом-пашею. Досвід П. Орлика мусив допомогти Й. Ракоці в організації виступу угорців проти Австрії. Активізувався П. Орлик наприкінці війни, коли стали надходити переконливі звістки про поширення антиросійських настроїв в Україні. Туреччина плекала плани використання цих настроїв, але через поразки татарсько-турецьких військ їм не судилося здійснитися [547, с. 149–151].

Пожвавлення діяльності П. Орлика не залишилося непоміченим. Росіяни наприкінці 1738 р. перехопили кілька його листів в Україну [477, с. 110]. На початку наступного року до рук уряду також потрапило кілька копій листів Орлика. Із цього приводу Б. Мініху надіслали інструкції, згідно з якими він мав пильно стежити за настроями місцевого населення, особливо зважаючи на запорожців [326, с. 47]. Схожі вказівки з Петербурга отримав фельдмаршал у квітні 1739 р., причому уряд зазначав, що наразі особливої небезпеки від січовиків бути не може, оскільки велика кількість російських військ зробила б такий виступ самогубством [326, с. 381]. Цей аргумент, як і відбиття татарського наступу на початку 1739 р., на думку Б. Мініха, робили пропаганду П. Орлика малоефективною [539, с. 440].

Недовіра вищих російських чиновників до лояльності запорожців простежується протягом усієї війни. А. Байов наголошував, що плата за захоплення «язика» січовиками була дуже високою, що мусило схилити запорожців воювати на боці Росії. Для цього ж до Коша щорічно надсилали дорогі подарунки [384, с. 82, 84]. Певні побоювання щодо вірності запорожців постійно висловлював Б. Мініх. У січні 1736 р. він з обережною надією писав до Петербурга, що січовики, напевно, будуть вірними [366, с. 14]. Цього ж року фельдмаршал

зазначав, що кошовий, найпевніше, залишиться вірним Росії, проте голода може перейти на бік Кримського ханства. Поширення протатарських настроїв на Січі не було таємницею для росіян [523, с. 105, 136].

Обґрунтованість побоювань контактів запорожців із противником підтверджує лист полковника Сави хотинському паші, у якому він дякував за гостинність у минулі роки. Листа було відправлено з надійною людиною у червні 1736 р. під час Кримського походу. Полковник скаржився паші, що більшість козаків примусила незгодних перейти під російську протекцію і наголошував на своїй прихильності до Османської імперії [356, с. 95–97].

У черговий раз на початку 1737 р. Б. Мініх писав до столиці про те, що на запорожців «твердо положиться нельзя» [366, с. 286]. Восени тональність висловлювань фельдмаршала децю змінилася. Він уважав, що козаки задоволені захопленими трофеями і наразі від них не варто очікувати неприємностей, що не заважало Б. Мініху пильно стежити за їхніми настроями [539, с. 417]. Обережне ставлення уряду до січовиків проривалося в документах початку 1739 р., де згадувалися їхні мінливі настрої, та лише наявність на Січі російської флотилії виступала надійною гарантією лояльності [326, с. 47, 381].

Проте в більшості випадків росіяни не вдавалися до силового тиску чи хоча б погрози таким тиском. Провідною була політика захоплення запорожців. Значне місце тут посідав матеріальний фактор. Наприклад, перед виправою 1737 р. рядовим козакам було роздано 4 тисячі карбованців. Кошовий отримав 600 карбованців, а суддя, писар та осавул – по 300. Крім цього, таємно роздавалися гроші курінним отаманам [326, с. 317–318]. Двома роками пізніше такі таємні роздачі призвели до заколоту серед запорожців. Загальна сума 4 тисячі карбованців була розподілена серед козаків, а старшина таємно розділила 2150 карбованців. Для січовиків, серед яких наростало невдоволення війною, таємна роздача грошей старшинам стала приводом для заворушень. Старшин було побито; кошовий Я. Тукало за кілька днів вмер від цих побоїв. Б. Мініх, дізнавшись про ці події, вимушений був змовчати, зазначивши для уряду, що зараз запорожців заціпати не можна [523, с. 104; 560, с. 118–119].

Таке обережне й поблажливе ставлення панувало майже протягом усієї війни. Уряд одразу відгукнувся на прохання Коша виготовити клейноди. Князю О. Шаховському надіслали інструкції, які вимагали з'ясувати зовнішній вигляд усіх потрібних предметів, й у вересні 1736 р. клейноди разом із милостивою грамотою від Анни Іоаннівни надійшли на Січ [321, с. 509–510; 322, с. 426].

У багатьох діях того ж Б. Мініха, який, власне, і наглядав за контактами з Січчю, спостерігається прагнення не давати козакам приводів для невдоволення. Наприклад, самому фельдмаршалу належав план поселення ландміліцького полку між Орїллою та Самарою. З його точки зору, це б зменшило довжину комунікацій та дозволило ефективніше боротися з Кримом. Але уряд мав враховувати, що під час переходу запорожців під російську протекцію граф Вейсбах визнавав виняткове право Січі на ці землі. В умовах війни переглядати це положення було б недоцільно, і план Б. Мініха так і залишився на папері [384, с. 338; 510, с. 51].

Після Кримського походу (1736) для зміцнення оборони Січі за згодою кошового тут розташувалися 400 регулярних вояків на чолі з підполковником Фрідеріцкім. Він отримав розлогу інструкцію, яка вимагала від цього офіцера робити все для підтримки дружніх стосунків із козаками [384, с. 292–293]. Навіть за умов гострого невдоволення бездіяльністю запорожців, наказуючи своєму представнику в Січі розслідувати причини такої пасивності, Б. Мініх рекомендував діяти надзвичайно обережно і не давати жодних підстав для незадоволення [366, с. 326].

Власне, репресивні заходи лише кілька разів вживалися щодо запорожців, та й то лише в тих випадках, коли їх ввіймали під час здійснення грабунків. Тут Б. Мініх був безжалюсним. Для підтримання дисципліни він страчував винних або відправляв їх на каторгу [332, с. 80; 523, с. 104]. Проте в конфлікті запорожців із поляками, який розгорівся наприкінці 1736 – на початку 1737 рр., фельдмаршал відкидав звинувачення в гайдамацтві. Він уважав, що поляки хочуть спровокувати його на репресії. Це дало б змогу переконати козаків у необхідності переходу на бік противників Росії [366, с. 201, 204–205]. Вимоги поляків видати їм ватажка гайдамаків Гриву Б. Мініх також ігнорував, що й не дивно, оскільки В. Грива був одним із найкращих знавців степу і не раз вказував війську зручні шляхи [366, с. 240; 460, с. 46].

Відверто іншим було ставлення Б. Мініха до Гетьманщини. Протягом війни він мав вищу військову владу на цій території. Враховуючи воєнні умови, військову і цивільну владу не завжди можна було розділити. Фельдмаршал схилився до ігнорування автономних прав Лівобережжя. Антипатія Б. Мініха до гетьманців позначалася на ставленні регулярних військ до нижчих верств і старшини. Зловживання російської армії відображені в документах [68, арк. 2] та спогадах сучасників [332, с. 21]. На зауваження з боку центрального уряду Б. Мініх не зважав, пояснюючи все воєнним часом й обурюю-

чись на невдячність українців, яких армія захищала від ворога [366 с. 61–62].

Позиція російського уряду та його представників стосовно населення Гетьманщини була набагато м'якшою. Так, головним завданням, яке стояло перед російськими чиновниками, було поступове викорінення автономних прав. Проте уряд наказував таку політику не озвучувати, навпаки, «сие содержат в великом секрете, чтоб они не дознались, что их ко исполнению российских регулов и указов помалу привлекают, и не податъ бы чрез то причины к противному от них толкованию» [323, с. 567].

Секретні інструкції для голови ПГУ, про які згадував І. Барятинський [323, с. 172], явно пропонували представникові уряду поводитись обережно і без потреби не дратувати місцеве населення. Не раз спостерігаються ситуації, коли голови ПГУ виступали на захист козаків та селян від зловживань із боку армії. Наприклад, О. Шаховської, спираючись на рішення Кабінету, вимагав від солдатів і офіцерів не брати в місцевого населення нічого без оплати [322, с. 70]. Він же вступався за гетьманців, яких утискали під час походу регулярні частини [366, с. 92]. Вже І. Барятинський звертався до уряду з проханням вивести на зиму деякі частини до Росії [366, с. 183].

Така позиція голів ПГУ не повинна дивувати, оскільки край був довіреним їхньому управлінню і вони несли відповідальність, у тому числі за можливі виступи українців проти влади. Підстав, перш за все економічних, для невдоволення було досить. Повністю збитки Гетьманщини протягом війни підрахувати дуже проблематично. В. Романовський, наголошуючи на неповноті своєї інформації, оцінював їх у 1 500 000 карбованців [521, с. 38]. Навіть більш промовистою за цифри є народна пісня, яка виникла під час війни:

*Москалики-соколики, поїли всі наші волики,
А як вернетесь здорові, то поїсте й останні корови* [410, с. 378].

Намагаючись хоч якось вгамувати невдоволення, І. Барятинський звернувся до Петербурга з проханням видати указ, який би від імені імператриці обіцяв різноманітні полегшення для населення після закінчення бойових дій [323, с. 192]. У березні 1737 р. в усіх полках такий указ оголосили. Тут зазначалося, що війна ведеться передусім для блага Гетьманщини та її мешканців. Після перемоги Анна Іоаннівна обіцяла «милости», не конкретизуючи їх змісту [90, арк. 59].

Однією з таких милостей стало прийняте у грудні 1739 р. рішення про те, що відтепер із українців знімається обов'язок утримувати російські регулярні полки [332, с. 100]. У березні 1740 р. в Гетьман-

щині оголосили указ, де чітко встановлювалися покарання для чинів регулярної армії, які брали щось у місцевих мешканців без оплати або чинили іввалт [297, арк. 1]. Чергові кроки для заспокоєння Лівобережжя здійснила імператриця Єлизавета. Крім підтвердження попередніх указів, регулярним полкам заборонялося самостійно, без українських старшин, обирати собі вінтер-квартири, скасовувались більшість заведених для військових потреб пошт, утримання яких раніше обтяжувало козаків та селян. Крім того, відтепер старшинські й козацькі промисли звільнялися від податку, а для селян підтверджувалося право на вільний перехід [297, арк. 1–3].

Протягом війни здійснювалися нечисленні обережні кроки для обмеження автономії. Можна згадати заснування лічильної комісії, яка складалася навпіл з українців та росіян, чи конфіскацію привілеїв, у яких викладалися давні права Києва [323, с. 392, 600]. Вчинків, які могли викликати суспільний резонанс, голови ПГУ мусили уникати. Наприклад, коли І. Барятинський через намову армійського офіцера заарештував чернігівського архієпископа І. Рогалевського, то миттєво отримав догану зі столиці. Уряд наказав відпустити архієрея, дорікаючи голові ПГУ за нерозважливність, яка могла призвести до заворушень у суспільстві [323, с. 676].

Окремою проблемою для російського уряду стала козацька старшина, відверто незадоволена реформою 1734 р. Проте старшина для імперської столиці залишалася багато в чому невідомою величиною, що не дозволяло формувати ефективну політику. Врешті проблема була розв'язана. Уже в 1736 р. Петербург мав у своєму розпорядженні секретну довідку про генеральну старшину [322, с. 350], а двома роками пізніше – характеристики старшин нижчого рангу [423, с. 11].

За реальної потреби будь-який старшина міг потрапити під слідство або бути заарештованим [321, с. 497; 332, с. 16]. Важливим елементом контролю за лояльністю була перевірка законності володіння маєтками. Земельні надання з 1734 р. стали виключною компетенцією Петербурга, роком пізніше генеральний писар М. Турковський склав реєстр вільних земель [4, арк. 2–7]. На початку 1738 р. голова ПГУ О. Румянцев отримав зі столиці наказ пильно стежити за вірністю землевласників, м'яко нагадуючи їм про ймовірність, у разі непослуху, миттєвої конфіскації володінь [423, с. 9–10]. Нові надання залежали від того, наскільки старшина корисний та лояльний щодо політики ПГУ [321, с. 438].

Варто зазначити, що в більшості випадків уряд уважав за доцільне не дратувати старшину марно. Наприклад, відмова в наданні нових маєтків мусила проходити так, щоби старшина не плакав потім

образи [321, с. 438]. У той же час готовність служити інтересам Росії захоплювалася. У 1739 р. Кабінет Міністрів розбирав чолобитну колишнього погарського сотника С. Соболевського про надання нових земель. Прохач обґрунтовував свої прагнення тим, що він першим доніс О. Меншикову про перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведів. Урядовці дещо здивувалися з приводу досить великого терміну, який минув від зазначеної події, але такий корисний вчинок, як донос, не міг бути забутий, і чолобитну вирішили задовольнити [326, с. 13]. Маєтки отримали ірклівський сотник С. Требинський, генеральний суддя М. Забіла, сотник Гадяцького полку Бантиш [487, с. 217], миргородський обозний Ф. Москов [368, с. 61]. Кілька разів надавалися маєтності керуючому справами ГВК А. Безбородьку [487, с. 218].

Останнє за цей період призначення росіянина на посаду полковника відбулося на початку 1736 р. [332, с. 4]. Уряд розраховував, що полковники-росіяни будуть прикладом для українців і зуміють переконати місцеве населення в перевагах прямого російського правління [323, с. 254]. Проте надалі кількість росіян на таких посадах не збільшувалася. Несприйняття ніжинською старшиною свого полковника І. Хрущова призвело до початку слідства у 1740 р., а згодом – і до відставки [460, с. 15].

Протягом війни рішення щодо старшинських призначень ретельно зважувалися. Уряд іноді затверджував призначення, зроблені фельдмаршалами в поході або їхні клопотання про тих чи тих старшин. Проте так було не завжди. Виходячи з реальної роботи зі створення нового компанійського полку та за клопотанням старшин, О. Румянцев запропонував столиці для затвердження всього одну кандидатуру – І. Часника. Кабінет Міністрів відреагував гостро. Голові ПГУ фактично нагадали, що саме висунення 2-3 кандидатур дозволяє контролювати заміщення старшинських посад зручними для імперії людьми [326, с. 8–10].

Російський уряд дбав, щоби без потреби не ображати старшин. Наприклад, у січні 1738 р. розглядалася справа про заміщення посади генерального осавула. Фельдмаршал Лассі пропонував затвердити на ній б. т. Я. Якубовича. Його послужний список та участь у походах протягом війни задовольнили Кабінет Міністрів, проте остаточне рішення відклали. Річ у тому, що наразі цю посаду обіймав І. Мануйлович. Уряд прагнув упевнитись у серйозності його хвороби, оскільки інших підстав для відставки не було, а ображати генерального осавула Петербург не хотів [324, с. 25].

Козацький чинник, важливий для внутрішньої політики Російської імперії, відігравав щодамі меншу роль у міждержавних відносинах

під час переговорного процесу. Уже після виснажливої кампанії 1736 р. Анна Іоаннівна в листі до А. Остермана висловлювала бажання якомога швидше закінчити війну з Портою за умови скасування Прутського миру [539, с. 401–402]. Власне переговори розпочалися лише влітку 1737 р. у Немирові й були безуспішними. Пізніше за посередництва Франції зв'язки тривали, але кожна зі сторін сподівалася завдяки військовим перемогам отримати вирішальну перевагу [554, с. 45–60].

У вересні 1739 р. в Белграді Туреччина примусила Австрію підписати сепаратний мир. Для Росії ця новина була дуже неприємною. Петербург, зважаючи на загрозу війни зі Швецією, не зміг повною мірою скористатися Ставучанською перемогою Б. Мініха. Умови миру передбачали визнання за Росією права на Азов, який, утім, не можна було укріплювати. Велика та Мала Кабарда оголошувалися незалежними. Туреччина могла побудувати нову фортецю в гирлі Кубані, а Росія – на донському острові Черкаськ. Торгівля на Чорному морі могла вестися тільки на турецьких кораблях [490, с. 303].

Власне, в міждержавних перемовинах про українців згадували лише побіжно. Похід генерал-лейтенанта Леонтьєва на Крим у 1735 р. російські дипломати представляли як самостійну козацьку авантюру, до якої державні структури не мають жодного відношення [384, с. 166]. На переговорах у Немирові Порто висувала різні аргументи проти російських претензій. Серед них був і такий: у разі виконання всіх вимог Туреччина опиниться беззахисною перед козацькими набігами [554, с. 54]. Восени 1738 р. у зв'язку зі знесенням Росією очаківських укріплень розмови про козацькі набіги велися вже в Парижі. Французький уряд уважав, що страх перед козаками тепер ускладнить пошук компромісу між Російською та Османською імперіями [539, с. 439].

За українцями зберігалася тільки роль допоміжного персоналу в справах, тим чи іншим чином пов'язаних із міжнародним життям. Наприклад, це могли бути функції дипломатичних кур'єрів. Козак В. Голобородько в 1735 р. возив листи до І. Неплюєва в Бендери і його листи до київського генерал-губернатора Шереметьєва [190, арк. 2–6]. Зі схожою місією до Криму цього ж року їздив ще один козак, везучи до хана листи О. Шаховського [477, с. 79]. На дещо вищому рівні працював дубенський обозний І. Кулябка, здійснюючи в 1740 р. зв'язок між російськими та турецькими комісарами, призначеними для визначення кордонів [310, арк. 2].

Козаки забезпечували урочистість вступу турецького посла на територію Російської імперії в 1740 р. Точну кількість осіб, залучених для цього, встановити не вдалося. Проте є повні дані щодо Прилуцького

полку, який відрядив 200 козаків з чотирма сотнями коней. Очолив загін полковий суддя М. Ягельницький [174, арк. 2–8]. Для зустрічі посла були мобілізовані й загони інших полків. Принаймні про це згадує решетилівський (Полтавський полк) сотник С. Бузанівський [286, арк. 1]. Посла зустріли на р. Буг у жовтні 1740 р. і через Переволючну проводили територією Гетьманщини до Севська [303, арк. 1].

У міждержавних контактах козаки могли виступати як знавці місцевих умов, коли тією чи іншою мірою йшлося про українську територію. За урядовим рішенням до російсько-польської комісії, яка розбирала прикордонні суперечки, мав увійти росіянин – полковник регулярної армії – та українець у чині генерального старшини або полковника [322, с. 644]. Реально до її складу під час війни старшини такого високого рангу не входили. До комісії залучалися стародубський писар Г. Юркевич, канцелярист ГВК В. Соболевський та четверо значкових товаришів [146, арк. 32]. Імовірно, дорадчі функції міг виконувати у складі російської делегації на Немирівському конгресі лубенський обозний І. Кулябка [310, арк. 2].

Активно козаки були задіяні урядом у процесі встановлення кордону між Російською та Османською імперіями після війни. Вони виконували й експертну роботу, визначаючи, де саме проляже межа, і технічну – проводячи роботи з демаркації. Потреба у знавцях старих кордонів і степу була великою. Уряд характеризував її як «крайню» і пропонував спрямовувати у степ навіть генеральних старшин і полковників, які могли б допомогти. Пошуки таких людей велися й на Січі [308, арк. 37].

У червні 1740 р. почала свою роботу комісія з розмежування кордону. Територія, на якій визначалася лінія кордону, була розділена на дві частини. Генерал-лейтенант Рєпнін відповідав за ділянку від Азова та Кубані до Міуса, а таємний радник Неплюєв – від Міуса до Бугу [177, арк. 2].

До команди генерал-лейтенанта Рєпніна передбачалося включити 2000 гетьманців та 1000 слобожан. Склад загону гетьманців наведений у таблиці 1 (див. додатки). Команду очолив старший за рангом гадяцький полковник П. Галецький [177, арк. 5, 10].

У червні 1740 р. козацька команда почала працювати. На місці вона поповнилася 875 козаками зі слобідських полків та 387 компанійцями. Генерал-лейтенант Рєпнін зумів виконати поставлене завдання у стислий термін і вже 2 жовтня відпустив козаків по домівках [175, арк. 142–143].

До іншої частини прикордонної комісії, за керівництвом І. Неплюєва, спрямували 3000 гетьманців. Склад цього загону наведено в

таблиці 2. Особа головного командира цього загону від самого початку в документах не вказана [177, арк. 10, 25]. Точно її визначити неможливо, оскільки частина старшин зуміла переконати ГВК замінити їх. Серед зазначених у таблиці старшин найвірогіднішим виглядало б призначення командиром київського полковника А. Танського, чудового знавця Правобережжя. Крім того, за часом перебування на посаді він був старшим за В. Капніста. Планування відбувалося у травні, а в документі за червень 1740 р. головним командиром цього корпусу згадується прилуцький полковник Г. Галаган [177, арк. 228]. Із 1 серпня 1740 р. команду прийняв генеральний обозний Я. Лизогуб. До нього, крім зазначених вище полків, приєдналося ще два компанійських, а для кращого ведення справ у похідній канцелярії ГВК відрядила у степ канцеляриста І. Єсимонтовського. Після від'їзду (дата його невідома) Я. Лизогуба ця команда на певний час перейшла у відання лубенського обозного І. Кулябки [175, арк. 37, 80, 100, 151], який до того виконував доручення І. Неплюєва і виступав його представником перед турецьким комісаром та польськими уповноваженими [310, арк. 3].

Як уже зазначалося вище, частина старшин зуміла переконати ГВК знайти їм заміну, апелюючи передусім до того, що саме вони щорічно ходили в бойові виправи і хоч тепер сподіваються відпочити та полікуватися. Наприклад, таке прохання висловив прилуцький осавул М. Мовчан, людина похилого віку – і був замінений на полковника Г. Галагана. Схожі аргументи висували полтавський осавул І. Сулима та переяславський хорунжий Д. Прохорович. ГВК замінила їх на другого полтавського осавула Я. Козельського та стародубського суддю К. Лесеневича [177, арк. 89, 133, 153].

В одній із чернеток у документах ГВК описано механізм визначення кандидатур сотників, які мусили приєднатися до прикордонної комісії. Ідеться про Стародубський полк. Канцелярист виписав для себе всі походи протягом війни, у яких був сотник. Крім того, іноді зазначено час обрання старшини на цю посаду. Врешті у похід мають вирушити сотники полковий Я. Якимович та погарський В. Соболевський, призначені на посади у 1738–1739 рр. Вони встигли побувати лише в Хотинській виправі (1739), і, як зазначає автор чернетки, «яко они против братии своей, сотников, молодые» [177, арк. 258].

Отже, можна констатувати, що актуальність «козацького питання» зростає наприкінці 1720 – на початку 1730-х рр. Це пояснюється насамперед хворобою польського короля Августа II та претензіями на трон Станіслава Лещинського, підтриманого Францією. В умовах несприйняття в Росії цієї кандидатури українські емігранти на чолі

з П. Орликом стали об'єктом французької політики, зацікавленої в ослабленні Росії.

Власне, наявність на еміграції П. Орлика та запорозьких козаків змушувала російський уряд йти на певні поступки щодо автономних прав Гетьманщини, що втілювалося у відновленні інституту гетьманства. Того ж часу, в зв'язку з переходом запорожців під юрисдикцію Російської імперії, вага українського чинника на міжнародній арені зменшується. Росія не відчувала тепер особливої потреби в ліберальному ставленні до українських домагань і почувалася настільки сильною, що в 1734 р. не дозволила вибори нового гетьмана.

Протягом війни на міжнародній арені продовжував діяти П. Орлик та його представники, проте їхня вага суттєво зменшується. Фактично противники Росії продовжували підтримувати намагання гетьмана-вигнанця лише номінально, не маючи великих надій на організоване козацьке повстання проти влади Петербурга. У той же час певні надії на такий розвиток подій залишалися, що не дозволяло ані Росії, ані Туреччині повністю ігнорувати П. Орлика.

Не перебільшуючи ваги антиросійської опозиції, офіційна влада протягом війни уважно стежила за контактами П. Орлика з Україною, перешкоджаючи їм усіма силами та засобами. Особливу тривогу в російських представників у Гетьманщині та в Кабінету Міністрів викликали запорожці, з огляду на існування в Січі потужної протурецької партії. Цим пояснюється надзвичайно обережна, виважена політика стосовно Січі, яка передбачала всебічне заохочення, перш за все матеріальне, козаків до служби імператриці.

Разом з тим у своєму пануванні в Гетьманщині Росія була набагато впевненіша. Російські чиновники та офіцери діяли тут більш розкуто. І якщо урядові представники намагалися без особливої потреби не давати підстав для образ, то військові фактично не зважали на автономні права території. У переговорах про мир ані Гетьманщина, ані Запоріжжя не представлені. Козаки тепер використовувалися виключно для технічного забезпечення переговорного процесу та його наслідків або, рідше, як експерти у питаннях, що стосувалися українських земель.

2.1. Рядове козацтво

Соціальне становище та статус козацтва у 30-х рр. XVIII ст.

Однією з важливих складових системи «війна і суспільство» є козацтво як соціальна категорія. Воно, у свою чергу, є підсистемою зі своїми структурними елементами — рядовим козацтвом, урядовою старшиною та значним військовим товариством. Для характеристики козацтва як військової спільноти одним із визначальних показників є рівень боєздатності. У 30-х рр. XVIII ст. становище рядового козацтва зазнало певних змін, що обумовлено низкою чинників, в тому числі й російсько-турецькою війною 1735–1739 рр.

Протягом цієї війни бойові якості та стан гетьманців не раз критикувалися генерал-аншефом Вейсбахом [321, с. 310], фельдмаршалами Мініхом [366, с. 243–244] та Лассі [323, с. 342]. Ще один сучасник, Х. Манштейн, у своїх «Записках...» характеризував їх як найгірше козацьке військо

[339, с. 143]. Такі оцінки підтримував російський дослідник початку ХХ ст. професійний військовий А. Байов [384, с. 84].

Джерела фіксують незадовільне матеріальне становище козацтва перед початком війни. У січні 1735 р. ГВК наказала полковим канцеляріям скласти відомості про кількість кінних, піших, озброєних та беззбройних козаків.

Ще до початку російсько-турецької війни кількість кінних озброєних козаків та вояків інших категорій не давала підстав для оптимістичних прогнозів щодо боєздатності гетьманців. У трьох полках, цифри щодо яких збереглися, співвідношення між боєздатними та небоєздатними було майже рівним у двох полках (1,3:1 у Чернігівському та 1,1:1 у Прилуцькому). Децю кращою була ситуація в Київському полку (2,2:1):

Полк	Кінних озброєних	Кінних беззбройних	Піших озброєних	Піших беззбройних	Покликання
Чернігівський	2954	680	191	1368	[16, арк. 28]
Київський	1674	82	115	527 (7)	[16, арк. 6–27]
Прилуцький	2133	451	106	1368 (8)	[20, арк. 2]

Те, що козацтво не витримувало виснажливих походів, було зрозумілим керівництву Гетьманщини. Князь О. Шаховської у серпні 1734 р. звернувся до Анни Іоаннівни з проханням відпустити козаків із Польщі, оскільки їхні господарства занепадають [294, арк. 1–2]. Він же в січні 1735 р. клопотався в Кабінеті Міністрів про видачу грошей козацькому корпусу в Польщі [321, с. 4].

Усі ці косметичні заходи потрібного ефекту дати вже не могли. Розглядати козацтво як єдиний організм і висувати єдині вимоги до кожного козака було неможливо. На практиці розподіл козаків за майновим принципом увів ще Д. Апостол наказом від 4 січня 1729 р. Гетьман виокремив категорію, до якої увійшли «козаки до військових походів згодние и которие всякие службы войсковие посылки фарпосты и стойки отбывают имиют, лошади и ружья и протчіе порядки и способности козацкие добрие и до службы, когда позовет случай, военной всегда готовие». Ці вояки були зобов'язані державі службою, а інші, піші козаки, обкладалися податком нарівні з посполитими [277, арк. 36].

У 1735 р. О. Шаховської запропонував більш рішучу реформу. З козаків лівобережних полків юридично виокремлювалися 30 000 виборних, на плечі яких лягала військова служба. Усі інші козаки при-

значалися для допомоги виборним і могли використовуватися лише в межах Гетьманщини [321, с. 75].

Але 30 000 боєздатних козаків лівобережні полки виставити не спромоглися. При спробі мобілізації 20 000 осіб з Лівобережжя та Слобожанщини для походу на Крим восени 1735 р. більша частина козаків з'явилася без зброї, а дехто навіть без сідел [321, с. 310]. О. Шаховської запропонував зменшити кількість виборних до 15 000 [322, с. 45]. Після певних вагань Петербург пішов на зниження вимог до Гетьманщини, і імператорським указом від 11 лютого 1736 р. остаточно було затверджено цифру у 20 000 виборних козаків [277, арк. 3].

На літо 1736 р. за ревізійними книгами в Гетьманщині налічувалося 68 892 козаки. За поданими з полків відомостями в похід могли вирушити 22 026 осіб – це, власне, ті, які потрапляли до категорії виборних [50, арк. 40]. Що ж собою являв виборний козак? На початку вересня 1736 р. для визначення цього до Глухова зібралися полковники – ніжинський І. Хрущов, стародубський А. Радичев та переяславський М. Богданов. Імовірно, що на засіданні головував генеральний писар М. Турковський. Принаймні рішення щодо виборних до полкових канцелярій розсилалося за його підписом. Старшини визначили рівень заможності, який дозволяв зарахувати козака до категорії виборних. «Без підпомоги» служили козаки, які збирали зі своїх ґрунтів не менше 10 чвертей хліба та 50 возів сіна. Ті, хто мав порівнянні прибутки від промислів, також належали до виборних «без підпомоги». «З підпомогою» служили козаки з ґрунтом, який давав 5 чвертей хліба та 10 возів сіна, або, якщо мова йшла про південні полки, козаки з 2–3 конями, 2–3 волами та певною кількістю овець. Докладно регламентувалося спорядження виборного, яке оцінювалося в 31 крб 22 коп. [277, арк. 60–61].

Важливим з огляду на боєздатність є питання про кількість коней у виборного. У документах Кабінету Міністрів за 1735 р. присутня вимога бути «о 2-конь» [321, с. 496]. Проте зібрані з полків дані не дозволяли ПГУ виконати цю норму. З 22 026 кінних козаків 18 462 мали лише одного коня. На цьому проблеми ГВК з комплектуванням не закінчилися. Наприклад, Лубенський полк (найчисельніший у Гетьманщині) звітував про наявність 4751 кінного козака, але доброкінних озброєних було 3021 (з них лише 759 мали по два коня). Натомість доброкінних зі списками нараховувалося 341, з поганим конем, але озброєних – 641, а з поганим конем та списом – 719 осіб [50, арк. 32].

Виходячи з існуючого становища, ГVK намагалася запровадити норму про потребу одного коня для виборного козака [277, арк. 60]. Можна припустити, що між керівництвом ПГУ та генералітетом велася полеміка, в якій вимога двокінності перемогла, про що свідчать документи 1737-го [90, арк. 62] і 1738 [277, арк. 34] років.

Але часто виборний козак був неспроможний мати двох коней. Уже під час Кримського походу (1735) стан деяких козацьких коней не витримував жодної критики, зовні вони нагадували річних лошат [321, с. 496]. Полки, на вимогу ГVK, досилали коней у Царичанку для своїх вояків, проте це були робочі, а не бойові коні. Київська полкова канцелярія чесно звітувала про відправлення на південь 627 коней та шкап [14, арк. 2]. Звіти з полків підтверджують поганий стан коней. В одній з далеких виправ козаки-гадячани мали 822 нормальних коней та 1071 непридатного до служби, а кияни, відповідно, 162 та 148 [238, арк. 5–7].

Козаки часто втрачали коней у походах. Наприклад, одностисячний загін чернігівського осавула М. Мокрієвича за чотири місяці втратив 800 коней, а інші ледве пересували ноги [40, арк. 17]. Вільно з козацькими кіньми поводилися регулярні полки. На початку Кримської виправи (1736) скарги на це надходили до похідної канцелярії наказного гетьмана Я. Горленка [68, арк. 2–3]. Той же Я. Горленко зазначав роком пізніше, що регулярні війська забрали в гетьманців за час походу 520 коней, заплативши лише за 230 [78, арк. 4].

Виборний козак мусив вирушати в похід із двома конями, рушницею, шаблею, списом, маючи нормальний одяг та запас провіанту на 3–4 місяці. Виборні використовувалися в далеких виправах, за кордони Гетьманщини мали висилати тільки їх [277, арк. 32–34]. До 1738 р. ця категорія козаків також обкладалася податком у 10 копійок на рік, згодом його скасували [106, арк. 2–3].

До категорії підпомічників потрапляли козаки малоземельні та безземельні, які не займалися промислами. Межею, що розділяла виборного та підпомічника, став урожай у 5 чвертей хліба та 10 возів сіна щороку. Витрати виборного частково розподілялися між кількома підпомічниками, причому інструкція ГVK спеціально зауважувала, що зібраних грошей має бути значно менше, ніж 31 крб 22 коп. (сума, яка витрачалася на повне спорядження козака), оскільки кінь, рушниця і т. ін. не потребують щорічного оновлення. Крім того, підпомічники виряджались у ближні походи, та й то не щороку [277, арк. 25, 60].

Окремою категорією слід уважати регулярних козаків, які отримували за свою службу гроші. Навесні 1736 р. в Гетьманщині існувало три підрозділи регулярного козацтва: падвірна короґва (78 шабель),

полк Часника (294 шаблі) та полк Павлова (325 шабель) [50, арк. 41]. До складу охочекомонного полку входили старшини різного рангу (полкові, сотенні, отамани), дво- та однокінні козаки, а також молодики, які не мали бойового досвіду. Окремо до компуту вписувалися «значні» козаки, яких, наприклад, у полку В. Часника 1738 р. було восьмеро [268, арк. 3].

О. Апанович стверджувала, що за своїми бойовими якостями компанійці значно поступалися лівобережним і слобідським козакам. Незрозуміло, на чому ґрунтується таке твердження. У своїх негативних оцінках російські военачальники говорили саме про гетьманців та слобожан. Окремих скарг щодо компанійців не знаходимо, хоча Б. Мініх чітко відокремлював регулярних козаків від інших [324, с. 39]. Про боєздатність компанійців свідчить збільшення їхньої чисельності протягом війни. Кількість шабель у полку В. Часника в 1739 р. зросла до п'ятисот [268, арк. 3]; у другій половині 1737 р. за ініціативою голови ПГУ І. Барятинського розпочато комплектування третього охочекомонного полку, який очолив Гнат Часник [323, с. 734].

Козацькі господарства значно постраждали внаслідок війни. Аналізуючи причини, звернімо увагу на зміни щодо платні козакам. Корпуси Я. Лизогуба та Г. Галаґана, перебуваючи в Польщі в 1733–1735 рр., під час походу регулярно отримували платню. Повної інформації щодо виплачених грошей немає, але в 1734 р. Я. Лизогуб отримав для роздачі козакам 5569 крб 18 коп. [64, арк. 4–5]. Саме на цей час припадає початок розслідування причин, які спонукали попередні російські уряди до виплати жалування козакам. Кабінет Міністрів, у межах політики зменшення дефіциту бюджету [321, с. 310], прийняв рішення про несення козаками служби власним коштом. Навіть провіант під час далекої виправи видавали гетьманцям за умови пізнішого відшкодування [39, арк. 2].

Неефективна система самозабезпечення козаків провіантом та важкі умови літнього степового походу тягнули за собою хвороби серед гетьманців. Уже через півтора місяця після початку Кримської виправи (1736) Гадяцький полк мав 10 %, а Київський – 32 % хворих [238, арк. 5–7]. Наприкінці походу попереду війська додому відрядили 1752 хворих козаків на чолі з гадяцьким суддею М. Штипневським [68, арк. 17]. Це становить 11 % від 16 000 гетьманців, які вирушили в похід навесні. Але, напевно, ця кількість козаків наприкінці кампанії була значно вагомішою часткою корпусу Я. Горленка. «Сказки» козаків Чернігівського полку свідчать, що було принаймні ще одне відрядження небоєздатних до Гетьманщини. Хворі, піші та поганокінні козаки після захоплення Перекопа повернулися до Кодака [33, арк. 3–6].

Російський генералітет нечітко усвідомлював специфіку козацької служби, яка вимагала від вояка бути одночасно господарем. Козак, для підтримання власної боєздатності, мусив вчасно повернутися до праці або отримати матеріальне забезпечення з інших джерел. З одного боку, іноді високі російські посадовці зважали на таку потребу. О. Шаховської, зокрема, клопотався про виплату козакам грошей [321, с. 4], а Б. Мініх у грудні 1735 р. відпустив козаків Чернігівського та Стародубського полків (командир — чернігівський обозний П. Сандурський) з лінії «ради дороговизны» [1, арк. 2]. З іншого боку, коли генерали вважали за потрібне затримати козаків — жодні логічні аргументи не діяли. Так, у 1736 р., після виснажливої виправи, 6000 козаків затримали для відбиття можливого татарського нападу. Генеральний хорунжий Я. Горленко наполягав на демобілізації всіх його вояків, оскільки від затримки могли померти не тільки козацькі коні, а й самі козаки. Усі звернення Я. Горленка жодного ефекту не дали [68, арк. 17–18].

Для підпомічників війна виявилася не менш виснажливою, ніж для виборних. Влада, не вагаючись, порушувала два найважливіших права, які були надані підпомічникам імператорським указом: не ходити в далекі походи та не залучатися до ближніх виправ щороку. У далеких походах підпомічники використовувалися вже з 1736 р., коли Київський полк включив їх до своєї команди, посилаючись на нестачу виборних [50, арк. 40]. Полкові канцелярії пояснювали незаконну практику передусім відсутністю виборних, яких російські офіцери не хотіли відпускати зі своїх команд [139, арк. 3].

Ще частіше порушувалася норма, яка забороняла висилати підпомічника у ближню виправу щороку. На користь цього свідчать дотичні, але переконливі аргументи. Часто старшини не могли виконати певних розпоряджень ГVK через відсутність вільних козаків, як виборних, так і підпомічників [99, арк. 2; 145, арк. 68, 80]. У 1737–1738 рр. для охорони кордонів мобілізувалися не тільки козаки, а й селяни та міщани, що також свідчить на користь щорічної мобілізації підпомічників [323, с. 471; 324, с. 331].

Отже, власне козацькі обов'язки підпомічниками під час війни перевиконувалися. Чи вимагали від них одночасно грошових внесків для забезпечення виборного, достеменно невідомо, але досить сумнівно, з огляду на економічне становище підпомічників. Цілком можливо, що допомога виборним, якщо вона й була, мала натуральний характер. Принаймні на це натякає звіт Гадяцької полкової канцелярії, яка розділила піших козаків на тих, хто може або не може утримувати чужого коня [22, арк. 7–8].

Однаково негативно на всі категорії козацтва впливало збирання харчів та волів для потреб регулярної армії. Уповноважені офіцери найчастіше розраховувалися не грошима, а квитанціями, які російський уряд не погасив і за три десятки років [364]. Нестача продовольства у населення призвела до того, що навіть Б. Мініх запропонував постачати до Гетьманщини харчі з російських губерній та видавати їх за вищезгаданими квитанціями [423, с. 8].

Іншою проблемою стали зловживання регулярних військ, характер яких описується, наприклад, у скарзі козаків с. Авдіївка Понуринської сотні Стародубського полку. Вони писали, що росіяни забирають сіно та підводи. Війта, який наважився спитати в солдатів документи, просто побили [104, арк. 2–6]. Увагу Б. Мініха на такі речі звертали голови ПГУ О. Шаховської та І. Барятинський, причому останній навіть пропонував вивести деякі частини до Росії [366, с. 92, 183]. Б. Мініх уважав поведінку військ абсолютно нормальною й гостро обурювався на пропозицію Кабінету Міністрів не брати возів без платні у місцевого населення. Фельдмаршал заявляв, що війська захищають мирних мешканців від ворога і вони повинні терпіти незручності, викликані війною [366, с. 61–62].

Погіршення економічного стану козацтва невідомо тягнуло за собою зниження боєздатності. Завдяки регулярним ревізіям керівництво Гетьманщини чітко усвідомлювало це. Переписи фіксують надзвичайно малу частку заможного козацтва. Наприклад, у 1736 р. у Прилуцькому полку «грунтовних» та «середнегрунтовних» козаків налічувалося 467, а «малогрунтовних» та «весма нищетних» — 6312. В інших полках картина не менш промовиста. У Миргородському полку забезпечених козаків було 356, погано забезпечених — 4727; у Лубенському, відповідно, 1202 та 11 970. В особливо складному становищі перебувала Київська полкова канцелярія, яка мусила виставити 850 виборних, маючи лише 237 козаків із нормальним господарством [277, арк. 153–155].

В Інституті рукопису НБУ зберігається ревізійна книга Миргородського полку за 1737 р., що дозволяє визначити зміни, які відбулися порівняно з минулим роком. Загальна кількість козаків зменшилася з 5083 до 4490, тобто на 593 особи. Одночасно задекларована кількість виборних (1488 осіб) не змінилася. Очевидно, полкова канцелярія заміняла вибулих виборних, переводячи до цієї категорії підпомічників. Під час ревізії охарактеризовано економічне становище виборних (на жаль, за попередній рік такої характеристики не маємо). З 1488 виборних до «середнегрунтовних» зараховано 203 козаки, до «малогрунтовних» — 1154, а до «нищетних и весма убогих» — 131.

Загалом, кількість забезпечених козаків за рік зменшилася з 356 до 220 [281, арк. 7–8].

До кінця війни становище погіршилося, що засвідчують ревізійні книги Лубенського та Прилуцького полків за 1740 р. Порівняно з 1736 р. кількість козаків у Лубенському полку скоротилася з 13 712 до 9167, тобто з компутів за тих чи інших обставин вибуло 4005 осіб. Спостерігається також тенденція зменшення кількості заможних козаків, які, власне, й мусили служити як виборні. Якщо в 1736 р. налічувалося 1202 «грунтовних» та «среднегрунтовних» козаки, то в 1740-му — вже тільки 413 [278, арк. 2]. Схожу картину дає Прилуцький полк. Кількість козацьких обійсть тут зменшилася з 6779 до 3881, тобто на 2898. Заможних козаків залишилося лише 68 порівняно з 479 у 1736 р. [280, арк. 10–16].

Зменшення кількості виборних привертало увагу ГVK. Констатуєючи, що багато козаків загинуло, а живі зубожіли, ГVK все ж вимагала від полкових канцелярій поповнювати лави виборних. Під проводом О. Румянцева у грудні 1738 р. відбулося спеціальне засідання ГVK, присвячене доукомплектуванню виборних. Генерал-аншеф уважав, що цю проблему можна вирішити через посилення відповідальності командирів. Відтепер за невідповідне спорядження виборного полкової старшині загрожував не тільки штраф у 1 крб, а й конфіскація всього майна. Незважаючи на це, доукомплектування просувалося дуже повільно, і навесні 1739 р. О. Румянцев розіслав до полків штаб-офіцерів для прискорення процесу [124, арк. 2–5]. Фактичний зрив мобілізації козаків до армії П. Ласці засвіднив, наскільки виснаженим є лівобережне козацтво [378, с. 41–42].

Опір мав різні форми. Найгостріша з них — повстання — здавалася абсолютною неможливою, хоча й спокусливою. Про спробу відкритого опору повідомляв Х. Манштейн. У 1738 р. селянин проголосив себе сином Петра I і почав підбурювати односельців, які вирішили підтримати його. Проте місцевий сотник негайно повідомив про заворушення О. Румянцеву, і «царевича» заарештували [339, с. 154–155]. Росіяни розуміли малу ймовірність повстання під час війни. Імператриця відкидала такі побоювання в одному з листів до Б. Мініха, наголошуючи на величезній кількості військ у краї [326, с. 47].

Іншим виходом були втечі. Вони викликали куди більшу стурбованість керівництва ПГУ. І. Барятинський звертався до Кабінету Міністрів улітку 1737 р. за інструкціями, повідомляючи про масовий перехід мешканців Гетьманщини на Правобережжя [323, с. 388]. Аналогічну інформацію, тільки тепер уже йшлося про Слобожанщину, подав роком пізніше до Петербурга О. Румянцев [324, с. 410].

У відповідь голови ПГУ отримували хіба поради оприлюднювати укази про покарання втікачів.

Факти масових втеч козаків та селян підтверджуються документами, укладеними на полковому та сотенному рівні. Ще на початку війни (березень 1736 р.) китайгородська та царичанська сотенні старшини повідомляли до полкової канцелярії про втечу до Кодака та інших запорозьких містечок 16 козаків і 92 селян. Головною причиною втеч старшини вважали спричинені війною «диючыєся им несносные тягости» [73, арк. 2–8].

Той же Полтавський полк звітував у 1737 р. до ГVK про спустіння 1507 козацьких та 3900 селянських обійсть, що не дозволило виконати план збору податків [106, арк. 3]. Такі втечі характерні не тільки для прикордонних полків. У Гадячі спостерігається схожа картина. Тут з 1737-го по 1738 р. втекло понад дві тисячі козаків, і замінити їх не було ким [146, арк. 23].

Інший шлях, який дозволяв уникнути обтяжливої служби, пов'язаний зі зміною статусу. О. Шаховської у січні 1736 р. скаржився до Петербурга на значну кількість людей, які в мирний час були вписані до козацьких компутів, а після початку війни видавали себе за селян [322, с. 36]. Розповсюдженим виходом був продаж козаком свого ґрунту, найчастіше старшині. Після втрати землі козак перетворювався на підсудка і не мусив відбувати службу. Старшини розглядали таких людей як особисто залежних, що відбувалося в мові документів. Наприклад, бахмацький (Ніжинський полк) сотник В. Покотило, звітуючи про продаж ґрунтів козаками, вживав визначення «разним владелцам спродалося чили так поддались». Його сотня з 1736-го по 1738 р. втратила в такий спосіб 62 козаки, з них 42 продали свої землі підполковнику Юсту, 11 — сотнику охочекомонного полку В. Часнику, 6 — генеральному підскарбію А. Марковичу і 3 — б. т. М. Скоропадському [330, с. 114–116].

Керівництво Гетьманщини чітко усвідомлювало, що таким чином козаки уникають служби. Прагнення зберегти козацьке військо привело до появи в січні 1739 р. імператорського указу, який забороняв козакам продавати землі [488, с. 162]. Для з'ясування кількості підсудків регулярно влаштовувалися слідства. Наприклад, такий захід відбувся в Новгородській (Стародубський полк) сотні в 1739 р., і за його результатами всі підсудки отримали свою частку загальнонародних повинностей [415, с. 49–50].

Козак міг також бути курінчиком при старшині. У такому випадку в поході він перебував у почті свого зверхника і звільнявся від сотенної служби. На практиці курінчик міг замість участі у виправі

сплатити старшині певну суму. На початку війни, в листопаді 1735 р., ГВК наказала повернути курінчиків до сотень, але традиція не хотіла вмирати. Навесні 1736 р. фіксуємо спробу лубенських старшин відстояти право на курінчиків [46, арк. 25–26], а у квітні 1738 р. О. Румянцеву знову доводилося нагадувати про неможливість такого використання козаків, тільки тепер вже старшині Полтавського полку [142, арк. 2–3]. Про те, наскільки важко старшина позбувалася права мати курінчиків, свідчить звіт Чернігівського полку від 16 серпня 1736 р. Майже через рік після заборони ГВК у цьому полку за генеральним обозним Я. Лизогубом налічувалось 38 курінчиків, за генеральним осавулом – 52, за бунчуковим товаришем В. Лизогубом – 16 [32, арк. 3–4].

З вищенаведених фактів випливає, що козацький статус у роки війни втрачав свою привабливість. Проте не варто це абсолютизувати. Приклад братів Сергієнків (Глухівська сотня Ніжинського полку) яскраво демонструє, з якою наполегливістю козак міг захищати свою стану належність. Не маючи змоги придбати все необхідне для походу, брати позичили 60 крб у Я. Лизогуба, домовившись натомість віддавати йому щороку по 6 чвертей жита та вівса. Але за намовою генерального обозного глухівський сотник С. Уманець зареєстрував фальшиву купчу на землі Сергієнків, які тепер опинялися в повній залежності від Лизогуба. Спроба повернути йому 60 крб і відновити статус-кво успіху не принесла. Безуспішно апелювали М. та О. Сергієнки до ГВК та Сенату, проте їхня наполегливість таки далася взнаки. У своїй чолобитній до Кабінету Міністрів брати акцентували увагу на своєму бажанні воювати з ворогами імперії та підкреслювали, що саме дії Я. Лизогуба та інших старшин призводять до зменшення чисельності козацького війська. Не дивно, що прохання Сергієнків про повернення до козацького стану задовольнили [324, с. 143–146].

Турбота про поповнення козацьких лав примушувала імперію йти на обмеження старшинських апетитів. За указом Петра I від 16 квітня 1723 р. ті особи, які претендували на козацьке звання, мали довести, що їхні батьки, діди або самі вони були козаками. Для цього було достатньо підтвердження кількох свідків або відповідного запису в полковому (сотенному) компуті [488, с. 126].

Війна давала шанс енергійній людині із селянського стану підвищити свій статус, про що свідчить справа Степана та Сидора Мартиненків. Залишившись малими без батьків, вони зубожіли. Почавши господарювати на батьківських землях, потрапили в залежність від І. Мазепи та П. Полуботка і були записані до ревізійних книг як посполиті. Степану Мартиненку в травні 1738 р. стало відомо про наяв-

ність указу щодо «шукачів козацтва», і вони з братом звернулися з відповідним клопотанням до Чернігівської полкової канцелярії. Любецький сотник І. Савич та зн. т. Звонкевич провели розслідування, яке довело, що батько та дядьки Мартиненків були козаками й ходили в Чигиринські походи. Власне, старше покоління Мартиненків і полягло в цих походах. На підставі свідчень старожилів полкова канцелярія ухвалила рішення про внесення братів до козацьких списків [307, арк. 1–3]. Цей випадок не був поодиноким. В одному з документів Канцелярії міністерського правління вказувалося, що багато хто з підданих змагався за козацьке звання і здобував його [10, арк. 2].

Висвітлення становища урядової старшини напередодні та під час війни дозволить більш адекватно усвідомити тенденції еволюції козацтва як військової спільноти, причини та хід перетворення старшини на спадкову верству поміщиків. На жаль, в історіографії не знайшли достатнього висвітлення такі проблеми, як рівень виконання службових обов'язків та ставлення до них, відповідність особистих якостей посаді, розмежування військових та цивільних обов'язків між старшинами, ротація кадрів до та під час війни, принципи заміщення посад, специфіка судочинства в бойових умовах.

2.2. Урядова старшина

Звісно, основною функцією старшини залишалася військова: участь у походах, організація війська, забезпечення тилу тощо. Поставши як військовий прошарок, вона мала виконувати ці обов'язки для того, щоби легітимізувати своє привілейоване становище в суспільстві. Для нас цікавими є як елементи тягlosti, так і новації, обумовлені змінами становища лівобережного козацтва у XVIII ст.

Для того щоби з'ясувати співвідношення цивільних та військових обов'язків, проаналізуємо на персональному рівні виконання генеральною старшиною різноманітних завдань протягом війни. Генеральні старшини (персональний склад див. у таблиці 3) виводили війська у далекі (див. таблицю 4) та тривожні (див. таблицю 5) виправи, рідше вони організовували звичайну охорону кордонів. Найчастіше – тричі – козаків у далекі походи виводили хорунжий Я. Горленко та осавул Ф. Лисенко. По одній виправі випало на долю найвищого та найнижчого за рангом з генеральних старшин – Я. Лизогуба та С. Галецького. Тривожні походи дають не менш промовисту картину: по два рази козаків у поле виводять Я. Горленко та Ф. Лисенко, одного разу – Я. Лизогуб. Відомості про те, що саме Я. Горленко [108, арк. 3] та Я. Лизогуб [332, с. 59–60] очолювали гетьманців під час регулярної охорони кордонів, не залишають

сумнівів щодо того, хто ж саме з генеральних тягнув на собі виконання військових функцій.

Поєднання військових та цивільних функцій найкраще видно на прикладі Я. Лизогуба та Ф. Лисенка. Кожен із них не тільки воював, а й був членом ПГУ. З українського боку до Правління також входив А. Маркович, але інформації про його участь у бойових діях документи не містять. Трохи інша ситуація – з І. Борозною, який фактично сам-один займався справами Генерального суду. Під час складання плану виправи 1737 р. йому доручили провід військом в Очаківському поході, але в останню мить (із якихось невідомих причин) генерального суддю замінив Я. Лизогуб [90, арк. 28, 63].

Троє з генеральних старшин майже не брали участі в управлінні та бойових діях. Це суддя М. Забіла, писар М. Турковський, осавул І. Мануйлович. Першому відомість про дії старшин протягом 1735–1738 рр. дає таку характеристику: «...стар, дряхл, едва в суди быт может» [261, арк. 7]. Імовірно, схожим чином можна пояснити бездіяльність І. Мануйловича та М. Турковського. Їхні імена майже не трапляються в документах; генеральний писар поступово відступає на другий план, а реальними справами у ГВК та ГВПК відає старший канцелярист А. Безбородько [277, арк. 34; 284, арк. 88, 90, 92]. Після закінчення війни А. Безбородько обійняв-таки посаду генерального писаря [453, с. 8].

Отже, коли йдеться про генеральну старшину, то протягом війни чітко простежується поділ на тих, хто виконував цивільні обов'язки, та тих, хто поєднував цивільну службу з військовою. До першої категорії належать суддя та підскарбій, до другої – обозний, осавул, хорунжий та бунчужний. Це назагал відповідає поділу старшинських рангів на цивільні та військові, відображеному в спеціальній таблиці, що її уклала ГВК [501, с. 42–43].

Після з'ясування залежності між посадою та реально виконуваними функціями на полковому рівні стало відомо, що полковники очолювали свої підрозділи у далеких походах загалом 21 раз (див. таблицю 6). Найчастіше виводили свої загоны в поле П. Апостол (4 рази), Г. Грабянка, А. Танський, В. Капніст (по 3 рази). Важко впевнено сказати, чому В. Кочубей та Г. Галаган ходили в далекі виправи лише по одному разу – значно менше за інших. Можливо, ГВК звала на їхній похилий вік. Тим часом полковники-росіяни (І. Хрущов, М. Богданов, А. Радищев та В. Измайлов) у походах не були. Цьому твердженню на позір суперечить інформація з архіву ГВПК про планування Хотинського походу (1739). Згідно з канцелярськими розписами, А. Радищев та В. Измайлов мали взяти участь у бойових діях,

проте їхньої присутності у війську не згадує такий уважний спостерігач, як Я. Маркович [332, с. 64–87]. Заперечує присутність А. Радищева у Хотинському поході звіт Шептаківської сотні про кампанію 1739 р. Цей документ називає полковим командиром обозного М. Ханенка [234, арк. 2–8].

Джерельний матеріал дає змогу з'ясувати, хто зі старшин за відсутності полковника ставав на чолі полку та брав участь у виправах взагалі. Полковими командирами в далеких походах 12 разів бачимо обозних, 2 – суддів, 4 – осавулів. Усього ж у такі походи обозні ходили 15 разів, судді – 6, писарі – 4, осавули – 34, хорунжі – 23. Отже, чіткого правила щодо заміщення полковника не існувало. Перше місце за полковником посідав обозний, що не дивно, оскільки його чин, другий у полку, за вже згаданою таблицею ГВК зараховано до військових. Звернімо увагу на інше. Лише у трьох випадках – Кримський похід (1736) Гадяцького та Лубенського полків та Дністровський похід (1738) Миргородського полку – обозний вирушив разом з полковником. У всіх інших випадках ці посадові особи або почергово виконували цивільні та військові функції, або, коли полк очолював росіянин, рушав у бойові виправи саме обозний. Ніжинський обозний І. Величковський, чернігівський П. Сандурський, переяславський С. Суліма, стародубські О. Єсимонтович та М. Ханенко відчували це на власному досвіді.

Двічі командування полком покладалося на суддю. Це радше виняток, і обставини, що спонукали ГВК діяти саме так, відомі. Наприклад, М. Штишевський повів Гадяцький полк у Кримський похід (1735) через те, що жодного з полкових старшин не було в розпорядженні полкової канцелярії [17, арк. 3]. Прилуцький суддя М. Ягельницький був вираджений до полку 1736 р. через наполегливі домагання ГВК, яка вимагала участі хоча б двох дійсних полкових старшин у Кримській виправі [46, арк. 16–18; 50, арк. 26–35].

Утім дуже наполягати на екстраординарності виконання суддею військових обов'язків не випадає. Полковники (особливо П. Апостол та Г. Грабянка) аж ніяк не вважали суддю чи писаря небоювою старшиною і без вагань залучали їх до походів. Принаймні тричі судді очолювали козацькі загоны під час охорони кордонів. Так само можна трактувати й писарські обов'язки: у братів Апостолаів та Г. Грабянки полкові писарі рушають у походи. Та не варто перебільшувати суб'єктивний момент. До Кримської виправи (1738) прилуцький полковник Г. Галаган залучив одразу 5 полкових старшин. Цілоком можливо, що до них входив і писар ГВК без зайвих вагань призначила 1737 р. командиром козацького загоны на кордоні писаря охочекомонного полку

Ф. Левенця [123, арк. 2–3]. У 1738 р. ніжинському писареві І. Кужиччу наказано взяти участь у Кримському поході [112, арк. 2].

Дещо дивують показники військової активності осавулів і хорунжих. Крім того, що осавули очолювали полки, вони ще 30 разів вирушали в далекі походи під проводом вищих командирів. Оскільки в полку було по два осавули та хорунжі, то на одну осавульську посаду припадає 17 виходів у далекі виправи — більше мають лише полковники. Несподівано малими є аналогічні цифри для хорунжих — близько 12 виходів. Разючими є дані щодо командирів на охороні кордонів. На десять фактів участі осавула був лише один випадок, коли загін очолював хорунжий. Можна припустити, що цивільні функції хорунжого переважали над військовими, тоді як в осавула — навпаки.

Отже, можна додати лише тенденції в розподілі цивільних та військових обов'язків між різними старшинськими урядами. Основний тягар військових обов'язків припадав на полковника (за винятком росіян), обозного, осавула. Управлінські функції переважно виконували суддя та писар, що не заважало їм час від часу брати участь у бойових діях.

Кількість козаків, підлеглих тому чи тому старшині в походах різних типів, коливалася відповідно до обставин — від 15 [117, арк. 2–9] до 1000 [128, арк. 2] осіб (див. таблицю 7). Проте середньостатистична команда налічувала від 100 до 400 козаків, і цифра 15 на такому тлі постає певним відхиленням. Можна припустити, що в цьому випадку ми маємо справу з вимогою надіслати на лінію дійсного сотника, і навряд чи кількість підлеглих новомлинівського сотника І. Шишкевича обмежувалася 15 ніжинцями вже власне на кордоні.

Проте невелика команда цілком могла діяти самостійно. Леплявський сотник Лазаревич переганяв людей із Правобережжя на Лівобережжя. Його завдання не передбачало ні великого загалу, ні звітності комусь, крім полкового начальства [74, арк. 93]. Документи фіксують випадки підлегалості сотнику від 700 до 1000 шабель — під час далекої виправи це фактично полкова команда. Можна припустити, що в таких випадках мова йде про маршову полкову команду, яку сотник тільки веде до певного місця. Чудово ілюструє це твердження приклад борзенського сотника П. Забіли, якого ніжинська полкова канцелярія з 517 козаками посилала на лінію, де вже перебували двоє дійсних сотників цього полку [139, арк. 2]. Гіпотезу про маршовий характер великих команд підважує випадок із золотоніським сотником К. Леонтовичем, який у лютому 1738 р. біля фортеці Св. Параскеви керував 1000 козаків з різних полків [128, арк. 2]. За

схожій ситуації в серпні 1736 р. діяв один із сотників Чернігівського полку (імовірно, киселявський І. Лисенко або менський І. Сахновський), привівши до Переяслава відділ у 738 шабель. У складі шеститисячного загалу І. Гагагана, що готувався дати відсіч татарам, чернігівець усе одно залишався командиром, готовим у бою керувати полчанами, оскільки інших старшин тут просто не було [32, арк. 2–3].

Документи далеких походів містять скупіші відомості про діяльність старшини сотенного рівня. Найвні дані наведено в таблиці 8. Несамостійний характер мали дії сотників Переяславського та Гадяцького полків на чолі вояків, відряджених до двотисячного загалу прилуцького осавула М. Мовчана [68, арк. 4, 6]. Про самостійні завдання можна говорити лише в епізодах за участю устивицького сотника В. Короленка, який командував нічною вартою з козаків різних полків [68, арк. 8], та баришівського сотника С. Сулими, який переходив під руку князя Гессен-Гомбурзького і діяв окремо від основного корпусу гетьманців [68, арк. 8].

У двох випадках ішлося про маршові команди. Чорнуський сотник П. Троцький, за дорученням генерального хорунжого Я. Горленка, привів 6 сотень під Царичанку, не чекаючи на весь Лубенський полк. Така посліпність викликана тим, що 16-тисячний корпус Я. Горленка збирався перед Кримським походом дуже повільно і треба було пришвидшити цей процес [68, арк. 7]. За схожим сценарієм 442 гадячани рушили в Польщу, де вже перебував полковник Г. Грабянка з основними силами та майже всією полковою старшиною. Цікавий нюанс: під зверхність опішнянського сотника І. Корицького на час походу перейшли чотири значкові товариші [25, арк. 27]. Це стало можливим завдяки його статусу полкового командира — за звичайних обставин значкові сотнику не підлягали.

У вищенаведених випадках сотник виступав полковим командиром. З кількісного погляду сотня в поході постає децю інакше. Наприклад, у першому Польському поході сотні Київського полку налічували від 7 до 75 вояків, у середньому сотенна команда складалася з 46 козаків [16, арк. 26–27]. У цій же таки виправі сотенні команди Прилуцького полку мали пересічно 52 шаблі [20, арк. 2]. Одиничність цих даних та потреба враховувати специфіку першого Польського походу не дозволяють робити ширших узагальнень щодо того, як же виглядає кількісно сотня під час далекого походу.

Тим часом чисельність полкових команд у далеких виправах 1736–1738 рр. та кількість сотень у полках відомі напевно. Нескладні підрахунки дають інформацію про середню кількість козаків у сотенній команді (див. таблицю 9). За небагатьма винятками (Гадяцький,

Лубенський і Миргородський полки) протягом війни простежується значне зниження кількості вояків у сотенних командах. Це пов'язано зі зменшенням кількості козаків, що їх давала Гетьманщина до головних армій фельдмаршалів Мініха та Лассі. Попри зменшення чисельності козаків, сотників у виправу рушало не менше. Протягом усієї війни мала чинність норма, згідно з якою половина дійсних сотників командували своїми підвідділами в далеких походах. Навіть під час однієї виправи під орудою сотників з різних полків, задіяних у тій самій виправі, могло перебувати від 30 до 293 шабель.

Таким чином, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. сотники могли очолювати три види команд: міжполкові, полкові та сотенні. Міжполкові команди були радше винятком, особливо одностисячна золотоніського сотника К. Леонтовича. Не бачимо сотників на чолі міжполкових маршових команд; натомість такий старшина на чолі полкової маршової команди — звичайна річ. Козаками власної сотні сотники здебільшого провадять у головних виправах. Чітко визначити пересічну чисельність міжполкової та полкової команди під орудою сотника несила — вона залежить від поставленого завдання (хоча жодного разу не перевищує 1000 шабель). На величину сотенної команди впливали інші чинники: кількість козаків у сотні та в полку, розмір полкової команди. Протягом війни кількість козаків у сотенній команді (за певними винятками) зменшується.

Опрацьовані матеріали дають змогу визначити чисельність команд, якими керували старшини полкового рівня. І полкова старшина, і полковники очолювали команди під час охорони кордонів та фортифікаційних робіт (див. таблицю 10).

Старшина полкового рівня стояла на чолі фортифікаційних команд значно рідше проти воєнних. За своїми кількісними показниками (30 778 осіб) вирізняється загін лубенського обозного І. Кулябки, який упродовж двох років наглядав за козаками та посполитими на північній ділянці кордону по Дніпру. Така значна цифра, імовірно, є сукупною для всіх команд (робочих та охоронних), що перебували під орудою лубенського обозного два роки [310, арк. 2]. Двічі осавули (А. Волевач [41, арк. 2; 55, арк. 5] та С. Якимович [137, арк. 4]) очолювали двотисячні робочі команди з козаків усіх полків, які вирушали за межі Гетьманщини — до Азова. На теренах Гетьманщини старшини полкового рівня зведених загонів не очолювали, на відміну від власне полкових — таку команду гадяцький суддя М. Штишевський взяв у 1737 р. повів на полонення криги [99, арк. 2]. Це не є винятком, оскільки через рік миргородський хорунжий К. Шкурка вів на Дніпро полчан з тим самим завданням. Кількість

людей у робочих командах полкових старшин коливається від однієї до двох тисяч осіб.

На регулярну охорону кордонів полкові старшини виходили частіше. Полковники зазвичай мали під своєю командою 1500–2000 козаків різних полків. Наприклад, переяславський полковник М. Богданов 1736 р. очолював загін у 2000 шабель [45, арк. 4], а його колеги І. Хрущов та В. Кочубей роком пізніше мали провід над загонами в 1500 козаків кожен [117, арк. 2–3]. Власний полк командири також виводили на охорону кордону, але про кількість козаків у цих випадках бракує свідчень. Традиційний указ вимагав від полковника виступити з усім полком, але більшість козаків навіть узимку перебувала в різних відрядженнях. В. Кочубей, отримавши такий указ у грудні 1738 р., нарікав на мізерну кількість козаків, та однаково мусив рушати — ГВК на аргументи такого штибу не зважала [249, арк. 12, 19, 65].

Зведені команди різних полків найчастіше очолювали полкові осавули (наприклад, прилуцький Г. Панкевич, чернігівський М. Мокрієвич, київський О. Гречка та ін.). Зазвичай такий загін налічував від 500 до 2000 шабель. Винятком була команда ніжинського осавула С. Костенецького, під оруду якого потрапила майже третина з 16 666 козаків [120, арк. 2, 24–26], призначених улітку 1738 р. для охоронної служби. На початку війни траплялися випадки, коли команду з 500–600 козаків одного полку очолював полковий старшина. Восени 1735 р. чернігівський обозний П. Сандурський та прилуцький осавул М. Мовчан повели відповідно 630 та 580 вояків до Української лінії [23, арк. 28; 28, арк. 13, 31]. У наступні роки такої практики не засвідчено.

Тривожні походи дають далеко більший різнобій у кількісному складі команд. Відсутність старшин вищого рангу призводила до того, що прилуцький полковник Г. Галаган приймав під свій пірнач 6000 козаків [72, арк. 14], а раптовість мобілізації примушувала його колег І. Хрущова та Г. Грабянку рушати туди, де загроза, з загонами по 500–600 шабель [125, арк. 2–7]. Говорити про якісь закономірності тут не випадає.

Наявні в документах дані (див. таблицю 11) свідчать, що кількість людей у полковій команді не залежала від того, хто саме вів її в далекий похід. Як бачимо, лубенський осавул І. Павлов 1737 р. керував майже тою самою кількістю козаків, що і полковник П. Апостол роком раніше. У полтавського осавула І. Левенця 1736 р. у підпорядкуванні знаходилося у 2,5 раза більше козаків, ніж у нього ж таки через два роки, коли він мав чин обозного. У поході 1738 р. переяславський обозний С. Суліма мав майже втричі більше підлеглих, аніж київський полковник А. Танський. Але це — полкова команда,

чисельність якої визначалася в ГВК, зважаючи на потужність полку та біжучі вимоги Б. Мініха і П. Ласці.

Джерела подають дані про загоны, сформовані для виконання певних доручень під час походу. Така інформація зведена в таблицю 12. Мотиви утворення цих загонів були різні. Чернігівський хорунжий Г. Медушевський із 453 козаками влився в шеститисячний корпус під Переяславом [74, арк. 47]; гадяцький осавул О. Бугаєвський і лубенський С. Корсун керували вартою похідного табору; один із лубенських старшин з 500 вояками конвоював понтони [68, арк. 7–8, 12]. Командири в таких випадках не були самостійні й мали загоны від 150 до 500 осіб. Інші завдання стояли перед М. Мовчаном [68, арк. 7–8] та Д. Прохоровичем [78, арк. 4]. Збірний загін першого перейшов під оруду генерала Шпігеля і діяв незалежно від наказного гетьмана Я. Горленка, а другий, у відриві від інших військ, забезпечував охорону обозів із провіантом.

Козацьке військо в головному поході очолював хтось із генеральних старшин; кількість людей у його команді визначалася потребами армії та можливостями Гетьманщини. Протягом війни в головних походах генеральним старшинам підпорядковувалося від 4000 до 16 000 козаків. Не існувало вимоги щодо більшої кількості козаків для старшого за чином полководця — генеральний хорунжий Я. Горленко 1736 р. водив до Криму 16 000 вояків, а генеральний обозний Я. Лизогуб 1737 р. під Очаків — 6000. Але простежується інша закономірність, пов'язана з особою російського головнокомандувача:

Рік	Фельдмаршал П. Ласці	Фельдмаршал Б. Мініх
1737	Ген. хорунжий Я. Горленко	Ген. обозний Я. Лизогуб
1738	Ген. бунчужний С. Галецький	Ген. осавул Ф. Лисенко
1739	Ген. хорунжий Я. Горленко	Ген. осавул Ф. Лисенко

Завжди старший за чином з українців очолював корпус у складі армії Б. Мініха, старшого, своєю чергою, з-поміж російських полководців. При цьому чисельність козацького загону під орудою генерального старшини не співвідноситься безпосередньо з його рангом: скажімо, 1738 р. Ф. Лисенко повів у похід близько 4000 осіб проти 8000 у команді С. Галецького.

Не мала значення чисельність команди і в разі нападу татарських військ — генеральні старшини вели на відсіч тих козаків, які були під рукою. Але щойно небезпека меншала — відповідність між кількістю шабель і рангом старшини одразу виступала на передній край. Саме цим пояснював у жовтні 1738 р. генеральний обозний Я. Лизо-

губ своє небажання командувати сотнею шабель у фортеці Св. Іоанна [152, арк. 258].

Узагальнюючи наведені факти, можна стверджувати, що кількість козаків у сотенних, полкових та корпусних командах під час головних походів не залежала від рангу командира. Поза головними походами традиційною вважалася така кількість підлеглих: для сотника — 150–400, для полкового старшини — 500–1000, для полковника — 1500–2000 осіб.

Трюїзмом є твердження про те, що кожна війна не тільки несе з собою горе, а й відкриває перспективи. Процес заміни старшинських кадрів протягом війни відбувався досить інтенсивно. Головними причинами вивільнення посад були смерть та неможливість виконання обов'язків через старість і хвороби.

Зведених даних про старшинські втрати немає. Наприкінці 1738 р. Б. Мініх звернувся з промеморією до ГВК і запропонував скласти докладні відомості про старшинські служби під час війни, в яких зазначався б і факт смерті. Проте з архівної справи зведена відомість зникла за невідомих обставин [133]. Імовірно, що документи, які збереглися у справі 58 фонду ГВПК, були підготовчими матеріалами для вищезгаданої справи [261]. Укладена таблиця (див. таблицю 13) дає змогу говорити про вагомі втрати, особливо якщо врахувати не всю наявну старшину, а лише ту, яка брала участь у бойових діях. Із чотирьох генеральних старшин гине один, із семи полковників (а з 1736 р. — шести, оскільки М. Богданов став переяславським полковником і в далекі виправи не ходив) — троє.

Для старшини нижчого рангу гіршими за турецькі кулі чи татарські шаблі були хвороби й голод. Лише в Гадяцькому полку за час польського походу змерли осавул М. Клименко, хорунжий Г. Ципка, сотники І. Пирятинський та М. Жадко [17, арк. 3–5]. Ніжинський полк 1738 р. втратив трьох сотників — Є. Тарасевича, М. Адасовського, М. Маньківського [261, арк. 40]. Зважаючи на це, не дивує повідомлення Я. Горленка з Кримського походу (1737), що в його корпусі п'ятеро старшин через хвороби не здатні нести службу [78, арк. 4]. Старшини начебто і не мусили потерпати від голоду, оскільки їхні господарства були багатшими за козацькі. Але непродумана система постачання призводила, наприклад, до того, що вже 19 травня 1736 р. старшини Прилуцького, Полтавського, Чернігівського та охочекомонного полків відчували нестачу провіанту, залишеного за наказом Б. Мініха біля Кам'яного Затону [68, арк. 12]. Іноді старшинське господарство не витримувало навантаження. Переяславський хорунжий С. Ілляшенко не міг 1740 р. приєднатися до команди, яка розмежо-

увала кордон з Османською імперією, бо за війну зубожів так, що не зміг забезпечити себе на час походу [175, арк. 70].

Досить рідко вдається встановити зв'язок хвороби чи поранення, отриманого в поході, з наступною відставкою. Поодиноким прикладом може бути доля гадяцького судді М. Штишевського, який 8 травня 1736 р. був поранений у битві при Чорній долині і залишився в Казикерменському ретраншементі. Остаточно одужати він не зміг і дістав абшит [74, арк. 24; 126, арк. 2–3].

Хвороби та вік, які були перешкодою для участі в походах, слугували підставою для відставки. Проте більшість старшин трималася за посаду, незважаючи на вік та здоров'я. Генеральні старшини М. Турковський, І. Мануйлович та М. Забіла фактично не виконували своїх обов'язків через хвороби [261, арк. 7]. Полковий рівень потерпав не менше. Уже на початку війни, в березні 1736 р., з Придубського полку у виправі не могли ходити: обозний М. Огронович — «за паразезною болезню»; суддя М. Ягельницький — «за болезню»; хорунжий І. Семенович — «за приключившейся трясовичною болезню» [46, арк. 17–18].

Схожі проблеми мав лубенський полковник П. Апостола. Його спроба вирядити в похід обозного С. Родзянку призвела до негайних скарг останнього на «ножну болезню» і «давню злобу ко мне оно-го полковника». Йому ГВК дала спокій, а от лубенського суддю С. Максимовича, який «за дряхлостю на кони служити не может», усе ж вирядили в похід до Воронежа [46, арк. 20–23]. «За болезню» чи «старостью» від Кримської виправи (1736) ухилились також київський обозний Ф. Хапенко, полтавський суддя В. Зеленський, переяславський суддя П. Черняхівський, чернігівський писар І. Холодович та деякі сотники [50, арк. 26–34].

Фельдмаршали Мініх та Лассі не раз скаржились до Кабінету Міністрів на недостатню кількість дійсної старшини в походах, за що ГВК, своєю чергою, отримувала догани зі столиці. 31 січня 1737 р. з Глухова в усі полки розіслали наказ, який передбачав обрання нових старшин замість загиблих, хворих та старих. Посада приносила і реальний вплив на справи полку чи сотні, і прибутки від рангових маєтностей. Прагнення старшини триматися за місце всупереч власній неспроможності виконувати обов'язки видно на прикладі київського осавула О. Гречки, стан якого полкова канцелярія змальовувала так: «...очень стар и дряхла, к тому ж на одну ногу калека и с малых лет на войнах, а ныне мається болезн от Кримского походу на лошади сидет весьма не может» [105, арк. 2]. Проте київський осавул до весни 1738 р. опирався відставці, справа з його абшитом була розв'язана тільки спеціальною інструкцією ГВК [105, арк. 3–4].

Зусилля ГВК та природні причини призвели до значного оновлення особового складу старшини в 1735–1741 рр.* Усього в Гетьманщині було 9 генеральних старшин, а вибули з посад 6; 10 полковників, з них вибули 6; 70 полкових старшин, вибули — 39; 130 сотників, вибули — 56. Отже, склад генеральної старшини оновився на 66 %, полковників — на 60 %, полкової старшини — на 56 %, а сотників — на 43 %. Загалом, вищеперерахованих посад у Гетьманщині було 219, з них 107 обійняли нові люди.

Вступ на старшинську посаду в досліджуваний період міг здійснюватися через вибори «вільними голосами» та через призначення вищою інстанцією.

Легітимним був перший шлях, прописаний у третьому пункті «Решительных пунктов» Д. Апостола: товариство сотні (полку) пропонувало 2–3 кандидатів для заміщення вакансії, зважаючи на вірність російському престолу та «знатність» кандидатів. Санкцію на вибори давав гетьман, під час дії ПГУ — його голова [151, арк. 53].

ГВК розглядала подані кандидатури і прийняте рішення оформлювала універсалом, який видавався на руки новопризначеному старшині. Документ оголошували в полковій канцелярії, його копії розсилали по всіх сотнях полку [215, арк. 1–4].

Насправді товариство значного впливу не мало (за винятком хіба сотенного рівня). По смерті носівського (Київський полк) сотника І. Шаула у вересні 1735 р. на його місце претендував б. т. К. Шаула. Ця родина досить міцно контролювала Носівську сотню — перший прихід Шаул на сотництво датується ще 1675 р. Троє курінних отаманів та одинадцятьеро козаків за намовою К. Шаула висунули на сотництво його та козака К. Гнатенка. Проте цей вибір опротестувала більшість козаків та міщан Носівки. Справа дійшла до ГВК, але вплив Шаула, підтриманих полковою старшиною, взяв гору [19, арк. 2–16].

Прагнення заручитися згодою сотнян батимо в родини Марковичів, які збирали підписи на підтримку кандидатури Івана Марковича на посаду роменського (Переяславський полк) сотника в листопаді 1738 р. [332, с. 50]. Формальне дотримання вимог «Решительных пунктов» про те, щоби кандидат «обид и разорений не чинил», зауважуємо у зверненні О. Шаховського до Чернігівської полкової канцелярії. Правитель Гетьманщини цікавився, чи не чинив кривд М. Богдалов під час полковництва. Відповідь була заперечною, згадано лише скаргу зн. т. Ф. Богдановича, хоча до Глухова ще 1728 р. надходили скарги

* Підрахунки проведено за книгою В. Кривошій «Українська козацька старшина» та даними, наведеними в таблиці 13.

від товариства Седнівської сотні, мешканців с. Савинці та ін. [299, арк. 4, 7, 10].

На вищому рівні думка козаків не враховувалася навіть формально. Наприклад, у справах, пов'язаних із урядами гадяцького судді та полковника, бачимо лише підписи полкової старшини й сотників. Цікава деталь — абшитована старшина також брала участь у висуванні кандидатів [126, арк. 2; 151, арк. 53]. Опис відповідної процедури знаходимо в щоденнику Я. Марковича. Під час Хотинського походу (1739) в наметі б. т. А. Полуботка зібралися генеральний осавул Ф. Лисенко та всі бунчукові, які були в цій виправі. Розглянуто кандидатури на генеральні уряди — судді, писаря, осавула та бунчужного, а також на полковників Прилуцького й охочекомонного полків. Дебати, очевидно, були бурхливими, оскільки тривали з 29 до 31 травня [332, с. 64–65].

Влада контролювала обсадження посад різноманітними способами. Існував прямий контроль — генеральний осавул Ф. Лисенко слідкував за виборами хорунжого в охочекомонному полку Павлова [259, арк. 2]. Але старшина звичайних полків, боронячи корпоративні інтереси, уперто намагалася висувати своїх людей — і була формально права. Вступне затвердження кандидатур відбувалося на рівні ПГУ, остаточно — на рівні Кабінету Міністрів. Пройти кризь сито таланило не всім. Показовими є вибори переяславського полковника 1735 р., після яких посилено контроль над обсадженням найвищих старшинських посад. Услід за арештом В. Танського за надуживання переяславська старшина запропонувала трьох кандидатів. ПГУ схилилося до б. т. В. Томари, який уже мав досвід наказного полковництва. Проте Петербург відмовився затверджувати цю людину, звинувачуючи в тому, що «он, на Украине живучи, разное старое поднимает» [360, с. 512]. О. Шаховської намагався захистити В. Томару, стверджуючи, що той «в измене не был» і полком керував вправно. Але Кабінет Міністрів наказав до дійсного полковництва В. Томару не допускати і надалі надсилати до Петербурга кілька кандидатур. Голова ПГУ мав таємно доповідати до столиці, хто з кандидатів є найкращим для інтересів престолу — таким чином від затвердження повністю усувалася українська частина ПГУ. Не все пройшло просто з тим-таки Томарою. О. Шаховської переслав до Кабінету Міністрів клопотання переяславської старшини саме про його затвердження [301, арк. 475–476]. Російська влада, не бажаючи зайвий раз дратувати українців, тягнула час. Згодом справа розв'язалася самопливом, бо у Кримському поході (1736) В. Томара наклав головою [74, арк. 81].

У 1738 р. російський уряд ужив додаткових заходів для недопущення небажаних осіб на старшинські посади. І. Барятинському наказано скласти таємний кваліфікаційний лист із характеристиками старшин; кадрові рішення приймалися на підставі цих даних [424, с. 11].

Інший шлях — призначення на посаду вищою інстанцією. У двох випадках на призначення був прямий імператорський указ: у 1734 р. стародубський сотник С. Галецький повернувся з Петербурга в чині генерального бунчужного, а його син Петро тим часом посів попереднє батькове місце [331, с. 423–425]; у 1738 р. покойового Анни Іоаннівни М. Маньківського призначено сотником до столиці Гетьманщини — Глухова [332, с. 17]. Цілком можливо, що серед старшини існувало невдоволення такими призначеннями, але рівень указів жодним чином не дозволяв його виявляти.

Хіба що специфікою воєнних дій зумовлено втручання російських воєначальників у призначення старшини. Такі випадки непоодинокі. За ініціативою Б. Мініха полковий сотник Ізюмського полку В. Капніст 1737 р. став миргородським полковником [301, арк. 455; 332, с. 17] — справу залагоджено імператорським указом. Рішучіше діяв П. Ласці у Кримському поході (1738). Після фатальної для багатьох старшин битви при Чорній долині він призначив П. Галецького, сина полеглого генерального бунчужного, на щойно спорожніле місце гадяцького полковника, а зн. т. П. Губаря — смілянським (Лубенський полк) сотником [151, арк. 2]. Він же 1738 р. вимагав від ГВК надати В. Пилатовичу перше-ліпше вакантне місце сотника [459, с. 207].

Довільне призначення на старшинські уряди не викликало захвату в самих старшин, перетворюваних таким чином на служилих без права голосу. Гадяцька полкова верхівка (обозний П. Борзаківський, суддя В. Биковський, осавул О. Бугаєвський, сотники зінківський та грунський І. Милорадович) спробувала оскаржити призначення П. Галецького. Їхнє подання підтримав голова ПГУ О. Румянцев, не надто втішений втручанням П. Ласці в чужі прерогативи. Справа тяглася до квітня 1739 р., коли, врешті, повноваження П. Галецького були остаточно визнані в Петербурзі [151, арк. 53–71]. Тривалий захист «давніх вільностей» у цьому разі пояснюється збігом інтересів гадячан та О. Румянцева. У схожій справі (1-ша половина 1738 р.), коли ті самі гадячани запропонували на посаду судді двох кандидатів: полкового писаря І. Ситенського та ковалювського сотника Д. Перехреста — О. Румянцев розсудив інакше. ГВК призначила суддею згаданого вище В. Биковського. Полк, якщо вірити документам, опору не чинив [126, арк. 2–6].

Згадку про самочинне втручання високого українського достойника у справу обсадження старшинського уряду виявлено лише одну. У Польському поході генеральний обозний Я. Лизогуб своїм універсалом призначив Петра Пирятинського полковим гадяцьким сотником — на місце батька, Івана [17, арк. 4]. Це призначення мало умовний характер. Навіть рік по тому П. Пирятинський іменувався наказним і його місце ГВК розглядала як «вакансове» [50, арк. 32]. Лише згодом креатуру Я. Лизогуба затвердили [453, с. 17].

Погляньмо, хто ж мав більші шанси зробити кар'єру. Ще в «Решительных пунктах» обумовлено, що призначити на посади можна лише осіб, чия вірність не підлягає сумнівам. Росія жорстко перепиняла і контакти із запорожцями (до їхнього повернення) [301, арк. 68], і можливість призначення людини, особисто або через предків пов'язаної з виступом І. Мазепи [301, арк. 475; 308, арк. 5].

Протягом війни зберігається тенденція перетворення урядів на спадкові, про що свідчать дані, наведені в таблиці 14.

Найчастіше успадковувалися сотенні уряди, але тільки ними справа не обмежувалася. У попередній історії Гетьманщини вже були прецеденти передачі уряду полковника в руки родича. Таким шляхом пішов і Гнат Галаган. У чолобитній до російського уряду він описав свою службу, наголошуючи на відданості престолу. Вік не дозволяв йому служити далі, і тому старшина просив про відставку і передачу прилуцького полковництва синові Григорію [172, арк. 2–4]. Питання розв'язувалося досить довго. Чолобитна Г. Галагана датована 1737 р., а призначення сина на полк стало доконаним фактом щойно 1740 р. [332, с. 106].

Шанс на кар'єрне зростання давали військові заслуги. Цей чинник не був визначальним, але його брали до уваги. Яскравим підтвердженням є тут доля В. Капніста. Чужинець без зв'язків, він міг покладатися лише на себе. В. Капніст брав участь у багатьох виправах. Його ініціативність 1728 р. була винагороджена посадою полкового ізюмського сотника. Чергова російсько-турецька війна дала Капністові новий шанс. У січні 1735 р. козаки під його проводом розбили калмицький загін; у Кримському поході (1736) він особисто взяв у полон двох яничарів [301, арк. 455]. За протекції Б. Мініха ізюмський сотник став миргородським полковником, знову беручи участь у всіх виправах зі своїм полком.

Маємо й інші приклади: б. т. В. Биковський одержав посаду гадяцького судді за службу наказним генеральним осавулом в Очаківському поході (1737) [126, арк. 3–4]; М. Ханенко, стародубський суддя (до 1738 р.) та обозний (1738–1741 рр.) за військові заслуги отримав ранг

генерального бунчужного [493, с. 270]; переяславський обозний С. Сулима, який постійно водив полк у походи замість полковника-росіянина М. Богданова, 1739 р. призначений полковником [453, с. 59].

Військові заслуги розглядались як достатня підстава для прохання про призначення. Запорозький козак С. Рудий та отаман Грива, покликаючись на свої заслуги в походах 1735–1739 рр., у листопаді 1739 р. звернулись до ГВК по винагороду — посади сотника в Переяславському полку та компанійського полковника відповідно [200, арк. 2–4].

Інша особливість, властива 1730-м рокам, — призначення на посади сотників людей, які мали за плечима досвід військового канцеляриста. Зведені дані щодо таких призначень подано в таблиці 15. Документи фіксують у 1736 р. два таких випадки, в 1738-му — один, 1739-му — також один. Військовий канцелярист міг розраховувати і на більш вагомій посаді — 1737 р. І. Покорський став київським полковим писарем.

У дослідженні статусу різних груп урядової старшини досить складною є проблема підсудності, особливо у военний час. Загальновідомо, що українська судова система у другій половині 1730-х рр. зазнала впливів російського судочинства. Одночасно екстремальні умови бойових дій відроджували архаїчні форми козацького суду. Полковник-росіянин уже за гетьманування Д. Апостола фактично був непідсудний українській владі, але це — продовження практики, яка складалася була ще за І. Скоропадського [459, с. 54]. Більш цікавим є те, що іноді такі старшини відмовлялися виконувати накази голови ПГУ. У серпні 1736 р. чернігівський полковник В. Ізмайлов зігнував військовий похід, хоча отримав указ ГВК за підписом І. Бяргинського. Свої дії В. Ізмайлов виправдовував тим, що нездужає, а імператриця призначила йому Чернігівський полк «для прокормлення» [72, арк. 10–11]. Справа перейшла до вищих інстанцій і, очевидно, була виграна полковником, оскільки під час війни у виправи він так-таки й не ходив.

Підпорядкування козацьких загонів російським офіцерам послаблювало владу вищої старшини і дозволяло знаходити шляхи для ігнорування неприємних наказів. Г. Остроградський, оменицький сотник, 8 листопада 1738 р. вирушив з командою Миргородського полку на полонення криги під Кременчук. Наприкінці місяця на дистанцію цього полку по Українській лінії мали вийти 115 козаків; провадити ними полковник В. Капніст призначив хорунжого К. Шкурку, який на той час перебував під слідством. Полковий суддя Ф. Остроградський, який передав наказ К. Шкурці, не зумів умовити хорунжого очолити козаків. В. Капніст, розлючений відмовою, відігрався на

рідному братові судді, вже згаданому оменицькому сотнику, передавши командування йому. Григорій Остроградський, не маючи охоти їхати з цивілізованого Кременчука на лінію, звернувся до генерал-майора Бахметьєва, якому підлягав, і не виконав наказ свого прямого начальника. Спроби В. Капніста заарештувати непокірного сотника напштовхнулись на протидію з боку російських офіцерів. Справу довелося переносити до вищої інстанції [249, арк. 16–17].

Інформацію про наявність у 30-х рр. XVIII ст. старшинського корпоративного суду честі містить журнал документів Я. Горленка, наказного гетьмана у Кримському поході 1736 р. Маємо дві справи, датовані 4 липня та 17 серпня. У першому випадку йдеться про конфлікт переяславського осавула Я. Пилипенка з хорунжим цього ж таки полку Г. Моцюком. У справу «о безчестії» генеральний хорунжий не став утручатися особисто. Натомість Я. Горленко доручив прилуцькому осавулу М. Мовчану (Цікаві причини такого вчинку. Можливо, він був найстаршим за віком, оскільки старших за рангом було досить.) зібрати в себе всіх старшин полкового рівня та сотників. Ці збори, заслухавши обидві сторони, подали свої пропозиції щодо розв'язання конфлікту наказному гетьманові [68, арк. 13].

Дещо інакшою є друга справа. Прилуцький осавул М. Мовчан, цього разу як наказний полковник, передав на розгляд Я. Горленка суперечку двох сотників свого полку. Іваницький сотник П. Минацький скаржився на те, що монастирський сотник В. Романович вилаяв його і порубав шаблею намет. Цікава деталь — П. Минацький немовби перепрошує за те, що через недугу він не може особисто порухатися з В. Романовичем. У цьому випадку (очевидно, дався взнаки не дуже високий ранг) збирати всю старшину не стали. Я. Горленко доручив уладнати справу стародубському обозному О. Єсимонтовському, гадяцькому судді М. Штишевському та ніжинському осавулу А. Володковському. Свій присуд вони знову ж таки передали наказному гетьману на затвердження [68, арк. 17].

Старі традиції, які передбачали відповідальність старшини перед козаками, до 1730-х рр. були вже міцно забуті. Проте в екстраординарних обставинах вони могли на певний час відроджуватися, як це сталося 25 липня 1736 р. неподалік фортеці Св. Федора (Козловської) на Українській лінії. Сюди команду Прилуцького полку привів наказний варвинський сотник Павло Ладинський, колишній військовий канцелярист. Заявавши молодого хлопця зі Сребрянської сотні К. Дорошенка, П. Ладинський змусив його до мужолозтва. Той у відчаї звернувся до сотнян, і дії варвинського сотника було викрито. Команда Прилуцького полку збунтувалась — настільки неприпусти-

мими, на думку козаків, були дії П. Ладинського. У звіті до полкової канцелярії вони намагалися не називати прямо те, що відбулося, використовуючи евфемізми («шпетная окказія», «стидно и доносит», «непотребная рич»). Козаки гадали, що таке може статися тільки в турків чи татар, але аж ніяк не у християн.

Збурені козаки вимагали смерті сотника, але обмежилися тим, що побили його та прив'язали майже на добу до колеса воза. До речі, воронківський сотник М. Афендик, який з командою Переяславського полку перебував поруч, не втрутився у події. Очевидно, вчинок П. Ладинського виправдовував дії козацького товариства, неможливі за інших обставин. Цікаво, що самі козаки усвідомлювали те, що їхні дії не відповідають усталеній практиці. Уже у звіті до полкової канцелярії зв'язування П. Ладинського пояснюється турботою про те, щоби він не наклав на себе руки. Згодом варвинський сотник в апеляції до ГVK намагався звертатися до старшинської солідарності, та це йому не допомогло. Козаки за переступання межі закону покарані не були, а самому П. Ладинському присудили смертну кару. Про те, чи було викопано вирок, відомості не збереглися [62, арк. 2–15].

Таким чином, під час подій російсько-турецької війни 1735–1739 рр. спостерігаємо певні зміни в судовій практиці щодо старшин порівняно з мирним часом. З одного боку, посилювалося російське втручання в судову систему, пов'язане як зі змінами форми управління Гетьманщиною, так і з присутністю значної кількості російських військ. З іншого боку, воєнні умови, їх екстраординарність, відроджують елементи архаїчного козацького судочинства.

Вітчизняна історіографія розглядала місце значного військового товариства в межах козацького стану, проте взаємозв'язок військових і цивільних обов'язків та ті зміни, що відбувалися у цій сфері під час війни, потребують додаткової уваги. Спроба російського уряду розібратися в хитросплетіннях статусу значних військових товаришів та уніфікувати їхні права й обов'язки припадає власне на 30-ті рр. XVIII ст.

Значне військове товариство, до якого входили бунчукові, військові та значкові товариші, було окремою категорією в межах козацького стану. Належність до цієї групи підтверджувалася відповідними універсалами й свідчила про відмінність становища особи від рядового козацтва. У 1730-х рр. існував чин військового товариша, але статус цих людей не був певним. У документах вони зустрічаються нечасто і, ймовірно, мали увійти до комплутів бунчуко-

2.3. Значне військове товариство

вого чи значкового товариства [74, арк. 5]. Тому нижче основну увагу приділено статусу бунчукових та значкових товаришів.

Чин бунчукового товариша вперше запроваджений І. Мазепою. Це старшини, які не обіймали офіційних посад і підпорядковувалися безпосередньо гетьману, перебуваючи поза владою полковників та сотників. Бунчукові товариші почергово знаходилися біля гетьмана та виконували його доручення в мирний час, а у військових виправах належали до гетьманського почту і були офіцерським резервом. За військовим рангом бунчукові йшли першими після полковника. Ця категорія виокремилася зі значного військового товариства, що складалося протягом другої половини XVII ст. Ця група не мала чітко визначеної структури, яка оформилася лише на початку XVIII ст. Спроба дати лад належить І Малоросійській колегії — у травні 1723 р. чітко розмежували бунчукових та значкових товаришів [498, с. 43–45; 501, с. 57–59].

У 1730-х рр. Гетьманщина знала категорію старшин, які за статками і родовитістю претендували на звання бунчукових, але не мали відповідних універсалів. Російське керівництво не визнавало їх привілейований статус безумовно. Голова ПГУ О. Шаховської 1735 р. дозволив судити таких старшин у полковому суді [2, арк. 7]. Указ ГВК від 4 серпня 1736 р. пропонував тих, хто «пишутся бунчуковими, а указов у них нет», виряджати в похід [17, арк. 7]. Але не все було так однозначно. ГВК у липні 1736 р. уклала іменний список генеральної старшини та бунчукових товаришів, у якому налічувалося 124 особи. З них 15 не мали універсалів, але канцелярист врахував їх при підбитті підсумків. Десять бунчукових мешкали в Київському полку, але лише п'ятеро — С. Шаула, Г. Солонина, Я. Борсук, І. Забіла, В. Биховський — мали універсали. А ще п'ятеро (І. Ханенко, Федір, Йосип, Сергій та Степан Солонини) — ні. ГВК докладала значних зусиль для остаточного визначення їхнього статусу. У серпні 1735 р. Ніжинський полк відрядив у похід 8 осіб, що іменувалися бунчуковими товаришами, не маючи універсалів, — Г. Яснопольського, К. Острозького, І. Биковського, Я. Затиркевича, Я. Жураковського, В. Купчинського, Г. Потаповича та П. Шишкевича. У вже згаданому списку 1736 р. Г. Яснопольський та І. Биковський фігурують як безсумнівні бунчукові. Прізвище Я. Жураковського має позначку «універсалу не имеет», інших імен немає [17, арк. 7; 50, арк. 35–38].

Погляньмо, хто ж міг іменуватися бунчуковим товаришем без універсалу. Найперше, що спадає на думку, — діти бунчукових. У згаданому вище списку поруч із батьком часто-густо згадуються сини, але до загального підсумку вони не включені. Їхній статус після смер-

ті батька підтверджувала ГВК (механізм побачимо на прикладі братів Гудовичів, про яких ітиметься нижче). Існувала ще принаймні одна можливість. У 1737 р. Глухів надіслав до полків інструкцію, що містила вимогу зібрати відомості про тих, хто має універсали на звання військових товаришів, але не відбуває служби — ані бунчукової, ані значкової. Ці люди мали прибути до столиці для визначення їхньої подальшої долі [50, арк. 35–38; 276, арк. 1–2]. Можна припустити, що звання військового товариша в 1730-х рр. не мало в очах керівництва Гетьманщини певного статусу. Кожен представник значного товариства мав пристати до лав бунчукового або значкового товариства з чітко окресленими правами та обов'язками.

Можливість виконувати свої обов'язки для бунчукових товаришів залежала від їхньої економічної спроможності. Це ставить питання про наявність у них рангових маєтностей. В. Панашенко зазначає, що кожному бунчуковому на чин належало 200 дворів. Спроба знайти підтвердження цієї інформації у джерелах та літературі виявилася марною. Навіть обсяг рангової маєтності викликає сумнів, оскільки така сама кількість дворів виділялася на ранг генеральній старшині — писарю, осавулам, хорунжому та бунчуковому [501, с. 43, 58]. Відсутність рангових маєтків не звільняла бунчукових від служби. Для державної влади володіння землею та залежними селянами було можливим лише за умови несення відповідних обов'язків. ГВК 1737 р. збирала інформацію про людей, які «в никаком званні находятся, а имеют доволние крgroundи, з яких им надлежит отбывать служби» [276, арк. 1–2].

Одночасно не було жорсткого визначення кількості землі, з якої власник міг (або мав) відбувати службу бунчукового товариша. Саме звання надавалося персонально; бунчукові володіли різними за обсягом маєтностями і несли однакову службу. Намагання передати звання у спадок приводило до цікавих колізій. У 1735 р. А. Гудович, відчуваючи наближення смерті, виклопотав у ГВК підтверджувальний універсал для синів. Ба більше, вони, нероздільно ведучи господарство на батьківській землі, відбували службу почергово. З чого виходив О. Шаховської, затверджуючи таке рішення? Можливо, він уважав, що безглуздо вимагати збільшення служби з тієї ж кількості землі. Імовірно здається і наявність у А. Гудовича зв'язків, які забезпечили сприятливе розв'язання проблеми. Проте в серпні 1736 р., вже після смерті О. Шаховського, ГВК почала вимагати служби від кожного з братів Гудовичів. Жодні поклики на те, що з цього маєтку батько один відбував службу бунчукового, не сприймалися. Василь та Іван Гудовичі мали або служити, або відмовитися від цього звання [44, арк. 6–7].

Посилення російського впливу на управлінські структури Гетьманщини іноді призводило до спроб поставити під сумнів статус бунчукових товаришів. Пам'ятаємо: гетьман вилучав їх з-під полкової та сотенної юрисдикції, що було незрозуміло декому з полковників-росіян. Стародубський полковник А. Радищев звернувся в січні 1735 р. до ГVK зі скаргою на бунчукових товаришів, які мали посілості в полку. Він писав, що негідність полковій владі розбещує їх, оскільки ображені бунчуковими люди часто-густо не мають грошей, аби шукати правди у Глухові. О. Шаховської не звернув увагу на лamentsацію стародубського полковника і нагадав про підсудність бунчукових Генеральному Суду [2, арк. 4–7].

Бунчуковий товариш міг ігнорувати накази місцевої влади тільки до певної межі. Реакція Глухова ставала гострою, якщо полковник чи сотник виконував наказ ГVK і зустрічав опір. На всій території Лівобережжя 1738 р. інтенсивно ремонтувались укріплення. ГVK виявляла неабияку наполегливість — очікували татарського нападу. Справу гальмувала участь козацьких полків у бойових діях та охороні кордонів. Місцева старшина отримала право залучати до фортифікаційних робіт приватновласницьких селян, які зазвичай були вільними від таких повинностей. Спроби власників ухилитись від виконання указу були марними. Уже згаданий полковник А. Радищев у листопаді 1738 р. отримав дозвіл заарештовувати бунчукових товаришів, які не надавали селян. Виконання робіт, звичайно, пожвавилось [145, арк. 155, 168, 281].

Військова та цивільна влада у Гетьманщині найчастіше не були розмежовані. Це стосувалося і бунчукових товаришів. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. вони могли виконувати такі функції:

- 1) військові — у складі головної армії; під час тривожних походів; на охороні кордонів;
- 2) цивільні — доручення керівництва ГVK (участь у комісіях, контроль за виконанням указів, робота в судових установах); управління полками та сотнями.

Під час далекої виправи бунчукові товариші створювали окремий загін, який підпорядковувався головному командирі над гетьманцями. Проте можна припустити, що вони не щороку вирушали в похід з головними арміями. Немає жодних звісток про їхню участь у Кримських виправах 1735–1736 рр., хоча бунчукові згадуються в реєстрах Польського походу 1735 р. та походів 1737–1739 рр. У документах канцелярії Я. Горленка, наказного гетьмана у Кримському поході (1736), згадується тільки один бунчуковий товариш — він привіз із Глухова рушницю для козаків [68, арк. 4–8; 261, арк. 23–26].

У наступні роки статус головних походів мали два — під орудою фельдмаршалів Мініха та Лассі. До обох залучався козацький корпус, але бунчукові вирушали в похід тільки з армією Б. Мініха. Виявлено указ ГVK 1737 р., який спрямовував бунчукових під оруду цього фельдмаршала. Відповідних документів для 1738–1739 рр. знайти не вдалося, але відомо, що козацькі полки в армії Б. Мініха очолював генеральний осавул Ф. Лисенко. Листи ж бунчукових товаришів, які прагнули 1738 р. уникнути походу, згадують командиром саме його. Бунчукові брали участь у Хотинській виправі (1739), знову підлягаючи Ф. Лисенку [90, арк. 74; 146, арк. 14; 261, арк. 23–26]. О. Апанович вважає, що командиром бунчукових 1737 р. був генеральний суддя І. Борозна. Нам не вдалося знайти підтвердження цієї інформації. Справді, в указі ГVK від 2 березня 1737 р. головним командиром над козацькими військами в Очаківському поході призначається цей старшина — під його оруду мали б перейти і бунчукові товариші. Проте згодом І. Борозну замінив генеральний обозний Я. Лизогуб, який і повів козаків у похід [90, арк. 28, 63]. Логічно буде припустити, що команда бунчукових також перебувала у віданні Я. Лизогуба.

Обов'язки бунчукового товариша в головному поході були різноманітними. Найперше, бунчукові — це старшинський резерв, і вони призначались на відповідні посади. В. Биковський у поході 1737 р. виконував обов'язки генерального осавула. Сумлінна служба дала йому право претендувати на чин гадацького полкового судді, який він і обійняв 1738 р. [126, арк. 4–5]. Крім заміщення старшинських посад, бунчукові товариші були почтом і, одночасно, охороною вищого генералітету. Так сталося 8 травня 1739 р., коли вони супроводжували генерал-аншефа Румянцева на місце бою. Доводилося бунчуковим усією командою вступати у бій (14 та 17 серпня 1739 р.). Звичайно, не завжди їхня служба була такою звичайною. Часто бунчукові наглядали за погоничами волів чи супроводжували трофейну худобу до території Гетьманщини [244, арк. 10; 332, с. 76, 79, 81, 83].

Бунчукові товариші вирушали також у тривожні виправи. У січні 1738 р. ГVK отримала звістку про наближення татар. Відбиття нападу доручили генеральному осавулу Ф. Лисенку. Він, не чекаючи мобілізації всіх козаків, вирушив до кордону з жолдаками, компаніями та ближніми сотнями Ніжинського полку. До цієї команди увійшли 7 бунчукових, які знаходились у Глухові [125, арк. 2–3].

Бунчукові товариші часто-густо очолювали підняті за тривогою полки, оскільки інших старшин не було. Голова ПГУ І. Барятинський у серпні 1736 р. наказав зібрати під Переяславом 6000 гетьманців. Чернігівський полк терміново нарядив 200 осіб під орудою б. т. Павла

Ломиковського [49, арк. 2–3]. У схожий спосіб розгорталися події в серпні 1738 р. Тривожний похід очолив генеральний обозний Я. Лизогуб, а загін Київського полку (488 козаків та 406 посполитих) привів до його табору б. т. Дем'ян Рубець [152, арк. 89, 192]. За форс-мажорних обставин бунчуковий міг командувати на рівні, вищому за полковий. У вже згаданому тривожному поході в серпні 1736 р. шеститисячний корпус під Переяславом мав очолити прилуцький полковник Г. Галаган, а до його прибуття ГВК доручила командування б. т. Я. Якубовичу [74, арк. 10].

Більш тривалими та виснажливими, ніж тривожні походи, були планові заходи для охорони кордонів. Іноді бунчуковий тільки супроводжував доручений йому відділ на кордон, передаючи його до рук інших офіцерів. В. Гудович у листопаді 1736 р. прийняв від прилуцького полковника Г. Галагана 1931 козака з різних полків, якими опікувався тільки на марші до Києва. Схоже доручення від ГВК мав б. т. Г. Покорський, який у травні 1738 р. привів 267 козаків і посполитих Полтавського полку до Переволочної. Далі їх долею переймався нехворощанський сотник К. Прокопович, а Г. Покорський повернувся до Глухова [76, арк. 2–3; 156].

Не завжди бунчуковим товаришам удавалося обмежитися супроводом козацьких загонів. Кількамісячна служба на Українській лінії була виснажливою навіть для старшин. Бунчукові керували фортифікаційними роботами, як це робив восени 1736 р. неподалік фортеці Бузовської В. Савич [42, арк. 2–3]. Іноді вони забезпечували командування інформацією. Такі обов'язки покладалися на Я. Затиркевича, 600 козаків якого патрулювали місцевість неподалік гирла Самари в жовтні-листопаді 1736 р. [75, арк. 9]. Перебування на лінії могло затягнутися. На це скаржився у приватному листі Г. Юркевич, який стояв із командою неподалік фортеці Орловської з березня 1739 р. і сподівався потрапити додому хіба у вересні [283, арк. 12–13]. Така тривала служба на кордоні не була правилом. Деякі бунчукові товариші, які прибули на Українську лінію в березні 1739 р., були відряджені генеральним обозним по окремих фортецях. Вони вирушили додому вже 15 квітня з наказом готуватися до походу в складі армії фельдмаршала Мініха [332, с. 69–71].

Звичайно, в умовах воєнізованої системи «цивільність» служб бунчукових товаришів — річ певною мірою умовна. В. Биковський 1736 р. наздогнав війська генерального хорунжого Я. Горленка вже на марші й роздав 3101 рушницю найгірше озброєним козакам. Але далі в Кримську виправу цей бунчуковий не пішов і повернувся до Глухова зі звітами полкових старшин про роздану зброю [68, арк. 3–4]. Такі доручення не були винятком. У березні 1737 р. б. т. Я. Якубович

перед початком походу роздав козакам усіх полків 53 пуди пороху, про що представив звіт до ГВК [87, арк. 2].

Гетьманщина постачала армії, крім іншого, волів та продовольство, і чимало бунчукових закуповували їх у населення. Так, у 1738 р. семеро купували волів, а п'ятнадцятеро — провізію. За річним звітом про служби бунчукових ця комісія була наймасовішою. Нагальною проблемою, розв'язання якої не припинялося, залишалася кодифікація українського права. Склад цієї комісії часто змінювався, але постійно до неї входив хтось із бунчукових — С. Чуйкевич, Г. Козминський, П. Волевач та ін. Одна з комісій, які діяли в 1730-х рр., вирішувала прикордонні суперечки з Річчю Посполитою. До неї, серед інших старшин, входили бунчукові [261, арк. 7–9].

Надмірне навантаження Гетьманщини призводило до вичерпання людських та матеріальних ресурсів. Старшина на місцях просто не встигала реагувати на велику кількість указів та доручень, які надходили з Глухова. ГВК знайшла вихід у надсиланні своїх представників, які контролювали виконання розпоряджень на полковому рівні. Не раз такими контролерами ставали бунчукові. Найбільші нарікання викликав стан козацьких команд, які вирушали в похід. У квітні 1738 р. гадяцький писар І. Ситенський доповідав, що плани ГВК про додатковий наряд 991 козака до армії фельдмаршала Лассі є нездійсненними. Річ у тому, що близько 2000 козаків утекли зі своїх обійсть і це значно знизило мобілізаційні можливості полку. До Гадяча прибули підполковник Кольчугін та б. т. Гамалія. З їхньою допомогою полк виставив додаткову команду, але більшість козаків у ній були беззбройними та пішими [146, арк. 23, 54].

У надзвичайних випадках ГВК одразу надсилала контролера, який слідкував за швидкістю збирання козаків. Так сталося в серпні 1736 р., коли реальною виглядала небезпека татарського нападу. Для нагляду до Чернігівського полку надіслали б. т. А. Милорадовича, який пильнував відрядження вояків до корпусу прилуцького полковника Г. Галагана [49, арк. 2].

Точні відомості про втрати полків були життєво необхідні командуванню для планування майбутньої кампанії. Інформація з місць вимагала перевірки, оскільки в інтересах полкової старшини було подавати завищені цифри, що приводило до зменшення вимог у наступному році. Такі завдання могли доручатися бунчуковим товаришам, як це було у грудні 1736 р., коли А. Дубяньський зібрав інформацію про всі розкомандирування і втрати Стародубського полку за рік. Аналогічне доручення у Прилуцькому полку виконував військовий товариш І. Фалчевський [71, 2–4; 74, арк. 5].

Фортифікаційні роботи лягали чималим тягарем на плечі мешканців лівобережних полків. Посполитих та козаків відривали від ланів часто-густо в розпал польових робіт. На масові втечі уряд відповів посиленням контролю. Наприкінці 1736 р. б. т. В. Завадовський інспектував команду стародубського осавула П. Немировича, який не відремонтував доручену ділянку Української лінії, оскільки з його загону втекло 594 особи. За результатами перевірки кожен полк мав доповісти про заходи, вжиті щодо втікачів [70, арк. 5].

Однією з проблем для полкової та сотенної старшини став ремонт укріплень навколо міст та містечок. ГВК вимагала проведення робіт із січня 1738 р., але спочатку старшина тягнула, виправдовуючись відсутністю людей, збиранням хліба тощо. Пожвавився процес у вересні 1738 р., коли Б. Мініх надіслав голові ПГУ О. Румянцеву гнівну промеморію. Фельдмаршал вимагав негайного ремонту укріплень, звинувачуючи Глухів у недбалстві. Отримавши догану, керівництво ГВК призначило своїх представників до кожного полку; переважно ними стали бунчукові: до Стародубського полку поїхав Ф. Ширай, Прилуцького — В. Чарнолуський, Миргородського — В. Завадовський. Ці люди особисто відповідали за хід робіт і залишалися в полку до їх завершення [145, арк. 3, 68, 168–169, 190, 198–199, 206].

Бунчукові товариші працювали в судовій системі Гетьманщини. Наприклад, М. Скоропадський та А. Полуботок були третейськими судьями, а Д. Рубець виконував спеціальне доручення ГВК, розбираючи звинувачення, висунуті б. т. І. Корощем проти київської полкової старшини — судді І. Стопановського та писаря І. Покорського [261, арк. 8–9]. Заарештовували вони старшин високого рангу. Генерал-аншеф Румянцев 11 травня 1739 р. відрядив В. Завадовського заарештувати лубенського полковника П. Апостола за затримку військ, а його колеги зі схожими завданнями відбули до Ніжинського та Гадяцького полків [332, с. 63].

Бунчукові товариші могли виконувати функції полковників та сотників. В одному з варіантів старшина обирала бунчукового товариша на цю посаду, а затвердження з боку російської влади не надходило. Так сталося з посадою переяславського полковника, яку 1735–1736 рр. обіймав б. т. В. Томара. У свій останній похід В. Томара пішов у званні наказного полковника та бунчукового товариша [360, с. 512; 74, арк. 75]. Схожа ситуація була в П. Ломиковського, який став сосницьким (Чернігівський полк) сотником, але довгий час не був затверджений та іменувався наказним і бунчуковим товаришем. У разі схвальної реакції Петербурга новозатвердженого посадовця бунчуковим товаришем уже не іменували, як це видно зі справи про вибори К. Шаули носівським (Київський полк) сотником [19, арк. 2–4; 49, арк. 2; 50, арк. 31].

Часто бунчукові керували на полковому рівні за відсутності дійсної старшини. Після початку слідства над київським полковником А. Танським до полкового правління ввели б. т. Я. Борсука. Найчастіше він підписував документи першим, над прізвищами інших старшин. Винятками були випадки, коли в канцелярії був присутній полковий обозний Ф. Ханенко [19, арк. 2–4; 23, арк. 23–24]. Я. Борсук перебував при полковому правлінні тривалий час, але в більшості випадків бунчуковий товариш очолював полк улітку, коли старшина була в походах. Для прикладу згадаємо Ф. Марковича (Гадяцький полк, 1736 р.) [38, арк. 2] чи Г. Скоруппу (Київський полк, 1738 р.) [155, арк. 2–3].

У переважній більшості бунчукові намагалися уникнути служби або прилаштуватися до якоїсь комісії для збирання волів і не брати участі у бойових діях. Керівництву ГВК доводилося нагадувати цим людям про те, що їхня служба є обов'язковою і саме вона дає право на володіння ґрунтами [276, арк. 2]. Найбільш поширеним було ухиляння від служби під приводом хвороби. Показовою є справа № 5339 з архіву ГВК, датована серпнем 1736 р. Глухів вимагав від 68 бунчукових виступу в похід, сподіваючись підсилити ними 6-тисячний козацький корпус, який прикривав кордони Гетьманщини. Відразу до ГВК полетіли листи, в яких бунчукові товариші повідомляли про свої хвороби. Нездатними до походу виявились І. Гудович, А. Троцинський, С. Лазаревич, С. Солонина, І. Силевич, Ф. Савич, М. Жураківський, Г. Черняк, В. Кутневський. Особливо непереконаливо виглядає хвороба Я. Дуніна, якого за тиждень до підписання указу про виправу бачили цілком здоровим на похороні В. Томари [44, арк. 2–33]. Маючи родичів та зв'язки в ГВК, бунчуковим часто вдавалося уникати служби. Це зауважували Ф. Ширай та В. Завадовський у листі до Г. Скоруппи, нарікаючи на те, що служать одні й ті самі, а іншим вдається залишатися вдома [283, арк. 66–67].

Винятки із загального небажання воювати лише підтверджують правило. Велике здивування серед канцеляристів викликало прохання Петра Ломиковського вислати його в похід замість відбування цивільної комісії в Прилуках. Від імені О. Румянцева клопотання задовольнили, додавши похвалу за ініціативність [249, арк. 54–55].

Категорія значкового товариства була проміжною між старшинською верствою та рядовим, хоч і заможним, козацтвом. Статус значкового товариша, як правило, надавався дітям полкової та сотенної старшини, міських урядовців, духовенства, заслужених козаків, у низці випадків — вихідцям із сімей генеральної старшини, бунчукових та військових товаришів. Вони перебували під малим полковим прапором (значком) і були першими чиновниками в сотнях після сотника.

до 1734 р. право переводити особу до значкового товариства зберігали за собою полковники, фактично констатуючи відмінність цієї людини від рядового козацтва. Чіткого визначення кількості значкових не було. Значно менше їх зауважуємо в південних полках, де розщарування козацького стану відбувалося повільніше. Указ Анни Іоаннівни від 8 серпня 1734 р. приніс радикальні зміни — обмежено чисельність значкового товариства 420 особами (в Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському, Переяславському полках — по 50 осіб, в інших — по 30). Відтепер лише ГВК включало до значкового товариства [498, с. 48–50; 501, с. 72–73]. Указ змінював ставлення до цієї категорії, оскільки відтепер кожен полк мав визначену кількість посад, які треба заповнити. Це відкрило двері до значкового товариства енергійним козакам, здатним нести більший тягар обов'язків. Звання значкового могло стати сходом до більш високих щаблів старшинської ієрархії. Хоробрість та ініціативність принесли 1738 р. П. Губарю посаду смілянського сотника, хоча, звичайно, не варто перебільшувати перспективи, які відкривались перед значковим товаришем [151, арк. 2].

Незважаючи на відстань, яка лежала між бунчуковим та значковим товариством, канцеляристи розглядали їх як представників того самого значного військового товариства. Наприклад, у ревізійній книзі Лубенського полку 1740 р. бунчукові, військові та значкові товариші об'єднані й подана загальна цифра — 108 осіб [278, арк. 12]. Російське керівництво схилилось до обмежень традиційних привілеїв значкових товаришів. За звичаєм, кожному з них під час походу виділялося двоє козаків-погоничів, а О. Румянцев, голова ПГУ, 24 квітня 1738 р. підтвердив скасування цього права [142, арк. 2–3].

Чисельність значкових у 5 полках на 1735 р. (тільки по Полтавському наведена цифра стосується 1734 р.) була такою. У Лубенському налічувалося 57 значкових, у Київському — 32, Чернігівському — 45, Придубському — 85, Полтавському — 44. Таким чином, у Полтавському та Чернігівському полках кількість значкових була меншою за встановлену імператорським указом, а в Лубенському, Київському та Придубському — більшою [16, арк. 5, 30; 20, арк. 2; 261, арк. 13; 300, арк. 1]. Особливо складне завдання стояло перед придубською полковою старшиною, яка мусила позбавити звання значкового товариша 55 осіб. Проте великого поспіху полкові канцелярії не виявляли. Документи фіксують наявність 56 значкових товаришів у Стародубському полку 1738 р., тобто через 4 роки після імператорського указу [162, арк. 13].

Події російсько-турецької війни позначилися також на чисельності значкових, які гинули як від ворожих куль, так і від хвороб та

голоду у походах. На це скаржився чернігівський полковник В. Ізмайлов, повідомляючи до ГВК про недостатню кількість значкових товаришів [249, арк. 67]. Дані про втрати серед старшини фрагментарні, проте відомо, що 1736 р. Лубенський, Гадяцький та Переяславський полки втратили в боях по 1 значковому товаришу, а 1738 р. в Лубенському та Миргородському полках загинуло по двоє значкових, у Переяславському — один [74, арк. 23; 261, арк. 13, 22, 31].

Цілком можливо, що серед загиблих у виправах наказних сотників є значкові товариші. Про це свідчить доля значкового товариша Переяславського полку Ф. Хмельницького, який поліг у бою при Чорній долині (1736) в ранзі іркліївського наказного сотника. Набагато більше осіб вибувало, не маючи змоги виконувати службу значкового товариша «за неможливістю и убожеством». У Ніжинському полку 1735 р. було 3 убогих значкових товаришів, в Лубенському 1736 р. — 5, в Чернігівському 1735-го — 12, а 1738-го — 8 [16, арк. 30; 17, арк. 8; 68, арк. 16; 249, арк. 67].

Іноді абшит видавався значковому товаришу після поранення. Так сталося з чернігівцем П. Масловським, який під командуванням генерального обозного Я. Лизогуба брав участь у штурмі Очакова і був засипаний при спробі підірвати підкоп [82, арк. 2]. Значковий міг втратити своє звання в разі невиконання наказу командира. Наприклад, козаки після невдалого Кримського походу (1735) масово рушались додому, не зважаючи на накази генерал-лейтенанта Леонтьєва. За непокору лише в Лубенському полку 7 осіб вилучили зі списків значкових [261, арк. 13].

Втрати ставили на порядок денний питання поповнення лав значкових товаришів. ГВК, залишаючи за собою право остаточного рішення, добір кандидатур довірила полковникам. Від кандидата вимагали певного рівня добробуту та, бажано, старшинського походження. Пересічних козаків залучали лише тоді, коли не вистачало старшинських дітей. Краща освіта ставала додатковою перевагою за інших рівних умов. Прізвища кандидатів з короткою характеристикою подавались до ГВК [249, арк. 67].

Значковий товариш міг виконувати як військові, так і цивільні обов'язки. До власне військових варто зарахувати служби в головних і тривожних походах та охорону кордонів.

Узимку, перед весняною виправою, з кожного значкового товариша брали підписку, у якій він зобов'язувався без відмовок, з 2 конями та належною кількістю провіанту виступати в похід після отримання наказу [246, арк. 2–26]. Зазвичай в указі ГВК про виступ у похід козацьких полків згадувались і значкові. Можливим був варіант окремого

указу для значкових товаришів. Такий документ видав голова ПГУ І. Барятинський у березні 1737 р. Він зібрав значкових товаришів неподалік Гадяча і провів огляд їхньої готовності до виправи [90, арк. 54; 146, арк. 2].

Важко виявити закономірність у тому, яка ж кількість значкових товаришів вирушала щороку в головні походи. Найвні в нашому розпорядженні дані наведені в таблиці 16. Можна припустити, що полкові канцелярії мали певну свободу щодо визначення кількості значкових. На користь цього свідчить і те, що у справах ГВК про підготовку походів немає згадок про чисельність значкових товаришів у майбутній кампанії. Одночасно в документах різних років містяться вимоги щодо підготовки до походу 50 % полкової старшини та сотників, накази очолити свої загопи дійсним полковникам і т. ін. Під сумнів моє твердження може поставити доношення генерального хорунжого Я. Горленка, який у квітні 1737 р. доповів до ГВК про наявність у його команді 32 значкових товаришів з Гадяцького, Лубенського та Прилуцького полків. Він також зазначав, що 35 значкових товаришів ще не прибули [90, арк. 85]. Якщо ці 35 старшин мали прибути з Миргородським та Полтавським полками, то це означало, що Я. Горленко ще до початку кампанії знав точну кількість значкових товаришів у своєму корпусі. Проте можливий інший варіант – 35 осіб могли не прибути разом зі своїми полками, про що полкові канцелярії повідомили Я. Горленку. Варто відкоментувати ще одну деталь зі списку, про який йдеться. Зазвичай значкові товариші рушали в похід разом з полком. Але Лубенський полк, діючи в 1737–1738 рр. у Криму, відряджав їх також до армії Б. Мініха. Це пов'язано з набором волів для Очаківської (1737) та Дністровської (1738) виправ. Значкові, які здійснювали цей набір, наглядали за погоничами волів і під час походу.

Під час головного походу значкові брали участь у боях. Товаришів одного полку міг очолити отаман, як це було з 20 значковими-гадячанами, командиром яких у Кримському поході (1739) став І. Ставицький [262, арк. 3]. У звіті цього полку 1736 р. зафіксовано загибель значкового товариша в бою при Чорній долині та його колеги в бою під Бахчисараєм [74, арк. 22]. Як ми вже згадували, при Чорній долині гине значковий товариш Переяславського полку. Проте головним обов'язком значкового було виконання різноманітних доручень полкового командира.

Часто-густо значкові товариші ставали наказними старшинами. Прилуцький полковник Г. Галаган, нарікаючи в 1735 р. на фактичну відсутність у його команді дійсної старшини, просив ГВК відрядити до Польщі загін значкових товаришів, які б могли замінити старшину

полкового та сотенного рівня [3, арк. 2]. Стародубський полк виступив у похід 1735 р. із 5 значковими на посадах наказних сотників і зн. т. С. Косим на посаді полкового похідного обозного [28, арк. 32]. Значкові товариші заміняли також полкову старшину. Гадяцький полк у Кримський похід 1735 р. з полкових старшин міг вирядити тільки суддю М. Штишевського, а «осаулскую должность исправлял» зн. т. В. Шеремет [17, арк. 3]. Про виконання обов'язків полкового обозного повідомляв у своєму проханні про відставку зн. т. Чернігівського полку П. Масловський [82, арк. 2].

Дії російської армії ускладнювались великими відстанями між кордонами імперії та місцями бойових дій. Одним із засобів підтримання зв'язку стала низка редутів на шляху до Криму. Значкові часто очолювали козацькі залоги цих укріплень і супроводжували конвої з провіантом [74, арк. 7; 238, арк. 3].

Відзначимо використання значкових товаришів як офіцерів для особливих доручень. У квітні 1736 р. козацький корпус під командуванням Я. Горленка зосереджувався в районі Царичанки. Але 19 квітня в розпорядженні генерального хорунжого були лише 5 полків з 10. Назустріч тим, хто затримувався, він вислав зн. т. Гадяцького полку А. Балясного. Гадячанин мав на руках відкритий лист, у якому Я. Горленко вимагав від старшини «следоват... денно и ношно опасаяся за нескорое прибитие стяжания и ответа». За паперами генерального хорунжого простежується виконання значковими товаришами обов'язків ординарців при командирі свого корпусу та російських офіцерах [68, арк. 5–6].

Як свідчать звіти Ніжинського та Лубенського полків, значкові товариші в головних походах іноді наглядали за армійським обозом та погоничами волів. Докладніше про це йдеться в доповіді І. Барятинського Кабінету Міністрів. Правитель Гетьманщини 17 лютого 1738 р. писав, що купівля волів для армії вже розпочалася. Зважаючи на потрібну кількість (35 000 шт.), І. Барятинський віддав наказ переписати всіх волів Гетьманщини та Слобожанщини. Для цього ГВК створила комісію, до якої, крім інших старшин, увійшли значкові товариші. Окремим указом значкові та бунчуківі призначались старшими над погоничами волів у майбутньому поході [244, арк. 9–10; 261, арк. 18–22, 36–40].

Форми участі значкових товаришів у «тривожних» походах обумовлювались масштабами залучення полку. Якщо весь полк підіймався за тривоги, то якомога більша кількість значкових товаришів закликалась під полковий прапор. Так, у січні 1738 р. Гадяцький полк виставив 4 полкових старшин, 7 сотників, 18 значкових товаришів та

500 козаків. Схоже становище склаалося і в Придуках — 2 полкових старшин, 2 сотників, 22 значкових товаришів і всього 155 козаків [125, арк. 7; 144, арк. 2, 7–13].

Інакше справа виглядала, коли від полку вимагали вислати певну команду — її часто доручали значковому товаришу. Так сталося у вересні 1738 р.: Гадяцький (308 козаків) — командир В. Яворський; Стародубський (320 козаків) — командир М. Юркевич [152, арк. 2, 99, 216].

Значкові товариші залучались до планової охорони кордонів. Відомостей про цей вид служби обмаль. Лише в одному документі знаходимо зведені дані про прикордонну службу 8 полків за 1736 — початок 1738 р. [117]. Його укладачів більше цікавила кількість відряджених козаків, аніж імена їхніх командирів чи точний пункт призначення. Вряди-годи інформацію про прикордонну службу значкових товаришів знаходимо в полкових звітах про розкомандирування та відомостях про службу старшин (див. таблицю 17).

Козаки залучались до охорони кордонів у два способи. Полк охороняв свою ділянку кордону, виділяючи людей для залог редутив та патрулювання. Крім того, у ключових точках (Київ, Переяслав) по Дніпру та на Українській лінії зосереджувались великі загони з козаків різних полків. Полкові відділи до таких команд найчастіше приводили значкові товариші. В окремих випадках ГВК наказувала відіслати невеликі загони з полків до певних місць на кордоні. У подальшому значкові залишалися у розпорядженні командирів козацьких військ або призначались для нагляду за окремою ділянкою кордону. У такому випадку під їх керівництво потрапляли не тільки козаки рідного полку. Наприклад, зн. т. Переяславського полку Вакулов, резидуючи в Козловському редуті (на Дніпрі), мав під орудою переважно київських козаків [14, арк. 5]. Така служба могла затягнутися і на два роки, як у вже згаданого Вакулова. Нестача значкових призводила до того, що команди їхнього рівня почали доручати виборним козакам. Київський полк відрядив улітку 1737 р. 60 вояків до фортеці Св. Параскеви з козаком Шведцем, а Лубенський на початку 1738 р. — 65 осіб до Кам'яного перевозу під командою козака Г. Божка. [117, арк. 6–7].

Серед цивільних функцій значкових можна виокремити такі: управління полками та сотнями; виконання доручень ГВК; керівництво фортифікаційними роботами.

Нестача дійсної старшини залишала полки та сотні в руках людей без досвіду управління. Ніжинський полковий суддя Л. Гроновський у травні 1738 р. скаржився, що ті, хто виконує обов'язки сотників, «весьма простолюдны» [139, арк. 3]. Доля закидала значкових товаришів навіть на полковий рівень. У серпні 1736 р. зн. т. Білич очолю-

вав Прилуцьке полкове правління, а двоє його колег у травні того-таки року засідали в Гадяцькому полковому правлінні [56, арк. 3].

Іноді значковий товариш, виконуючи доручення ГВК, зосереджував у руках не властиву його рангу владу. Значковий Ніжинського полку І. Яровий у жовтні 1738 р. перевіряв стан фортець на Переяславщині, маючи досить широкі права для прискорення ремонтних робіт. Київська ж полкова старшина, яка не прислухалась до слів зн. т. М. Забіли з приводу прискорення ремонту, отримала догану від ГВК та мала сумнівне задоволення пояснювати стан справ уже ПГУ [145, арк. 247–251]. ГВК призначала значкових також для збирання волів [244, арк. 9–10] або коней [249, арк. 10], до комісії для розслідування прикордонних суперечок з поляками. В останній з українського боку були значкові товариші С. Славатинський, С. Юркевич, Г. Булашевич, І. Малишевський. На них покладалися розгляд непорозумінь на місці, збирання свідчень і т. ін. [146, арк. 32].

Значкові товариші очолювали полкові команди на різноманітних допоміжних роботах, які доводилось виконувати на теренах Гетьманщини і поза ними. Великої кількості робітників вимагав захоплений 1736 р. Азов. ГВК сформувала загін у 15 000 осіб, які в серпні — жовтні 1736 р. ремонтували цю фортецю. Відомо, що з 5 полкових команд 3 очолювали значкові товариші: Прилуцький полк — П. Онишкевич [74, арк. 10]; Чернігівський полк — Я. Корчевський [31, арк. 2]; Стародубський полк — І. Малашенко та П. Губчиць [41, арк. 2].

Такі завдання для значкових товаришів не були дивиною. Схожі роботи у Воронежі виконував загін прилучанина Ф. Сологуба [74, арк. 10], на Українській лінії — лубенця Д. Савурки [70, арк. 5], у Брянську — чернігівця Кохановського [32, арк. 3]. Значкові стикалися з різноманітними дорученнями. У січні 1737 р. гадячанин С. Цюпка вів команду на прорубання криги [99, арк. 2], а його колеги Я. Зубко (Ніжинський полк) та І. Бобруйко (Київський полк) у грудні 1738 р. переймалися ремонтом Переяславської фортеці [249, арк. 44].

Таким чином, аналіз майнового становища козацтва напередодні війни 1735–1739 рр. засвідчив, що більшість рядових вояків не могли відбувати службу в повному обсязі та, перш за все, витримувати далекі походи, які російські воєначальники передбачали здійснити. Реакцією імперського керівництва стала реформа 1735 р., за якою здійснено поділ козаків на виборних та підпомічників. Фактично підпомічник мав сплачувати державі не «податок кров'ю», а інші, матеріальні види податків, що виводило його поза коло «людей меча». Спокійне сприйняття козацтвом реформи 1735 р. засвідчило, що на цей час військово-самоусвідомлення цього стану змінюється.

Участь старшин у війні дуже показова з точки зору станової еволюції. Події 1735–1739 рр. демонструють наявність старих, генетичних рис козацької старшини власне як військової еліти, провідника стану, для якого виправданням існування є війна. Найопукліше це проявляється у відсутності чіткого розподілу козацьких рангів на цивільні та військові, що не сприймалося сучасниками як щось надзвичайне. У воєнних умовах реанімувалися деякі архаїчні судові козацькі звичаї. Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. призвела до значного оновлення персонального складу старшини, що давало шанс для кар'єрного зростання ініціативним людям. Одночасно події 1735–1739 рр. показали, що для частини старшинської верстви війна вже не була ані органічною частиною життя, ані усвідомленим обов'язком. Це виявлялося перш за все у намаганні ухилитися від виснажливих виprav та в розумінні того, що кар'єра старшини зовсім не обов'язково залежить від успіхів на полі бою.

У 30-х рр. XVIII ст. завершується структурування значного військового товариства і виокремлення з нього бунчукового. За відсутності гетьмана управління цією суспільною групою зосередилося в руках голови ПГУ та ГВК. Бунчукові товариші в умовах ведення російсько-турецької війни виконували як військові, так і цивільні функції, проте більшість їхніх обов'язків була пов'язана якщо не з веденням, то із забезпеченням воєнних дій. В умовах нестачі кваліфікованих старшинських кадрів бунчукові товариші перетворюються на «око» ГВК на місцях, досить часто безпосередньо перебираючи на себе управління полками. Кар'єрне зростання у цей час мало залежало від звитяги на полі бою. Імовірно, саме цим пояснюється небажання бунчукових товаришів воювати. Більш вагомими були особисті зв'язки з вищими представниками російської влади в Україні. Найчастіше бунчукові не бажали ризикувати власним життям, воліючи присвятити себе господарству чи налагодженню зв'язків нагорі.

Становище значкових товаришів у другій половині 30-х рр. XVIII ст. зазнало певних змін. Якщо раніше це звання відображало відмінність його носіїв від рядового козацтва, то тепер воно набуває рис молодшого офіцерського рангу. У зв'язку з російсько-турецькою війною 1735–1739 рр. цивільна складова обов'язків значкового товариша відходить на задній план. У 1735–1739 рр. значковий товариш — найчастіше командир невеликого козацького загону. Чисельність такого загону традиційно не перевершувала 200 шабель, хоча у виняткових випадках доходила до 500. Війна відкривала певні перспективи для енергійного значкового, проте для більшості наслідком стало зубожіння в результаті далеких походів і перспектива позбавлення свого звання.

Лівобережні полки в походах російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Участь лівобережних полків у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. вітчизняна історіографія комплексно не досліджувала. Традиційно не виокремлюючи види бойової активності козаків, історики лише згадують про їх участь у тому чи іншому поході. Проте від виду виправи залежало, які козаки брали в ній участь. Тому існує необхідність визначити відмінності між різними видами походів та формами бойової активності, скориствовавшись при цьому термінологією XVIII ст. За документами, походи поділяються на далекі та ближні.

Протягом війни лівобережні козаки використовувалися як у дальніх, так і у ближніх походах. Далекий похід передбачав вихід козацького відділу за терени Гетьманщини, ближній — оперування в її кордонах. Цей поділ був важливий для раціонального використання виборних та

підпомічників, причому останніх ГВК мала виряджати тільки в ближні походи. Певну специфіку мали козацькі команди, які відряджалися для ремонтних робіт в Азов та Очаків. Хоча географічно такий похід був далеким, проте в нього йшли передусім незаможні козаки. Очевидно, керівництво ГВК розглядало у значенні далекого власне бойовий похід у складі армії, а всі інші трактувало як ближні.

3.1. Мобілізаційні можливості Гетьманщини напередодні та під час війни

Перш ніж проаналізувати форми бойової активності гетьманців під час далеких походів, звернімося до планів уряду щодо залучення лівобережних козаків у головні армії. Варто також визначити співвідношення між планами та реальним їх виконанням. Розгляд механізму втілення в життя урядових директив дозволяє визначити ставлення як козаків, так і старшини до участі в бойових діях. За наявними документами можливо встановити персональний склад старшини, яка очолювала козацькі полки та з'єднання.

Урядові плани використання козаків чітко простежуються за паперами Кабінету Міністрів. О. Шаховської 18 червня 1735 р. отримав указ, який вимагав підготувати гетьманців та слобожан до можливої акції проти Кримського ханства. Кількість козаків не визначалася, оскільки у столиці чекали пропозицій голови ПГУ. 20 липня він отримав з Петербурга підтвердження попереднього указу та вимогу забезпечити секретність справи. О. Шаховської та присутні в ГВК визнали доцільним нарядити у Кримський похід козаків 8 лівобережних полків (крім Стародубського і Чернігівського); вдома залишалися лише ті, хто не мав коня та зброї. Проте генерал-аншеф Вейсбах, призначений командиром Кримської експедиції, був невдоволений кількісним та якісним станом козацьких команд. Це відображено в указі Кабінету Міністрів від 17 серпня 1735 р., де також чітко сформульовано вимогу про підготовку 20 000 гетьманців і слобожан. Саме на цю цифру орієнтувалася ГВК, надсилаючи до полків свої розпорядження [321, с. 212–213, 269, 310–311].

Надалі, починаючи з 1736 р., право визначати потрібну для виправи чисельність війська надано фельдмаршалу Мініху, пропозиції якого мала схвалити імператриця. Надсилаючи 10 січня 1736 р. Анні Іоаннівні план кампанії, Б. Мініх передбачав участь у поході на Крим 4000 донців, 16 000 гетьманців, 4200 слобожан та 6000 запорожців. Його плани було схвалено. Маючи карт-бланш у стосунках із місцевою адміністрацією в Україні, він 26 січня надіслав до ГВК промеморію з вищезгаданими вимогами [332, с. 2; 366, с. 7].

Уже в листопаді 1736 р. Б. Мініх підготував план майбутньої кампанії, але до грудня не міг остаточно визначитись, яку ж кількість боєздатних козаків реально вимагати. І. Барятинський, який після смерті О. Шаховського очолив адміністрацію Гетьманщини і Слобожанщини, 23 грудня отримав вказівку нарядити в похід стільки козаків, скільки запропонує Б. Мініх. Лише 4 січня 1737 р. врешті визначено цифру в 15 000 осіб; з них на Кримському напрямку планувалося задіяти 9000, а на Очаківському – 6000 вояків [323, с. 4–5, 37; 366, с. 215–216, 243–244; 384, с. 357].

За планами на 1738 р., визначеними в Кабінеті Міністрів 20 січня, передбачалося нарядити під команду фельдмаршала Мініха 6000 гетьманців та слобожан, 1000 компанійців, 500 чугуївців та волохів. На додаток лівобережні полки мали вислати декілька тисяч козаків на Дніпровську флотилію. На Кримському напрямку планували задіяти 9000 гетьманців і слобожан. Ще 1000 козаків мусили виконувати патрульні функції в районі Ізюма, Тора та Бахмута. У лютому на засіданні ГВК плани деталізували: 4000 гетьманців та 2000 слобожан призначалися під команду фельдмаршала Мініха, 6000 гетьманців та 3000 слобожан – під команду фельдмаршала Ласці [110, арк. 3; 324, с. 39; 332, с. 38].

Уряд 1739 р. передбачав мобілізувати до армії П. Ласці 6000 кінних гетьманців та 3000 кінних слобожан для Кримського походу, а також 3000 піших гетьманців на флотилію в Азов. Для Хотинської виправи армії Б. Мініха планували залучити 6000 гетьманців, 1000 регулярних слобожан та близько 2000 запорожців [264, арк. 2; 324, с. 277; 378, с. 50].

Слід розглянути вимоги до козацького контингенту, які висувала ГВК: а) виборний козак, який відряджався в далекий похід, не міг бути занадто молодим або старим (чіткого визначення віку для виборного не знаходимо); б) брав із собою в похід двох коней, рушницю з порохом, кулями та свинцем, спис, шаблю, сідло; в) забезпечував себе одягом, взуттям та провіантом на весь час походу. Урядові інструкції також забороняли вислати замість себе наймитів. Очолювати козаків мала дійсна, а не наказна старшина. Ця вимога стосувалася і полковників-росіян [277, арк. 34; 323, с. 254].

Реально процес залучення козаків до походів у складі головних армій наштовхувався на певні ускладнення. На час виходу указу Кабінету Міністрів про підготовку до походу на Крим значна частина козацьких сил уже була задіяна в Польщі. Тут у серпні 1734 р. оперували з'єднання генерального обозного Я. Лизогуба (10 000 шабель) та прилудського полковника Г. Галагана (3000 шабель). На прохання

кової старшини: полковник Г. Галаган перебував у Петербурзі, осавула Г. Панкевич — на Українській лінії, обозний М. Огронович, суддя М. Ягельницький та хорунжий І. Семенович хворіли, ще один хорунжий, Г. Дубель, загинув у Польщі. Таким чином, полк міг задіяти лише писаря Ф. Голенковського та осавула М. Мовчана. Зрешті, козаків на Крим повів М. Мовчан, залишивши Ф. Голенковського при полковому правлінні [46, арк. 16–18].

Від лубенського полковника П. Апостола ГВК вимагала нарядити в похід 3 полкових старшин. У відповідь він повідомив, що обозний П. Мартос і суддя С. Максимович відмовляються від походу за старістю, а хорунжий С. Столпановський перебуває в Москві для переказу правничих книг. Зрештою, зійшлися, що полк у Кримському поході очолить осавула С. Корсун [46, арк. 19–21, 25].

Миргородський полковник Павло Апостол тривалий час не вірив у хворобу обозного С. Родзянки, який під цим приводом відмовлявся від участі в виправі. Тому лише після скарг С. Родзянки до ГВК, підкріплених свідченням російського офіцера, замість нього вирядили осавула С. Галагана [46, арк. 22–23].

Як бачимо, спроби ухилитися від походу були поширеними серед козацької верхівки. Результати перевірки полків у Царичанці засвідчили недостатню кількість дійсної старшини. Виходячи з цього, ГВК видала указ про «другий наряд» у Кримський похід, за яким старшини у разі відмови могли втратити маєтки та посади. Частина старшин встигла наздогнати головну армію, а частина залишилась на Українській лінії. Повний список дійсної старшини, що вирушила в Кримський похід під булавою генерального хорунжого Я. Горленка за першим та другим нарядами, наведено в таблиці 18.

Плани на 1737 р. передбачали участь 15 000 козаків, з яких 3000 становили слобожани, у двох виправах: 1) на Крим — під проводом П. Лассі; 2) на Очаків — під командуванням Б. Мініха. У лютому військовий канцелярист І. Покорський (незабаром він обійняв посаду київського полкового писаря) уклав розпис на 12 000 шабель за полками. У команду Мініха призначили: Стародубський полк — 772 козаки, Переяславський — 1254, Чернігівський — 1414, Київський — 486, Ніжинський — 2074. Усього в Очаківському поході (1737) мали взяти участь 6000 козаків [90, арк. 5].

У команду П. Лассі призначили: Прилуцький полк — 803 козаки, Гадяцький — 1370, Лубенський — 2193, Миргородський — 849, Полтавський — 780. Усього у Кримський похід (1737) мали вирушити 6000 козаків. Після рішення фельдмаршала Лассі залишити частину слобожан для охорони кордону їм на зміну ГВК вірядила 1000 ко-

заків, у тому числі з Прилуцького полку — 300, з Лубенського — 300, з Гадяцького — 200, з Миргородського — 200 [90, арк. 5].

У березні 1737 р. ГВК визначилась із керманічами загонів гетьманців: Кримський похід — генеральний хорунжий Я. Горленко [90, арк. 25]; Очаківський — генеральний суддя І. Борозна (згодом його замінив генеральний обозний Я. Лизогуб) [90, арк. 28, 63]. Вони отримали схожі інструкції щодо виконання своїх обов'язків. Один із пунктів вимагав пильно стежити за тим, щоби в похід вирушали придатні до служби козаки, а не старі, підлітки чи наймити [90, арк. 34].

Мобілізація 1737 р. відбулася під більш суворим наглядом ГВК. Представники цієї установи інспектували полки перед виходом у похід. Козаків генерального хорунжого Я. Горленка перевіряв підполковник Пассек. Загальні результати були такими: непридатних до походу — 436; наймитів — 386; піших — 75 осіб [90, арк. 64].

Не всі козаки вчасно вирушили в похід, що підтверджується звітом Прилуцького полку. Із нього в березні 1737 р. вірядили 783 вояків при плані 1103 [86, арк. 2–25]. Час не чекав, і гетьманці приєдналися до армії Лассі не в повному складі. Уже у травні фельдмаршал скаржився І. Барятинському, що загальна кількість кінних козаків не перевищувала 4000 (відсутнім був Переяславський полк) [85, арк. 3]. Скарга воєначальника не є перебільшенням, оскільки, за звітом генерального хорунжого Я. Горленка, 18 червня 1737 р. під його орудою були: Лубенський полк — 1723 козаки, Гадяцький полк — 1796, Полтавський полк — 728, Прилуцький полк — 823. Разом корпус Я. Горленка налічував 5070 шабель [80, арк. 2–4].

Після повідомлення П. Лассі ГВК вжила заходів для збільшення кількості гетьманців у Кримському поході. До полків вірядили уповноважених із відповідними дорученнями, що разом із прибуттям Переяславського полку поліпшило стан справ. Остаточний вигляд корпусу генерального хорунжого Я. Горленка у Кримському поході (1737) наведено в таблиці 19; усього в команді налічувалося 6684 козаки [78, арк. 2–3; 85, арк. 3; 296, арк. 2]. Таким чином, Переяславський полк замінив Миргородський в армії П. Лассі. Імовірно, це пов'язано із втручанням Б. Мініха, який хотів бачити ініціативного миргородського полковника В. Капніста у себе.

Схожим чином відбувалася мобілізація козаків для Очаківської виправи (1737). Київський та Переяславський полки прибули для перевірки особового складу в м. Кобижчі (інспектор І. Барятинський). Ніжинський, Стародубський і Чернігівський — до Батурина та Борзни (інспектор Ф. Лисенко). Результати перевірок були невтішними, бо значна кількість козаків не відповідала вимогам. Частина гетьманців

з'явилась із одним конем замість двох, до того ж, пересічно, цей кінь був старим і виснаженим. Старшини відповіли особисто за неналежне виконання вищезазначених вимог — саме з їхніх табунів забрали коней для Очаківського походу. У документах не зустрічаємо нарікань на малу кількість відряджених козаків (схоже, що кількісний план виконали). Дані про козацький загін генерального обозного Я. Лизогуба в армії фельдмаршала Мініха наведені в таблиці 20. Орієнтовна кількість рядових козаків — 6000 осіб [90, арк. 39, 63; 261, арк. 30, 36–38].

Як уже було зазначено, 1738 р. планувалося нарядити: а) 4000 гетьманців до армії фельдмаршала Мініха; б) 6000 — до армії фельдмаршала Лассі; на його вимогу їх кількість була збільшена до 6550 вояків, проте і ця цифра не стала остаточною. Річ у тому, що за указом І. Барятинського слобідські полки мали виставити 5332 козаків: 1) 2000 — до Б. Мініха; 2) 3000 — до П. Лассі; 3) 332 — для патрулювання кордону. Але всього у слобідських полках за імператорським указом нараховувалось 4200 козаків, тому додатково мобілізували гетьманців. Того ж року стародубський полковий осавул С. Якимович із 1954 пішими козаками вирушив до Азова, а полтавський полковий осавул А. Прийма з 400 вояками поповнив залогу Очакова [146, арк. 2].

ГВК відряджала у Кримський похід (1738) Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Гадяцький та Лубенський полки на чолі з генеральним бунчужним С. Галецьким. 15 квітня козаки мали прибути до Ізюма. Мобілізація відбувалася складно, не завжди вдавалося нарядити необхідну кількість людей. Знову до полків полетіли представники Глухова для нагляду. Один з них, полковник Пассек, наголошував, що П. Апостол виступив із Лубен на чолі невеликої кількості козаків [110, арк. 2–4; 146, арк. 2].

У Гадяцькому полку роль наглядача виконував підполковник Кольчугін. Він доповідав, що 2 квітня полковник Г. Грабянка з 1076 козаками вирушив до Ізюма. А пізніше з Глухова надійшов указ, за яким додатково треба було нарядити 991 козака. Полковий писар І. Ситенський намагався переконати керівництво в безглуздість такого рішення. Реально полк міг виставити тільки піших підпомічників, оскільки на квітень 1738 р. були відсутніми 5312 козаків, з яких у поході до Ізюма перебувало 1076 осіб, у виправі на Очаків — 140, у поході до Азова — 230, у поході до Переволочної — 110, на патрулюванні кордонів — 217, погоничами в армії були 839, не повернулись із відряджень минулого року — 700, утекли з обійсть — 2000 осіб. Проте ГВК була невблаганною — її саму очікував звіт перед Кабінетом

Міністрів. Наряд цих козаків із Гадяцького полку розтягнувся майже на два місяці: 13 квітня на чолі з опішнянським сотником І. Корицьким вирушили 350 осіб; 19 квітня — 103; 11 травня — 211; 27 травня — 327. Більшість так і не змогли наздогнати військо фельдмаршала Лассі [135, арк. 2–3; 138, арк. 23].

Певні проблеми виникали й в інших полках. Чернігівський полк нарядив 22 квітня 859 шабель до Ізюма, 30 квітня — ще 67 [161, арк. 2]. Ніжинський полк вислав 1394 вояків 16 квітня, недовиконавши норму на 150 осіб [137, арк. 3]. Лише зі Стародубського полку згідно з планом вирушив 661 козак [137, арк. 2; 162, арк. 2]. Склад команди генерального бунчужного С. Галецького, яка перейшла під оруду П. Лассі, наведено в таблиці 21. Усього рядових козаків, висланих під Ізюм, налічувалося 7274 особи [137, арк. 4]. Імовірно, значну частину гетьманців Лассі залишив на Слобожанщині. Такий висновок ґрунтується на звіті С. Галецького, в команді якого на річці Любязний Утлук (під час маршу до Криму) було лише 5164 шаблі [384, с. 545].

До армії фельдмаршала Мініха 1738 р. планували мобілізувати 4000 виборних, які вже 1 квітня мали зосередитись на річці Омельник. За розпорядженням ГВК Миргородський, Переяславський, Полтавський, Київський та Прилуцький полки в цьому поході очолив генеральний осавул Ф. Лисенко. Полкова старшина мала проблеми з підготовкою до походу необхідної кількості козаків. Наприклад, полтавський полковник В. Кочубей 30 березня писав до ГВК, що не сподівається прибути до армії з 882 вояками. Причина була простою — 1493 козаки ще не повернулись з минулорічних виправ. До того ж значна частина полтавчан розбіглася. Винятком було становище в Миргородському полку, який у складі 1488 шабель на чолі з В. Капністом вчасно прибув до р. Омельник [146, арк. 6–11].

Склад корпусу гетьманців генерального осавула Ф. Лисенка в армії Б. Мініха представлено у таблиці 22. Загалом рядових козаків — 3645 [137, арк. 4].

Відтворити картину підготовки гетьманців до кампанії 1739 р. проблематично. ГВК ще 16 грудня 1738 р. вирішувала питання поповнення кількості виборних козаків. До всіх полкових канцелярій надійшли укази, які передбачали покарання за нестачу виборних. З полковника й старшини могли не тільки стягнути два карбованці штрафу за кожного козака, а й конфіскувати майно та маєтки. Гетьманці повинні були підготуватися до походу на 18 березня 1739 р. ГВК планувала нарядити до війська фельдмаршала Мініха 6000 виборних козаків зі Стародубського, Чернігівського, Прилуцького, Переяславського, Миргородського та Полтавського полків. Командиром

цього загону призначили генерального осавула Ф. Лисенка. Його підвідділи зібралися у трьох містах: у Києві – Київський, Стародубський та Чернігівський полки, в Переяславі – Переяславський та Прилуцький, у Каневі – Миргородський та Полтавський [124, арк. 2–12].

ГВК вдалося виконати планові показники, і в Хотинську виправу рушили: Полтавський полк – 882 козаки, Миргородський – 1194, Прилуцький – 841, Переяславський – 1234, Київський – 549, Чернігівський – 800, Стародубський – 500 [264, арк. 2]. Особовий склад старшини в команді Ф. Лисенка невідомий. Ми тільки знаємо, що В. Капніст очолив Миргородський полк, В. Кочубей – Полтавський, А. Танський – Київський, С. Сулима – Переяславський [332, с. 68, 77].

В експедиції фельдмаршала Лассі мусили взяти участь 5300 виборних козаків з Лубенського, Гадяцького та Ніжинського полків. Їхній командир, генеральний хорунжий Я. Горленко, збирав вояків неподалік Харкова. Мобілізація відбувалася вкрай погано. Розлючений генерал-аншеф Румянцев (голова ПГУ) 11 травня 1739 р. відрядив б. т. В. Завадовського з наказом заарештувати за затримку лубенського полковника П. Апостола і командирів Ніжинського та Гадяцького полків [332, с. 63]. Урешті заплановані цифри виконали: Лубенський полк виставив 2100 козаків, Гадяцький – 1400, Ніжинський – 1800 [264, арк. 2]. Проінспектувавши свої регулярні і нерегулярні війська та оцінивши їхній склад, П. Лассі звернувся до імператриці з пропозицією не проводити похід на Крим. Після нетривалого вагання Петербург ухвалив відповідне рішення [326, с. 384–385, 396].

Розглядаючи участь лівобережних козаків у далеких походах, необхідно враховувати, що корпус гетьманців був складовою частиною російської армії. Тому перед дослідником стоїть низка взаємопов'язаних завдань. По-перше, визначити місце козацького корпусу в системі підпорядкування під час виправи. По-друге, проаналізувати форми бойової активності гетьманців і специфіку їх використання під час походу вищим командуванням. По-третє, вивчити звичайне життя в таборі та стосунки козаків і російських солдатів.

Питання субординації під час далекого походу є доволі заплутаним. Компетенція ГВК, здавалося б, закінчувалася після останнього передпохідного огляду. Далі козаки переходили у відання фельдмаршалів Мініха або Лассі. Проте могла існувати ще й маршова команда – якщо козацький корпус просувався до місця зосередження армії разом з іншими військами, тоді гетьманці на час переходу

підпорядковувалися старшому російському офіцеру в цій команді. Наприклад, корпус генерального хорунжого Я. Горленка 1737 р. дійшов до Ізюма у команді генерал-квартирмейстера Дебрінея, і вже в цьому місті козацький командир звітував про прибуття фельдмаршалу Лассі, переходячи під його командування [80, арк. 2].

Очевидно, що на початку походу командир корпусу мусив зголоситися до служби перед командуючим армією. Так діяв Я. Горленко 1737 р., так само він чинив і роком раніше, доповідаючи Б. Мініху про своє прибуття [68, арк. 2].

Під час походу командир гетьманців безпосередньо підпорядковувався не головнокомандуючому, а командиру нижчої ланки – дивізії, на які поділялася армія. Наприклад, фельдмаршал Мініх 14 квітня 1736 р. підпорядкував генерального хорунжого Я. Горленка генерал-фельдцехмейстеру Гессен-Гомбурзькому. Незабаром, 18 квітня, гетьманців передали генерал-лейтенанту Леонтьєву, проте реально вони увійшли до його команди 24 квітня [68, арк. 4, 6]. Після штурму Перекопа козаки знову опинилися під орудою генерал-фельдцехмейстера [68, арк. 13–15]. У 1737 р. генеральний обозний Я. Лизогуб підлягав командиру 2-ї дивізії [385, с. 137]. Під час Хотинського походу (1739) генеральний осавула Ф. Лисенко в різний час виконував накази командирів дивізій генерал-аншефа Румянцева та генерал-лейтенанта фон Левендаля [365, с. 35, 132]. Усі ці звістки стосуються армії Б. Мініха. За браком джерел важко стверджувати, чи повністю аналогічним було становище в армії П. Лассі. Логіка підказує, що незначний за чисельністю корпус гетьманців справді мав уходити до складу однієї з дивізій. Проте деякі повідомлення про самостійні дії лівобережних козаків у складі армії П. Лассі дозволяють припустити, що в певні моменти командуючий ставив їм завдання особисто [151, арк. 16; 339, с. 153; 384, с. 433].

У випадках, поданих вище, українські старшини підпорядковувалися високопоставленим генералам, які командували великими відділами. Невизначеність відповідності українських чинів російським рангам разом із впевненістю командування у вишості російських офіцерів призводила до підпорядкування старшин офіцерам явно невідповідних рангів. Наприклад, на зворотному шляху з Криму 1736 р. генеральний хорунжий Я. Горленко підкорявся наказам підполковників Гарта та Друцького [68, арк. 16–17]. У цьому ж поході лубенський полковий старшина входив до команди поручника Єфремова [68, арк. 8]. Згадаймо, що 1734 р. Кабінет Міністрів та Іноземна колегія підготували проект рішення, за яким російський підполковник прирівнювався до козацького полковника, а генеральний хорунжий стояв

сходинокою вище. Аналогічне становище і з полковими старшинами. Вони аж ніяк не могли підлягати поручнику, оскільки цей чин відповідав сотнику [331, с. 417–418, 425].

Лівобережні полки під час походу від регулярних частин з точки зору субординації відрізняла наявність ще одного, крім армійського командування, центру підпорядкування — ГВК. Здавалося би, після влиття гетьманців до складу армії всі зв'язки з ГВК мусили перерватися. Документи свідчать, що це не так. ГВК та козацький корпус пов'язували, наприклад, проблеми постачання [68, арк. 4, 6, 7] та доукомплектування [68, арк. 6]. Тільки цим контакти не обмежувалися. Поруч зі звітами до головнокомандуючого провідник козаків писав про найважливіші справи до ГВК [68, арк. 4, 7, 12, 13]. У цих звітах ідеться про стан корпусу, його підпорядкованість, важливі битви і т. ін. Козацькі командири явно розрізняли російських генералів регулярної армії та в керівництві ГВК. На утиски під час виправи козаки скаржилися перш за все до Глухова, і ГВК намагалася захистити їх [366, с. 92].

Конфлікт юрисдикцій розв'язувався на вищому, ніж командування корпусу, рівні. Наприклад, наприкінці походу 1736 р. генеральний хорунжий Я. Горленко не ризикував виконати наказ ГВК про демобілізацію більшості козаків, оскільки він суперечив наказу генерал-майора Трубецького. Лише після узгодження ГВК свого наказу з вищим військовим командуванням козаків розпустили по домівках. Для Я. Горленка похід закінчився тільки після особистого звіту голові ПГУ, про що генеральний хорунжий зробив власноручний запис у журналі своєї похідної канцелярії [68, арк. 17–19].

Під час далеких виправ корпус гетьманців міг діяти як цілісна одиниця, а міг бути розпорошеним — це залежало від рішень командуючого армією. Наявні джерела дають підставу стверджувати, що розподіл гетьманців між частинами регулярної армії, особливо під час походів Б. Мініха, був більш поширеним явищем. Для прикладу візьмемо Кримський похід (1736). Наказний гетьман Я. Горленко з самого початку мав під своєю командою Гадяцький, Миргородський, Лубенський, Переяславський та охочекомонний Павлова полки. Полтавський полк перебував у складі бригади Девіца, Прилуцький — у команді генерал-майора Шпігеля, Ніжинський — прибув до Я. Горленка 3 травня і цього ж дня був відряджений до князя Гессен-Гомбурзького. Київський полк увійшов до корпусу генерального хорунжого 2 травня, а про Чернігівський та Стародубський полки Я. Горленко не мав інформації [68, арк. 11–12].

Деяко інший підхід спостерігаємо в Очаківському поході (1737). Командуючий розподілив лівобережних козаків рівними частинами (по

2000 шабель) між усіма трьома дивізіями, причому кожен із цих загонів мав свого командира. Миргородський полковник В. Капніст очолював гетьманців у першій дивізії, генеральний обозний Я. Лизогуб — у другій, а київський полковник А. Танський — у третій [385, с. 137].

Розподіл гетьманців між частинами армії зафіксував журнал наказів фельдмаршала Мініха у вересні 1739 р. Після того як Миргородський полк рушив у рейд, козаків розподілили так: кордебаталія (центр) — генеральний осавул Ф. Лисенко з бунчужковими товаришами та Переяславським полком, лівий фланг — Київський та Стародубський полки (імовірно, під загальним командуванням А. Танського), правий фланг — Чернігівський та Прилуцький полки [365, с. 124, 132].

Козаки діяли не тільки у складі російських частин, а і як окремий корпус. Про відсутність принципових заперечень проти об'єднання гетьманців свідчить поступове збирання полків у команду генерального хорунжого Я. Горленка 1736 р. (див. таблицю 23) [68, арк. 2–4, 10, 12, 15]. Єдиним корпусом у бойових діях гетьманці виступали, наприклад, 29 червня та 8 липня 1738 р. [384, с. 506, 551], 22 вересня 1739 р. [365, с. 133] та в низці інших випадків.

Розпорошення гетьманців, імовірно, здійснювалося виключно з поточних армійських потреб. Вищий російський генералітет уважав лівобережних козаків звичайним нерегулярним військом, без якогось особливого статусу, що різко відрізнялося від ставлення до запорожців. Під час Очаківського походу (1737) Б. Мініх розподілив їх, як і гетьманців, між трьома дивізіями. Однак кошовий І. Малашевич, приєднавшись 17 травня 1737 р. до армії, без погодження з фельдмаршалом віддав наказ січовикам об'єднатися. Б. Мініх змирився з таким порушенням субординації. Для вищих офіцерів командуючий видав наказ, у якому пропонував із запорожцями «осторожно поступати и ничем их не озлоблять» [385, с. 137].

Джерела дозволяють з'ясувати питання про сферу компетенції командира лівобережних козаків у далекій виправі. Перед виступом у похід він отримував від ГВК інструкцію. Цей документ визначав, які сили передавалися командиру та які старшини поведуть свої полки в похід. Командир корпусу був зобов'язаний провести перевірку особового складу після прибуття в район зосередження. Інструкція мала загальний характер, вимагала служити «в исправности» і виконувати накази командування [90, арк. 34–36; 117, арк. 13–15]. ГВК вислала в похід канцеляриста, який був уповноважений пильнувати, щоби «непорядностей и неисправностей не чинилося» [116, арк. 10].

Козацький чільник мав похідну канцелярію та особистих куріників. Важко сказати, чи існувала корпусна похідна церква, а про

полкові є звістки [332, с. 66, 77]. Для забезпечення діяльності своєї канцелярії командир вимагав від полків писарів, які переходили до його ставки [68, арк. 3]. Крім того, полковники вимушені були передавати до штабу музик (довбишів, сурмачів) з інструментами та запасом провізії [68, арк. 3–4].

Певні ускладнення виникали в листуванні з Гетьманщиною. Фельдмаршал Мініх негативно ставився до можливості надсилення старшинами додому листів з інформацією про бойові дії. Дозволялося писати тільки про домашні справи, і ці листи подавалися до похідної канцелярії фельдмаршала [68, арк. 10]. Враховуючи конфлікт Б. Мініха з головою ПГУ, керівництво ГВК передбачило таку реакцію фельдмаршала, і 1736 р. наказний гетьман отримав кілька незаповнених подорожних ГВК, призначених для гінців до Глухова [68, арк. 20]. Я. Горленко видавав такі документи й сам — із ними старшини відсилали з походу слуг або синів [68, арк. 7, 9]. Станом здоров'я та віком кременчуцького (Миргородський полк) сотника Г. Ілляшенка пояснюється рішення П. Апостола та Я. Горленка відпустити його з походу. Це було зроблено за умови, що його син Павло очолить сотню [68, арк. 4].

Командир гетьманців не мав повноважень вимагати з'єднання всіх полків під своєю командою. Він хіба що міг звернутися до полків із наказом доповісти, де і за чийм наказом вони знаходяться і чому не рапортують. На вимогу свого командира, генерал-лейтенанта Леонтєва, Я. Горленко доповідав, що відомостей про половину полків він подати не може. Ті ж відділи, які знаходилися під владою командира козацького корпусу, постійно розпорошувалися. На це, наприклад, скаржився ніжинський осавул А. Володковський. Він питав, чи й далі має виконувати накази російських генералів без підтвердження з боку свого командира. Катастрофічне зменшення кількості козаків у його загоні явно не подобалось осавулу. Наказний гетьман, очевидно, не мав можливості опиратися і підтвердив безумовне виконання наказів росіян [68, арк. 10].

Можна навести й інші приклади дуже вільного поводження з козаками. Генерал-лейтенант Гейн позбавив лубенців полкової артилерії з усім припасом, передавши її до ландміліції [68, арк. 12], а іваноцький (Прилуцький полк) сотник П. Минацький, який вів свій загін на з'єднання з основними силами гетьманців, мусив залишити більшу частину козаків під Перекопом [68, арк. 13; 453, с. 81].

Таким чином, повноваження генерального старшини, який очолював лівобережні полки в поході, були доволі обмеженими. Фактично він слідував за внутрішнім порядком у таборі, розв'язував дрібні

суперечки між старшинами, інформував про стан полків російський генералітет та ретранслював його накази для козаків. Командир козацького корпусу не мав навіть достатніх повноважень у дисциплінарній сфері: дезертира, лубенця Т. Ляшенка, він передав для вирішення його долі російському офіцеру [68, арк. 17]. Проте ситуація, очевидно, змінювалася тоді, коли козаки діяли у відриві від основних сил, про що йтиметься нижче.

Під час далеких виправ траплялися випадки, коли полковники та полкова старшина очолювали кількатисячні загони козаків різних полків, виступаючи таким чином у ролі корпусних командирів. М. Гербель відзначав, що під час Очаківського походу (1737) слобідські полки перебували під орудою миргородського полковника В. Капніста [402, с. 81]. Він же очолював козаків, які обороняли Очаків [339, с. 131; 384, с. 413–420]. У джерелах фіксуються й інші випадки. Наприкінці Кримського походу (1736) генерал-майор Аракчєєв під Перекопом провів огляд лівобережних полків, з яких відібрав 3000 найбільш боєздатних козаків. Цей загін під пірначем гадяцького полковника Г. Грабянки, посилений артилерією, залишився під Перекопом. Він перетинав вихід із Криму противнику й унеможливував переслідування татарськими військами у степу армії, що відступала. Проблеми у Г. Грабянки виникли зі старшиною і значковими товаришами, які намагалися всіма правдами і неправдами якомога швидше потрапити додому [68, арк. 15–16]. Старшини нижчого рангу також очолювали кількатисячні спеціальні команди. У квітні 1736 р. Я. Горленко відрядив прилуцького осавула М. Мовчана з 2000 козаків до генерал-майора Шпігеля [68, арк. 8]. Вибір саме М. Мовчана напевне пояснюється величезним досвідом цього старшини, якому можна було довірити командування великим загonom, що діяв у відриві від армії [363].

Про життя табору лівобережних козаків у поході відомо небагато. Певну інформацію містять документи похідної канцелярії 1736 р. та щоденник Я. Марковича. Визначення місця табору було прерогативою командира дивізії, до складу якої входили гетьманці. Один з наказів генерал-лейтенанта Леонтєва розкриває механізм цього процесу. Генерал визначив офіцера, який опікувався розташуванням табору для дивізії. Наказний гетьман, у свою чергу, надіслав із кожного полку по 100 козаків, які переходили під командування росіянина — квартирмейстера — і виконували його завдання, як в інтересах усієї дивізії, так і свого корпусу [275, арк. 9]. Проте така велика кількість козаків-квартирмейстерів, очевидно, виявилася непотрібною. Надалі гетьманці висилали 100 вояків із одним сотником [68, арк. 9, 10].

Табір гетьманців навіть у складі однієї дивізії не обов'язково був цілісним. Командир дивізії міг розділити його, як це сталося 26 квітня 1736 р. По два полки стали праворуч і ліворуч від регулярних військ, інші козаки – за половину версти попереду. У разі нападу лівобережні козаки мали прийняти на себе перший удар, даючи час регулярним військам зайняти оборону [275, арк. 10].

Звичайне життя в таборі годі сподіватись реконструювати більш-менш повно – воно майже не відбите в документах. Після денного переходу частина козаків йшла в караули та на охорону табунів [275, арк. 8–14]. Обозні вози розташовувалися поза місцем, де ночували гетьманці [68, арк. 6]. Було кілька заборон для козаків, одна з яких виключала надмірне вживання горілки. Цю вимогу ще перед виправкою, за свідченням лубенського полковника П. Апостола, доводила до полкових старшин ГВК [46, арк. 20]. Пункти про заборону пиятик містить інструкція ГВК командирі козацького корпусу [116, арк. 8]. Сам же командир під час стоянки вимагав, щоб козаки знаходились у розташуванні полку, не зчиняли галасу і не стріляли [68, арк. 6].

Кожен полк мав похідну канцелярію [68, арк. 17] та похідну церкву [332, с. 77]. За свідченням Я. Марковича, неодмінною складовою старшинського життя в поході були бенкети [332, с. 69, 74].

Стосунки лівобережних козаків із солдатами регулярних частин мали напружений характер. Регулярні полки ще на початку Кримського походу (1736) продемонстрували своє ставлення до гетьманців як до допоміжної сили, з якою можна не рахуватися. Полковники гадяцький Г. Грабянка та наказний переяславський В. Томара доповідали, що росіяни забирають у козаків коней для своїх обозів [68, арк. 2]. Обтяжливим для козацьких обозів став наказ підбирати хворих з російських полків [68, арк. 14]. Такі допоміжні обов'язки часто виходили за межі наказу. Наприклад, поширеною була практика виділення 200 козаків для охорони коней драгунських полків, причому гетьманці переходили під безпосереднє командування російських офіцерів [384, с. 269]. Але цих козаків примушували до інших робіт, наприклад молоти зерно в жорнах для солдатів [68, арк. 14].

Зловживання були радше правилом, аніж винятком. Козацьких коней, мобілізованих для перевезення артилерії та хворих, солдати по кілька днів не випускали пастися [68, арк. 14]. Часто таких коней просто не повертали [68, арк. 15]. Досить вільне ставлення до права власності демонстрував фельдмаршал Мініх під час Хотинської виправи (1739). Головнокомандуючий для святкування перемоги наказав видати кожному по чарці. Якщо ж вина на всіх не вистачить, то його треба взяти у гетьманців [365, с. 99].

Козаки рідко наважувалися на опір, узагалі на відкриті конфлікти з росіянами. Один з таких нечисленних випадків зафіксувала справа 103 фонду ГВПК. Тодішній голова ПГУ О. Румянцев отримав скаргу поручника Ладозького полку Арбузова на білоуського (Чернігівський полк) сотника Д. Малинського. Поручник писав, що Д. Малинський побив його. О. Румянцев відіслав цю скаргу до ГВПК, її розглядали переяславський писар К. Лесеневич та інші старшини. Думаю, що такий склад суду, визначений генерал-аншефом Румянцевим, багато в чому обумовив виправдальний вердикт [272, арк. 2–5]. Показово, що козаки сподівались на захист із боку голів ПГУ, але звернення цих посадовців ігнорувалися Б. Мініхом [366, с. 92].

На вільне поводження з собою та своїм майном козаки відповідали не менш вільним поводженням із майном чужим. Ідеться перш за все про крадіжки коней у регулярних полків. Про це у звіті до фельдмаршала Мініха писав командир Володимирського полку Вендель. Він зазначав, що козаки під виглядом татар постійно відганяють коней [384, с. 282–283]. Напевно, вершиною чияєї кар'єри конокрада стала крадіжка коней Б. Мініха. Розслідування нічого не дало, хоча з канцелярії головнокомандуючого гетьманцям погрожували всіма можливими покараннями [275, арк. 5–7].

Розповсюдженням явищем було дезертирство. Воно важко піддається обрахунку, проте командування було впевнене, що з 691 гетьманця, яких недорахувався Я. Горленко 1736 р., більшість є дезертирами [384, с. 274]. Масовість руху вражає 1735 р., коли наприкінці походу козаки відмовилися слухати командирів і рушили додому [11, арк. 2; 331, с. 446]. Судячи зі «сказок» дезертирів, утеча після заглиблення на територію противника не була поширена, що й не дивно. Козаки тікали з охорони кур'єрів, з обозів, без дозволу залишали ретраншементи [33, арк. 3–6].

Під час перебування в таборі козаки несли караульну службу та виконували різноманітні земляні роботи. Із наказу фельдмаршала Мініха стає зрозуміло, що караули гетьманців розташовувалися у дві лінії. У степ висилали роз'їзди, які мали відступити при появі противника. Власне караульна команда розташовувалася поблизу табірної межі і була постійно готова до бою [365, с. 2]. Наприклад, в інструкціях осавулам миргородському, переяславському Я. Пилипенку та гадяцькому О. Бугаєвському, кожен із яких виводив за табір 200-шабельну варту з 2 гарматами, вказувалося, що козаки пильнують із зарядженою зброєю і щомиті готові відбити напад [68, арк. 7–9]. Щодня до командира козацького корпусу доводили пароль, який він повідомляв караульній команді та іншим козакам [275, арк. 2–6].

Караульну службу лівобережні козаки несли в інтересах усієї армії. Накази Б. Мініха часів Хотинського походу (1739) містять норму, згідно з якою гетьманці складали 50 % усіх армійських караулів [365, с. 12]. Після звістки про наближення татар командуючий уточнив, що караули мають складатися на 50 % із драгун і 50 % — із гетьманців [365, с. 45]. Про сутички вартових козаків із татарами повідомляв Я. Маркович. Особливо напруженою стала ніч з 16 на 17 серпня 1739 р., коли в сутички по периметру табору втягнулися фактично всі козаки [332, с. 77, 82].

У значних масштабах козаки залучалися до різноманітних фортифікаційних робіт. Наприклад, 1500 гетьманців лагодили пошкоджені під час штурму укріплення Перекопа 19–20 травня 1736 р., а днем раніше миргородський осавул І. Галаган керував 150 козаками на земляних роботах. Трохи згодом Я. Горленко знову мусив виділити 400 козаків для земляних робіт [68, арк. 12].

Це не було явищем, що характерне тільки для Кримського походу (1736). Під час Хотинської виправи (1739) Б. Мініх кілька разів спрямовував козаків на фортифікаційні роботи. Наприклад, для побудови редуту 23 серпня він наказав використати лівобережних козаків та маркітантів, а місяцем пізніше гетьманців підпорядкували генерал-лейтенанту Фермору для побудови мостів та редуту [365, с. 103, 133].

У жодному документі не вдалося виявити найменшого натяку на невдоволення гетьманців. Це радикально відрізняється від реакції запорожців, які вважали образою для своєї гідності працювати за наказом Б. Мініха лопатами. Спроби росіян віддавати такі накази січовикам закінчувалися нічим [385, с. 127].

Гетьманці також виконували обов'язки вістунів при російських генералах. Для цього залучалися значкові товариші та виборні козаки. Головна вимога до ординарця — наявність доброго коня, що спеціально оговорювалося [68, арк. 5; 275, арк. 15]. Очевидно, саме ординарець генерал-лейтенанта Леонт'єва, полтавець М. Хмара, віз пакет до князя Гессен-Гомбурзького. Якщо врахувати, що генерал Леонт'єв ішов на значній відстані від основних сил, стає зрозумілою вимога щодо добрих коней для гетьманців-вістунів [68, арк. 8].

Не виявлено відомостей про пересилання через лівобережних козаків листів до Гетьманщини після того, як армія заглиблювалася у степ. Уже на середині шляху до Перекопа 1736 р. Я. Горленко віддав донесення до ГВК армійському кур'єру [68, арк. 9]. Під час перебування війська у Криму Б. Мініх уже не ризикував доручати кореспонденцію армійським кур'єрам. Цією справою займалися запорожці, які

набагато краще, за словами фельдмаршала, могли уникнути зустрічі з татарами [366, с. 93].

Під час далеких виправ використовувалися різні способи розташування лівобережних полків щодо армії на марші. Найрідше гетьманці прикривали фланги. У 1736 р. армія рухалася вздовж узбережжя Криму. Захист флангу покладався на загін генерал-майора Леслі, який очолював 2 піхотних і 2 драгунських полки, а також 800 гетьманців. Імовірно, це був один із полків, які не входили до команди генерального хорунжого Я. Горленка, оскільки в паперах похідної канцелярії жодних згадок про такий наряд немає [68, арк. 13–14; 384, с. 268]. Згадки про дії козаків на лівому фланзі армії містяться в наказі Б. Мініха від 5 червня 1739 р. [365, с. 46].

Набагато частіше командуючий розташовував козаків в авангарді або ар'єргарді. Уже у Кримському поході (1735) попереду армії генерал-лейтенанта Леонт'єва йшов загін генерал-майора Дебрінея, до якого входили козацькі частини [378, с. 172]. Схожу ситуацію спостерігаємо й під час виправи 1736 р. Корпус Я. Горленка разом із одним драгунським та трьома піхотними полками складав авангард армії з 17 по 26 квітня [68, арк. 4–5; 384, с. 234]. Після переформування авангард очолив генерал-майор Шпігель. Він командував п'ятьма драгунськими та п'ятьма піхотними полками, 3000 запорожців та загоном гетьманців [384, с. 239]. Я. Горленко призначив до Шпігеля 2000 козаків (Гадяцький полк — 500, Переяславський — 321, Миргородський — 300, Прилуцький — 879) під командуванням прилуцького осавула М. Мовчана [68, арк. 8].

Козацькі відділи часто згадуються при описі особового складу авангарду. Так, 4 травня 1736 р. до авангарду увійшли всі запорожці [384, с. 243]. Поєднання в передовому загоні запорозьких та лівобережних козаків зафіксовано в Очаківському поході (1737). Тоді попереду армії йшли січовики з кошовим отаманом І. Малашевичем та гетьманці під орудою миргородського полковника В. Капніста [384, с. 376–377].

Активно використовував лівобережних козаків П. Лассі. Авангард, який 1737 р. форсував Сиваш, складався з 4000 козаків та кількох драгунських полків [339, с. 123]. Просуваючись углиб Криму, П. Лассі відрядив уперед генерала Дугласа, головну силу якого складали козаки Я. Горленка [378, с. 174]. Підлеглим генерального хорунжого довелося чимало повоювати у складі цього авангарду. За 30 верст від Карасу-Базару вони зазнали нападу татар під проводом хана і перейшли до оборони. Лише надана П. Лассі допомога врятувала козаків від поразки. Дуже непогано показали себе гетьманці в іншому

бою під Карасу-Базаром. Близько 5 тисяч козаків, підсилені 2 тисячами регулярних солдат, атакували табір противника. Вони захопили зненацька і вщент розбили 12-тисячний татарський відділ [384, с. 431–432].

Дністровський похід (1738) характеризується сталим підходом до формування авангарду, до якого входили сім-десять регулярних полків та більша частина козаків генерального осавула Ф. Лисенка [384, с. 505]. Завдання для передового загону ставилися традиційні, ускладнені хіба постійними переправами через річки. Такі переправи прикривав авангард, як це було під час форсування Інгулу 6 червня 1738 р. [384, с. 502].

Про схожі дії гетьманців роком пізніше згадував Я. Маркович. Козаки 18 травня 1739 р. форсували Дністер і не були атаковані противником. Лише після цього фельдмаршал Мініх переправив основну частину армії [332, с. 72]. Наказ Б. Мініха від 17 липня 1739 р. також вказує на присутність лівобережних козаків у авангарді. Днем пізніше піддегла Ф. Лисенка знову першими форсували річку, розвідуючи наміри противника [365, с. 59, 61]. У цьому ж поході з 1 червня діяв припис, який забороняв гетьманцям, призначеним до авангарду, брати з собою вози [365, с. 40].

Джерела містять дещо меншу кількість згадок про дії лівобережних полків у ар'єргарді. Рух армії з тилу 4 травня 1736 р. прикривав загін генерал-майора Гейна, до якого входило 2500 ніжинців на чолі з обозним І. Величковським [384, с. 243]. Під час відступу з Криму можливі татарські шляхи через Сиваш перетинав ар'єргард генерал-майора Шпігеля, який налічував п'ять драгунських полків та 2-тисячний козацький загін [339, с. 87]. На зворотному шляху через степ 1736 р. в ар'єргарді рухалися запорожці [384, с. 291].

Важкі ар'єргардні бої довелося витримати гетьманцям під орудою Я. Горленка, відступаючи з Криму 1737 р. Фельдмаршал Лассі переправляв армію через Сиваш у районі урочища Тунгари, куди наспіли татарські й турецькі війська. Козаки відбивали атаки протягом 22–24 липня і відійшли останніми [384, с. 433].

Схожим чином, тільки тепер для подолання Сивашу в зворотному напрямку, використав гетьманців та слобожан П. Лассі роком пізніше. Козаки генерального бунчужного С. Галецького розташувалися в урочищі Другий Одін й убезпечували армію від нападу з боку ногайського степу [384, с. 548]. Найважчий ар'єргардний бій козаки прийняли 8 липня 1738 р. в Криму [151, арк. 16; 384, с. 551]. У літературі згадується про прикриття гетьманцями й запорожцями тилу армії Б. Мініха 26 липня 1738 р. [384, с. 521].

У Хотинському поході (1739) переведення гетьманців до ар'єргарду фіксується 5 липня. Головнокомандуючий повідомив армію про виявлення неподалік противника і наказав гетьманцям, слобожанам, донцям та гусарам рухатися позаду війська й пильнувати [365, с. 46].

Однією з особливостей ведення бойових дій російською армією було заснування низки редутів та ретраншементів, які, мов пуповина, зв'язували військо з Гетьманщиною. Особливо активно такі укріплення засновував Б. Мініх під час Кримського походу (1736). Лівобережні козаки часто-густо ставали частиною залоги в такому редуті або ретраншементі.

Уже на початку Кримської виправи (1736) Б. Мініх залишив 300 чернігівців, які мали поганих коней, в Усть-Самарському ретраншементі [384, с. 236]. Наступне укріплення спорудили на річці Білозерці, де більшу частину залоги під командуванням полковника Пейча складали гетьманці та запорожці [384, с. 240–241]. Я. Горленко виділив для цього гарнізону 100 кінних та 100 піших козаків [68, арк. 10], з них чверть складали вояки Гадяцького полку [238, арк. 2]. Про те, що лівобережні полки розпорошувалися по редутах, свідчить скарга ніжинського осавула А. Володковського, датована 2 травня 1736 р. [68, арк. 10].

Накази про призначення козаків до редутів тривали. Чернігівський полк виділив для редуту на річці Вороній 300 осіб [238, арк. 4]. Із різних полків комплектували залогу Казикерменського ретраншементу. Гадяцький полк виділив для неї суддю М. Штишевського, двох значкових товаришів та 189 козаків [238, арк. 2], Прилуцький — 50 козаків [74, арк. 8].

Схожі призначення засвідчені й надалі. У редуті при Перекопі 21 травня Я. Горленко залишив 150 козаків, а 28 липня, вже під час зворотного шляху, до одного з редутів виділили ще 15 осіб [68, арк. 12, 16].

Точну кількість козаків, відряджених у редуту, годі визначити. Не збереглося зведеної відомості по всіх полках про такі відрядження, а дані похідної канцелярії неповні — часто російські офіцери віддавали аналогічні накази безпосередньо, без погодження з генеральним хорунжим. Крім уже згаданих вище випадків, наприклад, Гадяцький полк з 15 липня до 23 серпня виділив 69 козаків у форпост в Усть-Протовчі, 33 — у редут в урочищі Дерикорчі, 22 залишилися під місцевістю Біркути [74, арк. 23]. Прилуцький полк у різних ретраншементах (крім уже згаданого Казикерменського) лишив 65 козаків [74, арк. 8].

Проте не варто перебільшувати обсяги залучення козаків до гарнізонної служби, як це робив, наприклад, А. Байов. Він стверджував, що весь Чернігівський полк розпоростили по редутах [384, с. 244]. Цьому суперечать повідомлення про дії цього відділу в складі корпусу генерального хорунжого Я. Горленка [68, арк. 15].

У наступні роки «редутна» лихоманка російських генералів дещо послабла. Під час Кримського походу (1737) Я. Горленко залишив в Ізюмському редуті 118 козаків, переважно Гадяцького та Лубенського полків [78, арк. 4]. Роком пізніше за наказом П. Лассі на річці Берда побудували укріплення, де під охороною 577 козаків залишили всіх хворих, які були в армії перед вступом до Криму [384, с. 544]. У наказах Б. Мініха 1739 р. згадується норма, за якою в редутах, побудованих у районі р. Прут, треба залишати по 30 кінних козаків [365, с. 102, 104].

Певним чином споріднена з попередньою служба козаків у залагах захоплених фортець. Російські війська взяли Перекоп 21 травня 1736 р. і рушили вглиб Криму. Фельдмаршал Мініх залишив полковника Девіца комендантом фортеці, залага якої складалася з двох регулярних полків, 1000 гетьманців та 200 запорожців [365, с. 90; 384, с. 255]. Важко певно сказати, які саме лівобережні полки виділили козаків для перекопського гарнізону. Генеральний хорунжий Я. Горленко не призначав сюди своїх людей. Очевидно, це були козаки, що перебували поза владою наказного гетьмана. Достеменно відомо, що до залози увійшли 94 козаки Прилуцького полку на чолі з наказним сотником У. Хоменком [74, арк. 7].

Перекопська залага відступила з Криму разом з армією. Інша ситуація склалася зі здобутим Очаковом, який Б. Мініх вирішив утримати. Генерал Штофельн очолив 9-тисячну заложу, значна частина якої складалася з козаків під проводом миргородського полковника В. Капніста [402, с. 81]. У жовтні 1737 р. козаки, які несли сторожову службу, доповіли командуванню про наближення турецько-татарських військ [339, с. 130]. Далі гетьманцям довелося витримати кілька сутичок із турками і, врешті, відступити на стіни. Подальші атаки Очакова успіху не принесли, і 30 жовтня противник відступив [339, с. 131; 384, с. 413–420].

Одним із видів бойових дій, у яких брали участь лівобережні козаки, були оборонні бої. Напевно, найбільші оборонні бої гетьманців — битви 18 травня 1736 р. та 8 липня 1738 р. Обидві битви пов'язані з Кримськими походами. Докладних описів цих боїв у документах козацьких канцелярій немає. Бій при Чорній долині 18 травня 1736 р. розпочався після того, як розвідувальні загони

авангарду Б. Мініха, до одного з яких входили 500 лівобережних козаків, напшовхнулись на противника. Ці три загони встигли об'єднатися, причому регулярні частини опинилися в центрі, гетьманці на лівому, а запорожці — на правому фланзі [384, с. 246]. Х. Манштейн повідомляв, що перший удар прийняли на себе 2 тисячі драгунів та 2,5 тисячі козаків, атаковані 20 тисячами татарської кінноти [339, с. 73–74]. Гетьманці під час бою діяли не лише на лівому фланзі. У розпал битви Я. Горленко перекинув 500 підлеглих на правий край [68, арк. 11]. Атака противника була масованою, і йому вдалося прорвати фронт оборони більшості лівобережних полків, утримався тільки Переяславський [384, с. 247]. Про папругу битви свідчать втрати корпусу Я. Горленка в Чорній долині. Тут полягло 496 рядових козаків і 4 старшин, було поранено 36 козаків і 1 старшину [68, арк. 11]. Можна точно навести втрати Гадяцького полку — 137 козаків, значковий товариш і полковий осавул І. Бутович [50, арк. 16; 74, арк. 11]. У цьому-таки бою загинули 80 козаків Київського полку [238, арк. 3].

Менше інформації маємо про битву 8 липня 1738 р., яку вели козаки під командуванням генерального бунчужного С. Галецького. Лівобережні полки (загалом близько 5 тисяч шабель) прикривали відступ армії П. Лассі з Криму. Їхній загін атакувала татарська кіннота, причому співвідношення сил було 1:4 на користь нападників. Гетьманці встигли замкнути табір і прийняли бій. Лише допомога генерала Шпігеля, а згодом основних сил на чолі з П. Лассі дозволила відкинути противника. Загальні втрати армії П. Лассі становили 562 вояки вбитими і 483 пораненими. Імовірно, що більшість цих втрат припадає на гетьманців [384, с. 551]. Утрати в цьому бою були не тільки серед рядового козацтва — полягли генеральний бунчужний С. Галецький та гадяцький полковник І. Грабянка. Після бою найстаршим серед боєдатних старшин залишився ніжинський обозний І. Величковський. На знак визнання заслуг гетьманців у битві фельдмаршал Лассі передав їм трофейні гармати [151, арк. 15–16].

Поза цими масштабними зіткненнями зафіксовано багато випадків дій лівобережних козаків в обороні. Чи не найпоширенішим варіантом був бій удень, коли розвідка встигала повідомити про наближення противника, а гетьманці — зайняти зручні для оборони позиції. Наприклад, з 25 по 28 травня 1736 р. документи засвідчують кілька атак татарської кінноти, яку гетьманці зустрічали рушничним та гарматним вогнем [68, арк. 12–13]. Лівобережні козаки не завжди встигали приготуватися до оборони. Зранку 8 червня 1736 р. під захист табору не встигли перетнути табун і татари відбили

84 коней. Шестеро козаків загинули, намагаючись захистити табун [68, арк. 14].

Оборонні бої гетьманці вели й у наступні роки. У Кримському поході (1737) лівобережні козаки часто діяли у відриві від основних сил. Після взяття Карасу-Базару козаки отримали наказ пустити димом навколишні татарські села. Але 26 липня, під натиском переважаючих сил противника, гетьманці Я. Горленка відступили до свого старого табору. Татари, зважаючи на відсутність регулярних військ, вирішили здобути табір. Козацька артилерія близько години стримувала наступ. Урешті татари прорвалися до позицій гетьманців, і лише перехід у рукопаш дозволив відкинути їх [339, с. 126–127].

Думку Б. Мініха про гетьманців як про «найгірше російське військо» Х. Манштейн наводив поруч з описом бою 11 липня 1738 р. неподалік річки Кодима. При цьому він писав, що козаки успішно відбили напад [339, с. 143]. Під час цього бою табір гетьманців знаходився між першою та другою дивізіями, і противник, атакувавши спочатку вартових другої дивізії, згодом весь удар переніс на корпус Ф. Лисенка. Гетьманці відбилися навіть без допомоги регулярних частин, і тому дивно виглядає ремарка Х. Манштейна саме тут [384, с. 506–507].

Не так часто, як оборонні бої гетьманців, згадуються подібні дії запорожців. Під час Дністровського походу (1738), коли армія перебувала в районі річки Саврань, саме швидкі дії запорожців дозволили уникнути значних втрат. Турецькі війська з'явилися настільки несподівано, що армія не встигла відреагувати. Натомість січовики висунулись трохи вперед і зайняли оборону на висоті перед розташуванням регулярних військ. Противник вимушений був атакувати спочатку їх, що дало час Б. Мініху перегрупувати війська і, спершись правим флангом у табір запорожців, а лівий прикривши гетьманцями, перейти в наступ [384, с. 511]. Про схожу ситуацію 8 травня 1739 р. згадував Я. Маркович, але в ній замість запорожців фігурують гетьманці [332, с. 79].

Час на підготовку до оборони випадав не завжди. Татари залюбки атакували війська на марші. Такі напади, наприклад, доводилося відбивати 1 червня [68, арк. 13] та 2 липня 1736 р. Останній напад противник здійснив не на основну армію, а на загін генерал-майора Аракчеєва, який доправив провіант із Перекопа. До складу цього загону входили козаки під орудою стародубського обозного О. Єсимонтовського, ніжинського обозного І. Величковського та переяславського осавула Г. Лукашевича [68, арк. 15]. Схожий випадок стався 2 травня 1736 р., коли під час татарського нападу на обоз загинуло двоє козаків

Чернігівського полку [238, арк. 4]. Постійні татарські атаки на козаків під час маршу згадував у своїх донесеннях імператриці Б. Мініх [366, с. 107].

За сприятливих умов гетьманці, відбивши атаку противника, переходили в наступ. Наприклад, 23 липня 1737 р. татари атакували армію П. Лассі неподалік від Карасу-Базару. Удар прийняли на себе нерегулярні війська, після чого перейшли у контрнаступ. Підлеглі генерального хорунжого Я. Горленка, підкріплені калмицькими загонами, переслідували противника протягом 15 верст [339, с. 125–126].

Схожий алгоритм дій спостерігаємо під час Ставучанської битви. Жорстокий бій точився навколо турецьких артилерійських позицій, розташованих на узвишші. Вогонь російських гармат заважав роботі артилерії противника, і яничари спробували захопити їх. Однак цільний рушничний вогонь примусив турків відступити, а козаки увірвалися до турецьких батарей на плечах противника, після чого продовжили переслідування і першими увійшли до ворожого табору [332, с. 83–84].

Як бачимо, межа між обороною та наступом була доволі хиткою. Гетьманці брали участь і в наступальних діях, запланованих командуванням. Передусім, це стосується облоги й взяття міст. Під час штурму Перекопа 20 травня 1736 р. піші запорожці та донці влаштували демонстративну атаку на фортецю, тоді як основні сили атакували Перекоп із боку лиману [68, арк. 12; 384, с. 252]. Гетьманці діяли разом з основними силами, залишивши в таборі погано озброєних козаків та частину своєї артилерії [275, арк. 22].

Захоплення Козлова здійснено без участі лівобережних полків. До складу загону генерала М. Бірона, який вирушив до цього міста, крім гренадерів та донців, уходили запорожці. Але татари не чинили опору, підпаливши місто і відступивши [339, с. 81]. Очевидно, пожежа не знищила місто повністю. Принаймні вона не завадила генеральному хорунжому Я. Горленку наступного дня обідати в Козлові [68, арк. 13].

За умови вмілого керівництва гетьманці могли бути вирішальною силою при здобутті міст. Під час Кримського походу (1737) саме 5-тисячний корпус Я. Горленка, посилений 2 тисячами регулярних солдат, здобув Карасу-Базар. У бою під Карасу-Базаром поразки зазнав 12-тисячний татарський відділ [339, с. 126; 384, с. 432].

У складі армії Б. Мініха гетьманці під командуванням генерального обозного Я. Лизогуба штурмували Очаків. До нас дійшов документ, у якому згадуються мінні тунелі, що їх вели гетьманці до

очаківських стін [82, арк. 2]. Про свою активну участь у штурмі Очакова писав б. т. В. Романович [516, с. 17].

Лівобережні козаки вели наступальні дії також у полі. Армія П. Ласці в червні 1737 р., залишивши захоплений Карасу-Базар, зіткнулася з 70-тисячним татарським військом. Гетьманці у складі загону генерала Дуклуса здійснили обхід противника, пройшовши 4 версти вгору річкою Карасу і несподівано атакувавши позиції ворожої артилерії. Татари зуміли відбити 3 атаки гетьманців, але дії козаків не дозволили противнику використати можливості артилерії в повному обсязі [384, с. 432].

Чимало боїв було в гетьманців під час Хотинського походу (1739). Про них згадував фельдмаршал Мініх у своєму наказі від 5 серпня, а Я. Маркович описував постійні сутички, які мали козаки протягом 15 серпня [332, с. 81; 365, с. 84]. Ефективно діяли лівобережні полки в бою 14 серпня. Турки заважали переправі російської армії, але вдалий рушничний та гарматний вогонь Миргородського і Переяславського полків та загону бунчукових примусив противника відступити [332, с. 81]. У наступальних боях, починаючи з 8 серпня, після відповідного наказу фельдмаршала, брали участь козаки-добровольці [365, с. 86, 90, 95]. Гетьманці непогано проявили себе у Ставучанській битві, атакуючи табір противника [332, с. 83–84]. Втрати корпусу генерального осавула Ф. Лисенка були незначними. Загинуло двоє козаків Миргородського полку, ще п'ятеро з різних полків було поранено [365, с. 204].

Важливою складовою будь-якої успішної операції є достовірна інформація. Дослідники, які вивчали російсько-турецьку війну 1735–1739 рр., звертали особливу увагу на діяльність розвідників-запорожців. Січ забезпечувала російське командування інформацією, здобутою безпосередньо на території Кримського ханства [378, с. 152; 384, с. 197; 539, с. 391–392]. Перед початком війни кошовий І. Малашевич повідомив про наміри ногайців перейти під протекцію Російської імперії [316, с. 83]. Восени 1735 р. Б. Мініх доручив Кошу провести таємні переговори з представниками Ногайської та Білгородської орд, зацікавлених у російській протекції [316, с. 90]. Російський генералітет звертався до Коша за відомостями про наміри татар [316, с. 79, 84–86], а відсутність інформації ініціювала гнівні ордери Б. Мініха на адресу Січі [316, с. 96]. Повідомлення запорожців про відсутність значних турецьких військових контингентів у Криму фельдмаршал урахував під час підготовки до походу 1736 р. [366, с. 82–83].

Запорожці також надавали російській армії дані про найзручніші степові шляхи, як це було на початку Кримського походу (1736)

чи при поверненні з Дністровської виправи (1738) [384, с. 241, 534]. Цікаво, що в сучасних російських науково-популярних роботах зустрічаються звинувачення січовиків у незнанні місцевих та кримських умов, що нібито стало однією з причин поганого планування походу 1736 р. [373, с. 411]. Особливо непереконаливим є таке твердження у світлі повідомлення Х. Манштейна про те, що козаки вказували броди для армії у Криму [339, с. 80].

Запорозькі загоны і після початку бойових дій здійснювали розвідувальні рейди вглиб степу. Б. Мініх у серпні 1736 р. виконав кілька прохань січовиків, зокрема виділив Кошу провіант. Фельдмаршал у звітах до Петербурга мотивував своє рішення тим, що він потребує інформації про Білгородську та Буджацьку орди, а такі звістки надходять тільки від січовиків [366, с. 33].

У 1737 р. запорожці сягали Дніпрового лиману. Іноді такі партії вирушали вниз по Дніпру не конями, а водою. Полонені, захоплені козаками, свідчили про ремонтні роботи й посилення залоги в Перекопі. Турецьких військ у Криму, як і минулого року, не було [384, с. 341–342, 346]. Перед виправою 1738 р. фельдмаршал Мініх скеровував запорозькі розвідагоны в район Дністра. На початку весни 1738 р. одна з таких партій досягла Бугу, не виявивши противника [384, с. 484–485].

Активно діяла запорозька розвідка й безпосередньо під час далекого походу. На початку маршу 1736 р. розвідка регулярною армією взагалі не велася, і січовики діяли з власної ініціативи [378, с. 154]. Таку ініціативу всіляко вітало командування. Б. Мініх виплачував 50 карбованців винагороди кожному запорожцю за захопленого «язика». Це давало можливість козакам непогано заробити. Наприклад, четверо запорожців, які поверталися з Молдавського походу (1739), мали при собі 800 карбованців. Цілком можливо, що частина цих грошей – премії за «язиків» [316, с. 277].

Про те, що одним з основних завдань Війська Запорозького було захоплення «язиків», свідчать атестати козаків Д. Гуржія, Т. Горкушенка, К. Мишури, Я. Козельського, О. Більського, В. Швидкого, Г. Федорова, М. Рогулі, Я. Андрієвського [316, с. 439–440, 451–453, 465, 473, 499–500, 504, 509, 515]. Невеликі партії козаків відсилалися Б. Мініхом у напрямку Азова [316, с. 509, 516], проте головні завдання щодо захоплення полонених фельдмаршал ставив протягом маршу армії. Особливо важливим був випадок, коли січовики захопили двох мурз, які володіли значно більшим обсягом інформації, ніж рядові вояки татарської армії [316, с. 439].

Ефективність запорозької розвідки була високою. Наприклад, після виступу від річки Білозерки на далеких підступах до армії вони виявили татар [384, с. 244]. Козаки також ускладнювали контакти між відділами противника, перехоплюючи гінців [384, с. 249]. Перед початком штурму Перекопа загін запорожців переправився через Сиваш, провів розвідку боєм і визначив, які саме татарські сили зосереджено в околицях фортеці [316, с. 439–440].

Не обійшовся без розвідників-січовиків генерал-лейтенант Леонтєв у виправі на Кінбурн. Проте йому доводилося ламати голову над тим, як утримати запорожців у війську. Генерал додатково матеріально стимулював їх, оскільки козаки дедалі більше виявляли бажання повернути на Січ [384, с. 275, 279].

На зворотному шляху з Криму січовики не тільки постачали інформацію про найближчі терени, а й відрядили кілька партій у напрямку Очакова та Бендер [339, с. 87; 384, с. 284].

Запорозька розвідка працювала протягом усієї війни. У жовтні 1737 р. вони доповіли про появу великих сил противника коменданту Очакова генералу Штофельну, що дало гарнізону час на підготовку [339, с. 131, 135]. Про високу оцінку розвідувальних дій січовиків свідчать вагання Б. Мініха, який у розпал Дністровського походу (1738) дізнався, що на Січі зафіксовано випадки небезпечної інфекційної хвороби. Обережність вимагала від фельдмаршала відіслати запорожців додому, але він вирішив, що не обійдеться без їхньої розвідінформації. І вже незабаром, біля річки Саврань, дані січовиків дозволили армії вчасно зайняти оборону, зірвавши несподівану атаку противника [384, с. 503, 511].

П. Лассі знаходився в дещо гіршому становищі, ніж Б. Мініх, оскільки останній залучав більшість запорожців до своєї армії. Але наявних січовиків П. Лассі також використовував для розвідки. Як пам'ятаємо, Кримський похід (1739) не відбувся. Фельдмаршал залишився у степу, перетинаючи татарським військам можливий шлях в Україну. У такій ситуації відомості про наміри противника ставали життєво важливими. П. Лассі відрядив під Казикермен запорозького полковника О. Білого з командою. Січовики захопили кількох «язиків», які дали командуючому необхідну інформацію [316, с. 500].

Розвідувальні операції лівобережних козаків не були такими численними та яскравими. Але маємо дуже цікаве свідчення запорожців Полтавського куреня, наведене в атестаті козака цього куреня Я. Козельського, який у 1759 р. обіймав посаду полтавського полкового осавула. Січовики стверджували, що добровольці з-поміж гетьманців постійно входили до запорозьких розвідагонів [316, с. 465].

Усі ті види розвідувальної діяльності, які були характерні для запорожців, притаманні й лівобережним полкам. Наприклад, київський полковник А. Танський, чудовий знавець Правобережжя, давав поради Б. Мініху під час вибору маршруту 1738 р. [384, с. 534]. Гетьманці вели далеку розвідку. На південь від кордонів Гетьманщини висилалися 1736 р. партії компанійців полку Павлова [316, с. 217]. Цього ж таки року лівобережні козаки, тепер уже поодиночі, збирали на Правобережжі інформацію про активність поляків. Центром цієї розвідмережі стала Біла Церква [385, с. 65]. Про таку діяльність козаків згадується й у звітах Б. Мініха до Петербурга [366, с. 187].

Окремі загони гетьманців виконували розвідувальні доручення під час далеких виправ. Такі завдання отримували лівобережні козаки у складі угруповання генерал-лейтенанта Леонтєва під Кінбурном 1736 р. [384, с. 275]. У серпні 1737 р. П. Лассі розсилав козацькі загони степом, прагнучи виявити можливий похід татарського війська на Гетьманщину. Урешті козаки захопили полонених, які засвідчили, що хан не ризикнув іти в набіг, побоюючись бути відрізанним від Криму [384, с. 434].

Протягом Хотинського походу (1739) фельдмаршал Мініх отримав інформацію про те, що частина сил противника знаходиться в гирлі річки Кодима, а основні сили — на правому березі Дністра. Усі нерегулярні частини, в тому числі лівобережні полки, відрядили у степ посилені загони, які мали точно визначити місцезнаходження противника. Схожі завдання виконували козаки й під час переправи через Дністер, коли Б. Мініх остерігався несподіваного нападу. Окреме завдання отримали козаки Миргородського полку [365, с. 27, 61, 63].

Яскравим прикладом військової активності козацтва протягом російсько-турецької війни 1735–1739 рр. стали рейди та конвої. У таких видах бойових дій козацькі загони оперували у відриві від основних сил, демонструючи притаманні власне їм способи ведення війни. Особливо це характерно для рейдів територією противника, оскільки завдання конвою обмежене переважно охороною обозу з продовольством чи пораненими.

Даних про широке залучення січовиків до охоронної служби у джерелах не виявлено, разом із тим гетьманці були однією з обов'язкових складових степового конвою. Такі варти простували від бази до самого війська, яке заглиблювалося на територію противника, або навпаки. Базою могла бути як своя територія, так і ретраншемент (чи фортеця) на терені противника.

Зі своєї території Прилуцький полк відрядив обоз із провіантом до Перекопа. До конвою увійшли 284 козаки під орудою зн. т. А. Кириленка [74, арк. 7]. З Казикерменського ретраншементу під Перекоп ескорт із харчами відрядив у травні 1736 р. гадацький суддя М. Штишевський. Козаки, які охороняли обоз, влилися до корпусу генерального хорунжого Я. Горленка [68, арк. 12; 238, арк. 2]. Після того як армія заглибилася у Крим, постачання ускладнилося. Генерал-майор Аракчєєв пробивався з обозом до Б. Мініха з боями. До цього конвою входили команди Ніжинського (обозний І. Величковський), Стародубського (обозний О. Єсимонтовський) та Переяславського (осавула Г. Лукашевич) полків [68, арк. 15]. Зі схожими проблемами пробивався до армії генерал Леслі. До його варті входили козаки Миргородського та Лубенського полків. Під час одного з боїв цього конвою картечью в ногу був поранений миргородський полковник П. Апостол. За кілька днів, уже перебуваючи в розташуванні основних сил гетьманців, П. Апостол помер [343, с. 681; 384, с. 265].

Цілковим можливим був варіант, коли конвой, сформований під час походу, вирушав до складів за провіантом і з ним наздоганяв армію. Наприклад, 300 гетьманців вирушили з Білозерки до самарських магазинів за провіантом на початку травня 1736 р. [384, с. 241–242]. Такий загін, який складався виключно з гетьманців, відрядив у 1737 р. за харчами в Азов фельдмаршал Лассі. Переяславський хорунжий Д. Прохорович повів із собою 968 козаків Лубенського, Гадацького та Прилуцького полків [78, арк. 3].

Відряджали від армії і конвої, які не мусили повертатися. Найчастіше це відбувалося наприкінці походу, коли командуючий прагнув позбутися трофеїв, хворих та поранених, які обтяжували військо. М. Штишевський наприкінці Кримського походу (1736) вивів поранених у Гетьманщину [68, арк. 17]. Так було 1737 р., коли наприкінці Очаківської виправи половина корпусу гетьманців генерального обозного Я. Лизогуба рушила до Мишуриноного Рогу, супроводжуючи хворих та полонених [384, с. 399]. Так само діяв Б. Мініх наприкінці Хотинського походу (1739), відіславши половину підлеглих генерального осавула Ф. Лисенка з трофеями та хворими додому [332, с. 86–87].

Конвой міг виділятися для супроводу підвідділів, які діяли у відриві від основних сил чи не встигали за ними. У Кримському поході (1736) гетьманці прикривали пересування понтонів. Уперше Я. Горленко отримав відповідний наказ 23 квітня. Наказний гетьман виділив для конвоювання понтонів 500 лубенців з одним полковим старшиною [68, арк. 9]. Кілька разів відбувалася ротація особового складу цього конвою [68, арк. 10–12]. Аналогічне за змістом завдання вико-

нували гадацький полковий старшина та 40 козаків, відряджених 1737 р. до флотилії віце-адмірала Бредаля [78, арк. 3].

Тимчасовий конвой міг бути великим кількісно. Під час Дністровського походу (1738) Б. Мініх, перебуваючи на річці Саврань, щохвилини очікував нападу. Для конвоювання продовольчого обозу, який відставав, він виділив увесь корпус Ф. Лисенка та деякі інші відділи [384, с. 515].

Рейди легких військ углиб території противника були поширеним видом бойових дій. Вони приносили командуванню додаткову інформацію, дезорієнтували противника та дезорганізували його тили. Найчастіше війська, які виходили в рейд, отримували наказ палити й нищити все, що може становити хоч якусь цінність. Чимале значення мали трофеї та провіант, здобуті в рейді.

Активно рейдували протягом війни запорожці. Тепер звичне «шарпання» татарських улусів, яке раніше не схвалювалося, стало формою служіння інтересам імперії. Специфічний вид рейдів – річкові та морські виправи запорожців. Вони відбувалися як за погодженням з основними силами, так і цілком самостійно. Зауважимо, що морські походи запорожців Б. Мініх уважав однією з важливих складових дезорієнтації противника, що не дозволяло туркам зосередити всі сили проти головної армії [365, с. 143]. Запорозькі судна постачали продовольство гарнізону Очакова навесні 1738 р. [384, с. 469] та здійснювали зв'язок головної армії з тилом 1739 р. [536, с. 89].

Ці завдання мали для січової флотилії другорядне значення. Основними були бойові рейди. Спираючись на захопленій генералом Леонтєєвим Кінбурн, 5 запорозьких кораблів перекинули 1000 козаків на Бул. Цей загін спалив кілька татарських поселень і захопив полонених. Інший загін (80 січовиків на 3 чайках) здійснив рейд під Очаків, захопивши турецьку галеру з яничарами [384, с. 281].

Наймасштабнішим рейдом став похід у липні 1737 р. 1500 козаків на 38 кораблях під Очаків і далі, на Дністер. Піднявшись угору цієї річкою, козаки захопили добру здобич [339, с. 118–119].

Прикладом дій, які не узгоджувалися з російською армією, є річкова виправа у Дніпровий лиман у березні 1737 р. Запорозькі козаки, очолювані полковником, зненацька захопили татарські війська, які поверталися з успішного набігу на Гетьманщину. Під час переправи через Дніпро січовики атакували противника, завдавши йому відчутних втрат і відбивши частину ясиру [366, с. 310–311].

У розпал війни російське командування всіляко заохочувало такі рейди. Натомість 1735 р., коли імперія зберігала надію на перехід ногайських орд на бік Росії, «шарпання» татарських улусів суворо

засуджувалося. У грудні 1735 р. загін зі 137 січовиків на чолі з В. Малюгою здійснив набіг на татарські кочовища між Очаковом та Білгородом. Козаки вбили двадцятьох татар, а двох захопили в полон. Трофеями запорожців стали 500 коней. Двома тижнями пізніше схожу виправу проти калмиків здійснив загін курінного отамана М. Мойсеєва [366, с. 16].

Такі прикордонні сутички були швидше правилом, ніж винятком, і ставлення до них верховної влади залежало від стану відносин між державами. Уже менше ніж за рік, у жовтні 1736 р., запорозький загін у 40 шабель здійснив набіг під Казикермен, захопивши 1000 баранів та кількох полонених, за що козаки отримали подяку [366, с. 196]. У травні 1739 р. близько 900 татар рейдували територією Вольностей Війська Запорозького. Півтори сотні козаків, які швидко могли зібратися, наздогнали їх 10 травня поблизу річки Мертві Води. Січовики напали вночі, вбили до сотні татар і визволили полон. У цьому випадку Б. Мініх знову подякував Війську за виявлену ініціативу та двох полонених [366, с. 4].

Козацькі таланти до грабунків активно використовували російські генерали під час перебування на території противника. Загони запорожців, гетьманців та інших нерегулярних військ висилали від армії з кількома завданнями: палити поселення, захоплювати худобу, фураж і т. ін. Іноді такі загони складалися виключно з січовиків чи гетьманців, але часто-густо їх належність не фіксується, і джерела містять доволі неясний термін «наші козаки», що могло означати в тому числі донських та слобідських.

Про спільні дії запорожців та донців можна говорити, наприклад, 30 травня 1736 р., коли вони знищували татарські селища і нашкодили на організований опір, зазнавши значних втрат [68, арк. 13]. Більше двохсот козаків полягло під час фуражування І. Малашевича неподалік Бахчисарая [384, с. 270]. Значних втрат зазнавали й гетьманці [339, с. 84]. Незрозумілими залишаються обставини загибелі наказного переяславського полковника В. Томари. Принаймні корпус гетьманців у день його загибелі активних бойових дій не вів, і тому цілком вірогідним є припущення, що він загинув під час знищення одного з татарських поселень, діючи у відриві від основних сил [68, арк. 14]. Такі рейди могли мати на меті зруйнування не тільки сіл, а й міст. Зокрема, десятитисячний загін генерала Ізмайлова, до складу якого входило дві тисячі козаків, захопив та спалив Ак-Мечеть [384, с. 271].

Вище вже згадувалися активні дії корпусу Я. Горленка у Криму 1737 р. Для відвернення уваги від основних сил, які переправлялися через Сиваш, фельдмаршал Лассі відрядив 1600 козаків та 300 дра-

гунів у демонстративний напад на Арбат. Після форсування Сивашу гетьманці знову отримали завдання нищити та палити все на теренах, куди тільки могли досягнути [339, с. 126; 384, с. 431–433].

На початку Хотинського походу (1739), який у першій своїй частині відбувався територією Речі Посполитої, Б. Мініх спробував охолодити запал козаків, заборонивши чіпати місцевих мешканців. Наприклад, 29 травня головнокомандуючий видав наказ, у якому погрожував козакам смертною карою. Але вже наступного дня було спалено обійстя у м. Триліси, і винних знайти не вдалося [365, с. 2, 5]. Упійманий же наприкінці червня запорожець не мав жодних шансів на помилування – його повісили [365, с. 32]. Така сама кара спіткала іншого запорожця, який відзначився грабунками в м. Городенка, а його компаньйонів, у т. ч. з Гетьманщини, засудили до каторжних робіт [332, с. 80]. Фельдмаршалу, незважаючи на рішучість, так і не вдалося остаточно припинити грабунки [365, с. 63]. Це, врешті, і не дивно, оскільки сам головнокомандуючий відряджав і гетьманців, і запорожців грабувати підданих противника [332, с. 72, 73, 75]. Захоплена в цих рейдах худоба за наказом Б. Мініха використовувалася для потреб війська [365, с. 63, 73].

Одночасно з діями невеликих козацьких загонів, які знищували поселення вздовж маршруту армії, здійснювалися і рейди вглиб ворожого терену. Миргородський полковник В. Капніст із 1000 відібраних гетьманців та 400 запорожцями 22 червня 1739 р. розпочав похід по Дністру в район міст Сороки та Могилів. Його демонстративні дії мали дезорієнтувати противника. В. Капніст, залишивши з обозом під Сороками втомлених, розділив свої сили на дві частини: перша (сотник бориспільський (Переяславський полк) С. Афендик) атакувала Сороки, друга на чолі з самим Капністом перетнула противнику шлях до відступу. Козаки спалили Сороки, пограбувавши турецький склад провіанту. В. Капніст переслідував противника близько 50 верст. Турецькі тилові команди були вирубані впень у с. Больниці та м. Могилів. Урешті противник оговтався, і В. Капніст почав відступ. Передовий загін переслідувачів із 400 ногайців так і не ризикнув вступити в бій, і обтяжений здобиччю та 18 полоненими миргородський полковник приєднався до основних сил [332, с. 69; 365, с. 38–40, 197–198].

Цей рейд не став для Миргородського полку останнім. Наприкінці серпня 1739 р. В. Капніст повів своїх козаків по річці Прут із завданням добути провіант, а в середині вересня він вирушив углиб Валахії, маючи наказ знищувати села на своєму шляху. Зі схожими інструкціями молдовською територією рейдував уже згаданий сотник С. Афендик із добровольцями з різних полків [365, с. 104, 124, 191, 182].

3.3. Специфіка дій лівобережних полків у ближніх виправах

Ближні походи, які передбачали виконання козаками завдань на теренах Гетьманщини, виразно розпадаються на козацькі виправи для виконання фортифікаційних робіт та походи для охорони кордонів. Вивчаючи ближні походи, дослідник стикається з певними труднощами, оскільки іноді важко відповісти, для якого саме виду служби залучалися козаки. Наприклад, вирядження на Українську лінію іноді зазначено в документах без уточнення — чи то на охорону кордонів виступають козаки, чи то для пологдження укріплень. Але це таке вже часте «мовчання» джерел — не головна перепона для чіткого поділу ближніх походів на фортифікаційні та охоронні.

Більшу складність становить нерозчленованість самого поняття «служба». Козацька команда, яка сьогодні лагодила фортечні мури, завтра, у разі потреби, простувала на zagrożену ділянку кордону для охоронної служби чи відбиття татарського нападу. Одним з аспектів використання ресурсів Гетьманщини стало залучення козаків, а пізніше селян та міщан до різноманітних фортифікаційних робіт. За законом такі роботи покладалися на підпомічників, яких, на відміну від виборних, заборонялося відряджати в далекі походи, і навіть ближні наряди підпомічники мали відбувати не щороку [277, арк. 3, 25, 34].

Початок бойових дій у 1735 р. спричинив посилення уваги до укріплень на південному кордоні. Особливу активність виявляв фельдмаршал Мініх, який, проінспектувавши стан оборонних споруд на Українській лінії, визнав його незадовільним. Обравши Царичанку та Китайгород пунктами збору і головним складом для армії, Б. Мініх домігся додаткового зміцнення оборонних споруд навколо цих містечок. Для оборони Китайгорода слугував зімкнутий окоп, який іменувався замком; перед містечком було побудовано невелику фортецю з земляним валом, що поєднувався з Українською лінією. Царичанку прикривав великий ретраншемент на 8 бастіонних фронтів. Для зручності переправи через Оріль у районі Царичанка — Китайгород — Маячка було побудовано 7 мостів [384, с. 195].

ГВК пильнувала відновлення шляхів по всій Гетьманщині, вимагаючи в жовтні 1735 р. від полкової влади ремонтувати греблі та мости на дорогах, якими будуть просуватися війська [6, арк. 2].

Демонструючи гідну подиву активність, фельдмаршал Мініх постійно знаходив в існуючій системі укріплень недоліки, усунення яких потребувало залучення додаткової робочої сили. О. Шаховської мусив

негайно виконувати всі замовлення цього воєначальника, про що свідчить указ Кабінету Міністрів від 26 листопада 1735 р. [321, с. 497]. Масштаби залучення людей до фортифікаційних робіт викликали дедалі більше роздратування голови ПГУ, оскільки Гетьманщина й Слобожанщина, доручені його управлінню, мали ще платити податки, виставляти козаків і т. ін. Напруга, що існувала у стосунках О. Шаховського та Б. Мініха, переросла у відкрите протистояння в березні 1736 р. Фельдмаршал вимагав виділення 24 000 працівників для побудови нової лінії від Дінця до Лугані, ще 26 263 — на лінію між Дніпром та Дінцем. Із цим абсолютно не погоджувався О. Шаховської, посиляючись на неможливість відрядження такої кількості людей. Справу довелося розбирати в Петербурзі, де Кабінет Міністрів став на бік правителя України, заборонивши будівництво нової лінії. Уряд постановив, що з Гетьманщини треба вирядити 15 000 працівників, які до 12 травня прибули в розпорядження генерал-лейтенанта Урусова [322, с. 142, 227]. ГВК так визначила кількість працівників від кожного полку: Гадяцький — 743, Київський — 991, Лубенський — 1989, Миргородський — 1353, Переяславський — 1203, Полтавський — 1254, Прилуцький — 1292, Стародубський — 1528, Чернігівський — 1730 [66, арк. 6].

Залучення українського населення до виконання різноманітних робіт тривало й далі. У травні було ухвалено рішення про пологдження Ізюма, Тора та Бахмата, в червні — про побудову мостів через Дніпро та флотилії на Дніпрі та Дону. Новий голова ПГУ І. Барятинський 14 липня отримав указ Кабінету Міністрів про відрядження додатково 5400 працівників на Українську лінію. До речі, вищеведена цифра знову була компромісом між прагненням генерал-майора Трубецького та можливостями підлеглих І. Барятинському територій [322, с. 227, 262–263; 332, с. 8].

Документи полкового рівня не завжди чітко окреслюють, згідно з яким наказом здійснювався той чи інший наряд. Наприклад, Прилуцький полк у червні 1736 р. вислав на Українську лінію 490 козаків на чолі з наказним сотником варвинським П. Ладинським. На місці вони зустріли аналогічну команду Переяславського полку (командир — сотник воронківський М. Афендик) [62, арк. 2–3]. Команда Прилуцького полку в означеному випадку могла бути вислана для заміни частини козаків, які перебували на лінії з березня 1736 р. Проте не виключено, що це окремий наряд, оскільки розпорядження Кабінету Міністрів дозволяли генералітету у разі потреби вимагати від ГВК додаткових людей [322, с. 227]. Можливий ще один варіант — на випадок утечі козаків із лінії полк додатково виряджав відповідну кількість людей.

Утечі були швидше правилом, аніж винятком. У жовтні 1736 р. б. т. В. Завадовський звітував про стан справ у командах 7 полків, які провадили лінійні роботи. Втікачів у команді Гадяцького полку нараховувалося 15, Київського – 8, Стародубського – 41, Лубенського – 184, Миргородського – 76, Придубського – 54, Переяславського – 216, що разом становило 680. Взамін утікачів надіслано 98 осіб із Лубенського полку та 28 – із Миргородського [70, арк. 5].

Іноді козацькі команди діяли досить далеко за межами кордонів Гетьманщини та Слобожанщини, проте виконували там власне фортифікаційні роботи. Після захоплення російськими військами Азова виникла необхідність у поверненні артилерії, яка вже зробила свою справу, до Ізюма. Для цього Гаухів 28 липня відрядив 1500 козаків з різних полків під орудою миргородського осавула А. Волевача, який на час походу отримав ранг наказного полковника. З рапортів полковників чернігівського В. Ізмайлова та стародубського А. Радищева стає зрозуміло, що ГВК вірядила навздогін А. Волевачу ще 500 козаків. В Азові загін гетьманців потрапив під команду генерал-лейтенанта Левашова, який волів використовувати козаків на ремонтних роботах у місті, оскільки артилерію вже перевезли до Ізюма. Лише в жовтні, отримавши відповідний дозвіл, козаки повернулися додому [31, арк. 2, 6; 41, арк. 2–3; 55, арк. 5–7].

Успішний прорив татарськими військами Української лінії у жовтні 1736 р. привів до чергового пожвавлення фортифікаційних робіт. Полтавський полковник В. Кочубей відрядив до південних сотень свого полку кращих козаків, які одночасно з охоронною службою мусили зміцнити укріплення Царичанки, Оралика, Маячки. У Китайгороді навколо продовольчого магазину постав ретраншемент. Увага до поновлення укріплень торкнулася не лише Полтавського полку. Після відповідних пропозицій фельдмаршала Мініха ГВК наказала розпочати ремонт фортець у всіх полках [34, арк. 2; 68, арк. 17; 72, арк. 2–6; 322, с. 604; 384, с. 308–309, 312].

Ремонт укріплень на території полку не звільняв від постійних фортифікаційних робіт поза його межами. Гадяцький полк у лютому 1737 р. розпочав комплектування двох команд – 200 осіб для ремонту Тора та Ізюма й 700 – на Українську лінію в районі фортеці Бузовської [98, арк. 2–3]. Надзвичайно обтяжливою справою для населення було т. зв. «полонение льда» – по Дніпру від Києва до Самари рубає кригу, утворюючи безперервну лінію чистої води завширшки у п'ять кроків [343, с. 681]. До цієї роботи залучалися козаки та селяни зі своїм інструментом і провіантом. Механізм такого залучення проілюструємо на прикладі Гадяцького полку. Полкова канцелярія на початку січня

1737 р. отримала від генерала Леслі ордер, який вимагав відрядження козаків для прорубування криги, і вже 18 січня команда полкового судді М. Штишевського рушила до Дніпра. Проте за два тижні до Гадяча надійшов черговий ордер за підписами генералів Леслі та Гессен-Гомбурзького, який вимагав додати до загону М. Штишевського всіх козаків, крім задіяних при полкових справах. Ці козаки зі зн. т. С. Цюпкою прямували до Келеберди. Документ містить цифру 1019 козаків, не пояснюючи докладно, чи це всі гадячани, вислані на Дніпро, чи тільки другий наряд. Більш вірогідним є перший варіант, бо доручення команди у 1019 осіб значковому викликає певні сумніви. Показовим є той факт, що полкова канцелярія негайно виконувала накази російських офіцерів, лише повідомляючи про це ГВК [99, арк. 2].

Обсяги залучення населення до фортифікаційних робіт важко піддаються обрахунку, проте орієнтовним показником для 1737 р. може бути цифра в 50 000 осіб, визначена Кабінетом Міністрів. Гвардії майор Шипов займався мобілізацією цих людей, але вона відбувалась надзвичайно важко [324, с. 331]. Цього таки року лубенський обозний І. Кулябка, призначений на заміну полковникам стародубському А. Радищеву та переяславському М. Богданову, прийняв головну команду на кордоні з Польщею. У своїй «сказке о службах» І. Кулябка подав загальну чисельність цієї команди у 30 778 козаків та робітників, проте точно невідомо, чи одночасно ці особи перебували на кордоні [310, арк. 2].

Види робіт та їх географія були різноманітними. Наприклад, у липні 1737 р. козаки та селяни на 10 000 возів перевозили провіант до порогів [323, с. 172], а у вересні 2000 осіб вирушили до нещодавно захопленого Очакова для відновлення укріплень [91, арк. 2]. На півночі Гетьманщини близько 9000 осіб валили ліс для Дніпровської флотилії. За звітом підполковника Владикіна внаслідок смертей, хвороб та втеч його команда зменшилася майже на чверть [244, арк. 26–27]. З точки зору урядових структур втечу з робіт не могло виправдати ніщо, навіть загроза для життя. Під час несподіваного нападу татар більша частина робітників із Царичанки розбіглася. Коли все улагодилося, ГВК розшукувала їх і повертала до роботи, накладаючи штраф за втечу [323, с. 172].

Наближення татар чи навіть чутки про це спричиняли «фортифікаційну лихоманку». У січні 1738 р. ГВК, виконуючи рішення Кабінету Міністрів, надіслала до полків накази про полегодження укріплень усіх полкових міст та сотенних містечок, особливо прикордонних [145, арк. 3]. Реакція полків дуже схожа – вони скаржились на нестачу людей. Винятком був лише Миргородський полк. Його нещодавно

призначений полковник В. Капніст розпочав ремонтні роботи на своїй території ще у грудні 1737 р. Власне, у січні 1738 р. він уже звітував про закінчення робіт майже на всіх укріпленнях (крім міст Хомутці, Яреськівка та Шишаки). Сотні Миргородського полку описували виконані роботи. Зокрема, у звіті про стан м. Хорол зазначено: «Вал очищен и на оном кошики поставлены и землею насыпаны, ров подкопан, башты з воротами построены и над ровом рогатины поставлены, округ вала пристби поделаны» [145, арк. 21].

З інших полків надійшли більш песимістичні звіти. У Стародубському вдалося поладати лише полкове місто, а чернігівці не зуміли зробити нічого [145, арк. 59, 61]. Старшинські пояснення у всіх випадках є більш-менш однотипними. Переяславський обозний С. Суліма звітував, що всіх дієздатних людей вислано на «полонение льда», а ніжинський суддя А. Гроновський у березні посилався на польові роботи посполитих та відрядження козаків [145, арк. 14, 68]. ГВК, у свою чергу, посилювала тиск. До полків надіслали наглядачів, які відстежували хід робіт. Переважно таку інспекцію доручали бунчуковим товаришам [145, арк. 168, 190, 198–199], але іноді – значковим [145, арк. 247, 251].

Дозволивши використовувати для ремонтних робіт приватно-власницьких селян, ГВК в серпні вимагала від полкових канцелярій відомостей про хід робіт. Звіди знову лунали вже знайомі аргументи, покликані пояснити причини невиконання наказу. Гадяцький суддя В. Биковський навіть дозволив собі висловити невдоволення залученням людей до фортифікаційних робіт [145, арк. 228], але йому минулося, оскільки влітку полк навів лад на своїй території і будь-які претензії були недоречними.

У вересні 1738 р. справа отримала новий поштовх завдяки промеморії Б. Мініха, і полкова старшина почала діяти енергійніше. ГВК, зі свого боку, для пошквалу ремонту укріплень дозволила полковникам заарештовувати бунчукових товаришів, які не надають для роботи своїх селян [145, арк. 206].

У листопаді 1738 р. голова ПГУ О. Румянцев наказав вирядити для «полонения льда» 15 000 осіб з Гетьманщини. У ході дослідження вдалося розшукати цифри лише по двох полках – Миргородському та Чернігівському. У першому мобілізували 1300 працівників, у другому – 1817. Імовірно, не були включені у 15-тисячне число 600 осіб з Київського полку, які працювали на річці Ірпінь, та команди Київського й Ніжинського полків – вони зміцнювали укріплення Переяславської фортеці. До речі, на 24 грудня 1738 р. усі робітники з-під Переяслава розбіглися, і їхні командири, значкові товариші Я. Зубко

(Ніжинський полк) та І. Бобруйко (Київський полк), змушені були просити інструкцій у ГВПК [249, арк. 16–17, 36, 62; 332, с. 50].

У березні 1739 р. О. Румянцев отримав черговий указ Кабінету Міністрів про спорядження працівників на Дніпровську флотилію та для фортифікаційних робіт по Дніпру [326, с. 224]. Більш докладні відомості про залучення населення до робіт у 1739 р. в обстежених фондах відсутні.

Ближні походи лівобережних козаків для охорони кордонів можна розділити на планові, які передбачалися заздалегідь, і тривожні, в які козаки вирушали у разі загрози прориву противника на територію Гетьманщини. Основний тягар охорони кордону лягав на нерегулярні війська, власне на гетьманців, слобожан та ландміліцію. Козаки прикривали південні кордони Гетьманщини та Слобожанщини, а також кордон по Дніпру. Мобілізація гетьманців на охоронну службу переважно заздалегідь планувалася, але були й вирядження за потребою, коли російські воєначальники, вважаючи недостатньою кількість військ на своїй ділянці, зверталися до Б. Мініха або безпосередньо до ГВК. У переважній більшості випадків прохання офіцерів та генералів про збільшення козаків у їхній зоні відповідальності задовольнялися, незважаючи на протести полкової старшини. Системи в таких вирядженнях за потребою не простежується, що дозволяє створити дещо мозаїчну картину.

Після виступу війська під командуванням генерал-лейтенанта Леонтєва в похід постало питання про можливі контрзаходи з боку Кримського ханства. 25 вересня 1735 р. ГВК розіслала до полкових канцелярій вимогу вирядити до 1 листопада на охорону кордонів козаків, які повернулися з Польщі. Фортеця Св. Анни, Ізюм та Суми були збірними пунктами для військ. Наприкінці жовтня ГВК скасувала попереднє розпорядження і дозволила повернути козаків додому, оскільки відступ корпусу генерал-лейтенанта Леонтєва зробив їхню присутність на кордоні непотрібною. На цей час до кордону вже вирушили команди п'яти полків (див. таблицю 24) [23, арк. 13, 26, 28, 32].

Скасування наказу зупинило виступ Лубенського, Полтавського та Переяславського полків, які приготували відповідно 1260, 777 та 1400 козаків [23, арк. 94, 123, 155]. Зауважимо, що частина вояків виступала в похід без зброї: у Переяславському – 505, у Прилуцькому – 100 осіб [23, арк. 28].

Документи не засвідчують значної присутності гетьманців на кордонах узимку 1735–1736 рр. У січні 1736 р. на Українській лінії знаходилася команда полтавського полковника В. Кочубея в 1500 шабель, з них 690 осіб складала власне полтавці [117, арк. 2]. У середині

весни, у зв'язку з виступом головних армій у похід, справа охорони кордонів стала більш актуальною. За вимогою Б. Мініха ГВК відрядила 2000 козаків до Дніпра. Крім звичайних охоронних завдань, вони переганяли мешканців правого берега на лівий [332, с. 5]. Виконання цього наказу не забарилосся: верхню ділянку Дніпра прикрили козаки Стародубського, Чернігівського, Київського, Гадяцького та Лубенського полків на чолі зі стародубським полковим суддею М. Ханенком; нижче форпости та редутів були обсажені козаками Полтавського, Ніжинського, Миргородського, Прилуцького та Переяславського полків [14, арк. 13].

Російський уряд нагадував голові ПГУ О. Шаховському про необхідність підтримання пильності в умовах перебування основної маси військ у далеких виправах [322, с. 216, 227]. Улітку основна увага ГВК скеровувалася на охорону кордону по Дніпру, оскільки Українська лінія контролювалася переважно полками ландміліції (не без винятків, про які мова нижче). Київський губернатор С. Сукін у червні 1736 р., посилаючись на вищезгадану інструкцію з Петербурга про посилення пильності, вимагав від ГВК відрядити 1000 козаків до Києва та 2000 — до Кременчука, де загальне керівництво здійснював підполковник Роде [45, арк. 2]. Лінія редутів та форпостів від Києва до гирла Орлі не задовольняла російське командування, оскільки іноді відстань між редутами перевищувала 10 верст. ГВК ухвалила рішення про виступ 1000 козаків зі Стародубського, Чернігівського, Київського та Переяславського полків до Києва, в команду переяславського полковника М. Богданова, який замінив М. Ханенка. До Кременчука мали вирушити 2000 вояків Полтавського, Ніжинського, Миргородського, Прилуцького, Гадяцького та Лубенського полків за керівництвом прилуцького полкового осавула Г. Панкевича. Козаки збиралися надзвичайно повільно, і ще на початку серпня Г. Панкевич скаржився на відсутність у його команді ніжинців [45; арк. 2, 4, 8, 21]. Залоги редутів по Дніпру зміцнювалися неодноразово, як, наприклад, у вересні (78 козаків Київського полку) чи у жовтні (460 козаків Прилуцького полку) [117, арк. 4, 6, 8].

До кінця 1736 р. провід над гетьманцями на київській ділянці кордону зберігав М. Богданов. У листопаді під Київ перевели 1931 козака з команди прилуцького полковника Г. Галагана. Цей загін перебував в урочищі Кленики, очікуючи на можливий татарський напад, проте привезений б. т. В. Гудовичем указ ГВК спрямував козаків під Київ. Як далі використовувалися ці сили, сказати важко. Зрозуміло лише, що вони не потрапили у відання М. Богданова, якому на початок 1737 р. підлягало не більше 2000 осіб [76, арк. 2; 89, арк. 2].

Восени 1736 р. було здійснено кілька нарядів козаків на південний кордон. Важливою лінією оборони була Самара, на якій розташовувалися потужні Усть-Самарський та Самарський ретраншементи. Їхні залоги, які підпорядковувалися генерал-квартирмейстеру Дебрінею, значною мірою (30–50 %) склалися з гетьманців. Спочатку ці загоны комплектувалися з козаків, які поверталися з Кримського походу, але в жовтні Дебріней відпустив 922 особи, які взагалі не могли нести службу через нестачу одягу, взуття, хвороби. У його підпорядкуванні залишилося 319 козаків, чого було явно недостатньо. Для поповнення ГВК 8 жовтня спорядила 1060 козаків на чолі з б. т. Я. Затиркевичем (Гадяцький полк — 522 особи, Прилуцький — 219, Переяславський — 141, Лубенський — 178). Додатково на заміну воякам, які вийшли з Криму, 7 листопада Полтавський, Гадяцький, Лубенський та Миргородський полки відрядили по 25 козаків.

Крім Самарського та Усть-Самарського ретраншементів, гетьманці несли службу в редутах між Самарою та Орликом. Їхній командир, полковник Лесевіцький, звітував про наявність 911 козаків за проводом полкового осавула. З-поміж них значну частину становили вояки, які вже відбули літню кампанію в Криму. ГВК їм на заміну відрядила 651 козака (Лубенський полк — 356, Полтавський — 153, Миргородський — 142) [36, арк. 2; 75, арк. 5, 9, 18].

На Українській лінії службу несли 1000 козаків, очолені чернігівським осавулом М. Мокрієвичем. У середині серпня кожен полк відрядив по 100 вояків до фортеці Св. Параскеви, проте безпосередньо під орудою Мокрієвича вони перебували нетривалий час. Загоны по 100 козаків командування розпоршило уздовж лінії для патрулювання, за осавулом залишився загальний нагляд. Його звіти до ГВК дозволяють простежити, як змінювалося становище козаків. У вересні, щойно прибувши до фортеці Св. Параскеви, команда налічувала 959 осіб, маючи, таким чином, невеликий некомплект. Зведених даних про озброєння і спорядження знайти не вдалося, але збереглися дані про сотню козаків Гадяцького полку. Кожен з них мав коня, рушницю, списа, запас провіанту на 2 місяці. Шабель, щоправда, було лише 76 [38, арк. 2; 63, арк. 7].

Донесення М. Мокрієвича від 13 жовтня 1736 р. подає вже іншу картину. Генерали Урусов та Леонтьєв, які прибули на лінію, отримали від М. Мокрієвича прохання про заміну, бо провіант уже закінчився, та й коні, яким зайняті щоденною службою козаки не встигли накопити сіна, почали вмирати. Із команди чернігівського осавула втекли 229 осіб із різних полків, що примусило інших козаків нести службу інтенсивніше. Проте ГВК ніяк не відреагувала на прохання,

і козаки залишалися на лінії далі. Наступний, грудневий рапорт М. Мокрієвича вражає. Козаки, не маючи харчів, почали продавати сорочки, кожухи. Голод тягнув за собою хвороби; на всю команду налічувалося не більше 200 коней, але й ті вже не могли пересуватися. За таких умов козаки рятувалися втечами. Із 100 козаків Гадяцького полку втекло 75, із сотні одного з інших полків – 88. Нарешті ГВК вирішила замінити цих козаків [40, арк. 2, 7, 8, 17–18]. Неважко уявити, у якому стані вони поверталися додому і як складно було полковій старшині наступного року виставляти знову добре споряджених та боездатних вояків.

Коли йдеться про ближні походи, надзвичайно інформативними є звіти полкової старшини про відрядження козаків, де враховуються всі, навіть найдрібніші, наряди. Зокрема, звіт Чернігівського полку від серпня 1736 р. свідчить про те, що до охоронної служби залучалися: на форпости під Київ із сотником вибельським М. Тризною – 129 осіб; на форпости біля Любеча – 253; до команди переяславського полковника Богданова на форпости Київського полку – 298; у команду лубенського полкового судді С. Максимовича – 55; у команду чернігівського осавула М. Мокрієвича – 124; до команди сотника батуринського на форпости вздовж польського кордону – 700; у команду сотника понурницького на форпости Київського полку – 93. Таким чином, на серпень 1736 р. для охорони кордону було залучено 1652 козаки Чернігівського полку. Цікаво, що у Кримський похід цей полк відрядив 1493 вояків [32, арк. 2–3].

На початку 1737 р. проблема охорони кордонів розглядалася на нараді російського генералітету в Лубнах. Учасники наради прийняли рішення про те, що основний тягар мусить лягати на плечі козаків та ландміліції, а російські солдати повинні становити не більше 10 % від загальної кількості охоронців кордону [378, с. 138–139].

Наприкінці січня 1737 р. І. Барятинський, серед іншого, отримав наказ Кабінету Міністрів про виділення кількох тисяч козаків для несення охоронної служби [323, с. 37]. На кордон у районі Києва стягнули близько 4000 гетьманців з Ніжинського, Прилуцького, Київського, Чернігівського та Стародубського полків. Для оборони Української лінії взимку було виділено 12 000 вояків, із них 3000 – козаки з Гетьманщини та Слобожанщини. Окремим рядком у документах іде виправа 500 козаків для патрулювання в районі Тора та Бахмата [384, с. 303–305].

Частина козаків склала залоги форпостів уздовж Дніпра. Точних відомостей про старшину, яка керувала цим загonom, не маємо. Відомо лише, що стародубський полковник А. Радицев 20 січня 1737 р.

замінив переяславського полковника М. Богданова на посаді командира двотисячного загону, штаб якого знаходився у Василькові. Тут-таки перебував лубенський обозний І. Кулябка [89, арк. 2].

До заходів безпеки додавалася вимога до полкових канцелярій бути готовими в будь-який момент відрядити козаків до zagrożеної ділянки кордону. У найнезручнішому становищі опинився полтавський полковник В. Кочубей, який за особистим наказом Б. Мініха мав із кращими козаками свого полку зимувати в Царичанці, прикриваючи цей важливий прикордонний пункт [261, арк. 18].

Неординарне рішення було прийняте щодо захисту кордонів улітку. Ще 4 лютого І. Барятинський отримав із Петербурга інструкції, які передбачали мобілізацію для прикордонної служби 50 000 козаків, селян та міщан. Реалізовував цю ідею гвардії майор Шипов, переважно без залучення ГВК, тому докладної інформації у фондах українських урядових установ не знаходимо. Зазначимо, що мобілізація відбулася надзвичайно важко. До заходів, які мусили утримати татар від нападу на Україну, слід зарахувати план П. Лассі та І. Барятинського про похід двох кірасирських полків та загону козаків під Перекоп, причому голова ПГУ прагнув особисто очолити ці війська. Втілити в життя цей задум не вдалося [323, с. 471].

Реалізація заходів з охорони кордону восени 1737 р. простежується більш докладно. У жовтні за ордером Б. Мініха ГВК прийняла рішення про відрядження на кордон бунчукових та значкових товаришів, які улітку не були в поході. Ці старшини керували невеликими козацькими партіями та роз'їздами, які пильнували кордон [332, с. 37]. Загальне командування 3-тисячним загonom гетьманців здійснювали полтавський полковник В. Кочубей та ніжинський полковник І. Хрущов. Перший керував 1500 козаками, які розташовувалися вздовж Дніпра, другий – аналогічним загonom на Українській лінії [117, арк. 3].

Спочатку до їхньої команди входили козаки Миргородського та Полтавського полків, але у грудні відбулася заміна. На кордон потрапили 1105 козаків Гадяцького полку, 238 – Прилуцького, 476 – Ніжинського, 198 – Київського, 274 – Чернігівського. Загалом отримуємо цифру 2291 вояк. Імовірно, до 3-тисячного числа команда доповнювалася за рахунок інших полків. На охороні кордонів восени 1737 р. гетьманці діяли не тільки в команді В. Кочубея та І. Хрущова. У листопаді-грудні на Українську лінію, до фортеці Св. Параскеви, прибули 757 козаків. Ця цифра не є повною, оскільки в ній не враховано загони зі Стародубського та Переяславського полків, які також вирушили до цієї фортеці. Імовірно, загалом у районі Св. Параскеви

несли службу 1000 козаків. Напевно, аналогічна ситуація склалася ще з одним нарядом, який у документі іменується «для прикриття російських кордонів». Кожен полк вислав близько 100 козаків. Принаймні так було в тих 8 полках, інформація про які збереглася. Вірогідно, що цю команду очолив гадяцький осавул. На листопад припадає ще один значний наряд. 950 козаків з Лубенського та 600 з Миргородського полків вирушили в редути вздовж Дніпра [117, арк. 2–8].

Для забезпечення інформацією взимку 1737–1738 рр. у степ вирушали розвідувальні козацькі загони. Найчастіше це були запорожці, але не тільки. На початку лютого 1738 р. китаigorодський сотник Є. Семенов очолив експедицію, яка дійшла до Берди і повернулася з корисною інформацією про переміщення татарських військ [384, с. 465]. Можна припустити, що до цієї партії увійшла частина з 476 козаків Прилуцького, Ніжинського, Лубенського та Чернігівського полків, які в січні 1738 р. прибули до Китайгорода під орудою київського осавула Ф. Гречки [117, арк. 3–8].

У січні 1738 р. генерал-лейтенант Дуклус (він за відсутності П. Лассі відповідав за охорону Слобожанщини) доповідав до Кабінету Міністрів про намір кримських татар здійснити напад на цю східноукраїнську територію. Із Петербурга до І. Барятинського надійшов указ, який вимагав збільшення кількості козаків на кордоні. Голова ПГУ відреагував не так гостро, розіславши в полки лише наказ пильнувати і бути готовими будь-якої миті вирушити до кордону. Це не дивно, оскільки на початку 1738 р. полки вже не раз надсилали додаткові команди на кордон.

Не маючи узагальнюючих відомостей, спробуємо за звітами двох полкових канцелярій у загальних рисах уявити, які команди і з якими старшинами несли службу на початку 1738 р. Гадяцький полк, крім уже згаданих вище, нарядив 328 козаків під Київ, 450 — до Трахтемирівського перевозу в команду прилуцького осавула Г. Панкевича та 477 — до Усть-Самарського ретраншементу. Про Чернігівський полк маємо ширші відомості. Під Васильковом знаходилися 192 козаки (сотник вибельський М. Тризна), під Києвом — 747 (сотник киселювський І. Лисенко), сюди ж перекинули ще 298 козаків при зн. т. Булавці, в Переяславі несли службу за керівництвом чернігівського осавула С. Славатинського 244 чернігівці. Цьому ж командирю підпорядковувались 648 козаків Ніжинського полку. Ще 168 козаків Чернігівського полку перебували на Любецькому форпості і 194 — на польському кордоні. Таким чином, у далекий похід із фельдмаршалом Лассі вийшли 1006 чернігівців, а у ближніх походах було задіяно 1843 особи [117, арк. 3–5; 118, арк. 3].

У 1738 р. знову далася взнаки проблема втеч, з якою постійно стикалися козацькі старшини. Наприклад, із команди у 325 козаків з різних полків, які несли службу на дистанції Слобідського полку ландміліції, втекли 185 осіб. Ані їхній командир, писар охочекомонного полку Ф. Левенець, ані контролер із ГВК, військовий канцелярист Й. Максимович не могли тому ніяк зарадити [123, арк. 2–3].

Улітку, після виходу армій у походи, Кабінет Міністрів пропонував О. Румянцеву мобілізувати для охорони кордонів 16 666 козаків та селян, а минулорічна цифра в 50 000 осіб визнавалася завищеною як на реальні потреби. Крім цього, голові ПГУ наказали слідкувати, щоби селяни та козаки обробляли землю й не тікали зі своїх обійсть [324, с. 331].

ГВК влітку 1738 р. сформувала три великі команди для охорони кордонів. Провід над козаками і селянами, які пильнували кордон із Польщею, здійснював (з невеликою перервою для участі в Немирівському конгресі) лубенський обозний І. Кулябка [310, арк. 2]. У липні 1738 р. за наказом князя Трубецького ГВК відрядила до Усть-Самари 4666 козаків та селян з різних полків під командуванням ніжинського осавула С. Костенецького. Реально до Самари прибуло на 98 осіб менше, але не це турбувало командира. Протягом місяця команда С. Костенецького зменшилася на 602 особи через втечі [120, арк. 2, 24–26]. На Українській лінії козаків та посполитих очолив генеральний хорунжий Я. Горленко. Загальну чисельність його підлеглих установити не вдалося. Збереглися звіти Гадяцького полку про відрядження 140 козаків [108, арк. 2], Орлянської та Нехворощанської сотень Полтавського полку — відповідно 165 [157, арк. 2] та 267 людей [156, арк. 2]. Зрозуміло, що загальна чисельність команди Я. Горленка була набагато більшою — у травні генеральний хорунжий втратив 1600 козаків, яких забрали погоничами волів для армії. ГВК мусила відрядити на заміну відповідну кількість посполитих до лінії.

Врешті, російські офіцери часто забирали козаків з-під команди українських старшин, залишаючи їх фактично ні з чим. Чудово ілюструє це твердження доля команди нехворощанського сотника К. Словновського, який 27 травня 1738 р. з 267 козаками та посполитими рушив з Переволочної до Маячки. Капітан Щетинін 6 липня «по ордерам високого генералитета» забрав 67 козаків та селян для земляних робіт на Лівенській фортеці. Наступного дня він перевіз до себе 50 кінних козаків для патрулювання дистанції Лівенського полку ландміліції та 30 кінних козаків для прикриття косарів цього полку. Якщо врахувати, що трохи згодом 100 козаків вирушать охороняти Самарський монастир, то не буде викликати здивування

листування між К. Слоновським та Я. Горленком. На початку серпня генеральний хорунжий повідомив нехворощанському сотнику про поголос щодо появи татар неподалік Кодака і вимагав бути готовим до бою. Слоновський не відмовлявся, він тільки питав у свого командира про можливі форми опору з 6 пішими та 8 кінними козаками [156, арк. 2–4, 28–29].

До звичайних турбот улітку 1738 р. додалися клопоти, пов'язані з поширенням пощесті. У червні фельдмаршал Мініх писав до Кабінету Міністрів про швидке розповсюдження інфекційних хвороб з Очакова. ГВК спробувала зупинити хворобу, як татар, на кордоні. Загони, що поверталися зі степу, залишалися на карантин. Кореспонденція з Очакова піддавалася термічній обробці. Проте наприкінці липня хвороба з'явилася в Ізюмському та Харківському полках, у вересні — в Полтавському і Гадяцькому. Козацьку старшину не треба було заохочувати до протиепідемічних заходів — полтавський полковник В. Кочубей, отримавши звістку про появу хвороби у м. Соколки, спочатку блокував цей пункт заставами і лише потім повідомив до ГВК [325, с. 2, 86–87, 101, 144, 227].

ГВК, намагаючись виконати різноманітні накази Кабінету Міністрів та генералітету, іноді заплутувалася в наявній кількості козаків і ставила перед старшиною явно нереальні завдання. На початку вересня 1738 р. стародубська полкова канцелярія отримала наказ відрядити Шептаківську, Новоміську, Новгородську та полкову сотні (командир — полковий суддя А. Рубець) на Українську лінію до фортеці Св. Іоанна. Усі інші козаки мали пильнувати ворога на кордонах полку та виставити застави для запобігання пощесті. У своєму звіті до ГВК стародубський полковник А. Радищев доповідав про виконання наказу, але не без іронії запитував, як він може з 400 козаками прикрити 569 верст кордону. ГВК наказала А. Рубцю повернути 100 козаків на кордони полку, а самому з командою чекати біля Десни на нові інструкції [132, арк. 2–3].

У жовтні 1738 р. за пропозицією фельдмаршала Мініха ГВПК мала відрядити 2000 гетьманців та 1000 слобожан на кордон по Дніпру (1500 вояків) та Українській лінії (1500 вояків). За початковим розписом передбачалося так розподілити лівобережних козаків: Гадяцький полк — 235, Київський — 80, Лубенський — 380, Миргородський — 115, Переяславський — 230, Ніжинський — 340, Полтавський — 130, Прилуцький — 180, Стародубський — 100, Чернігівський — 190. За планом керуючого справами ГВПК А. Безбородька було задіяно 2000 гетьманців. Козаки Полтавського, Гадяцького та Миргородського полків мали йти на Українську лінію до генерал-майора

Девіца, Лубенського, Переяславського, Ніжинського, Київського та Прилуцького — у Кременчук до генерал-майора Бахметьєва, а Чернігівського й Стародубського — у Переяслав до генерал-аншефа Румянцева [163, арк. 2, 6].

На етапі виконання до цього плану внесли певні корективи. До Переяслава прибули тільки чернігівці на чолі з сотником любецьким І. Павичем, а стародубців та лубенців об'єднали в одну команду за керівництвом лубенського хорунжого Г. Манжоса й передали в резерв О. Румянцева [109, арк. 2–6]. Таким чином, до Кременчука прибули команди Переяславського, Ніжинського, Київського та Прилуцького полків [163, арк. 2–6]. Збереглися докладні відомості про загін киян. Із 80 вояків кожен мав коня, спис та 3-місячний запас провіанту. Лише 30 козаків мали шаблі та 58 — рушниці [249, арк. 5–7].

Козаків, які вирушили на Українську лінію, очолив лубенський осавул Ф. Зарудний [109, арк. 3]. До запланованих 235 гадячан та 115 миргородців (сотник яресківський Потапенко) додалися 300 (замість 130) козаків Полтавського полку — їх привів великобудищанський сотник А. Сулима [249, арк. 4, 6, 12, 16, 29, 62].

Крім згаданих вище команд, у листопаді під Києвом на форпостах перебували 226 козаків Переяславського полку, 100 — Київського, 300 — Чернігівського, 100 — Стародубського. Одночасно на фортифікаційних роботах задіяли 300 ніжинців та 100 прилучан [249, арк. 85–87].

Того-таки місяця генерал-майор Бутурлін звернувся до полтавського полковника В. Кочубея з пропозицією надіслати козаків до Мишуриноного Рогу. В. Кочубей, посилаючись на те, що в полку лишилося 800 козаків, відмовив. Справа перейшла на розгляд генерал-аншефа Румянцева. Врешті по 250 козаків з Полтавського та Миргородського полків було надіслано під Мишурин Ріг. У самому містечку лютувала пощесть, і до пункту призначення козаки не дійшли, отаборившись неподалік [248, арк. 2–3].

Крім того, лубенський, полтавський та київський полковники у грудні 1738 р. отримали наказ із усією полковою старшиною виступити на охорону кордону. Чернігівський та стародубський полковники таких наказів не отримали, і тому важко сказати, скільки саме полків узимку в повному складі перебували на кордоні. Такий захід виглядає доволі сумнівним з точки зору ефективності. Звичайно, на випадок прориву татар той же О. Румянцев міг виправдати себе перед Кабінетом Міністрів, подаючи виступ полковника з полком як свою турботу про збереження кордону в недоторканності. Але в

реальності полковник (наприклад, той же В. Кочубей) міг вивести із собою обмаль козаків [249, арк. 10, 12, 14, 50, 60, 65].

На початку 1739 р. головну команду над гетьманцями на Українській лінії мав генеральний обозний Я. Лизогуб, ставка якого розташовувалася неподалік від фортеці Св. Олексія. ГВК в березні надіслала до нього загін бунчукових товаришів, яких генеральний обозний розподілив до козацьких команд уздовж лінії. Частину бунчукових у квітні відпустили додому для підготовки до походу в складі армії фельдмаршала Мініха [332, с. 59–60]. Інші залишилися на кордоні, як це видно з прикладу Г. Юркевича, який з березня по червень ніс службу з командою неподалік від фортеці Орловської і навіть у червні не сподівався потрапити додому [283, арк. 12–13].

Прикордоння навесні 1739 р. не виглядало спокійним. Мешканці Мишуриноного Рогу навіть не ризикували виганяти худобу в степ, оскільки декілька сміливців уже потрапили до татарського полону. На прохання полковника Мерзлякова, який командував мишуриногородинською залогою, із Полтавського полку надіслали козацький загін, який певною мірою міг захистити селян [267, арк. 2, 8].

До охорони кордону влітку 1739 р. планувалося залучити 8000 козаків, навпіл кінних та піших. Реально тут перебували 6708 гетьманців; докладні відомості про їхній розподіл не знайдено. Вдалося виявити згадки про команду стародубського полковника А. Радищева, 614 козаків якого стояли у форпостах навколо Любеча та Лоева [14, арк. 22]. У жовтні 1739 р. ще раз довелося підтягувати полки на кордон, і лише у грудні 1740-го караули зняли остаточно.

Однією з форм участі гетьманців у ближніх походах були тривожні походи лівобережних полків. Козаки вирушали у тривожний похід за указом ГВК при звістці про наближення татарських військ до кордонів. Від планових нарядів для фортифікаційних робіт чи охорони кордонів тривожні виправи відрізнялись саме нагальністю та залученням до них як підпомічників, так і виборних козаків (цими соціальними групами справа іноді не обмежувалась).

Уперше у тривожний похід під час війни козаки вирушили в серпні 1736 р. Зауважимо, що прихід татар не став несподіванкою. Російське командування передбачало можливість відплатних акцій, і 22 липня 1736 р. І. Барятинський доручив ГВК оголосити в полках 24-годинну готовність до виступу. Крім того, біля Переяслава планували залишити 12 000 козаків генерального хорунжого Я. Горленка, що поверталися з Криму. Заздалегідь до Переяслава мав вирушити прилуцький полковник Г. Галаган з 6000 козаків з різних полків, які після прибуття Я. Горленка з Криму переходили в його підпорядку-

вання, замінюючи відповідну кількість виснажених походом. За розписом ГВК планувалося нарядити з полків: Стародубського – 332 козаків, Київського – 232, Полтавського – 593, Гадяцького – 708, Миргородського – 449, Чернігівського – 738, Ніжинського – 935, Лубенського – 1151, Прилуцького – 391, Переяславського – 471 [72, арк. 2, 14, 17–19].

Цікава справа пов'язана з оголошенням 24-годинної готовності в полках. Звіти про виконання надійшли з усіх полків, проте чернігівський полковник В. Ізмайлов відмовлявся особисто очолити підлеглих у разі тривоги. Він посилався на свою хворобу, атестовану Воєнною колегією, та на указ імператриці, в якому Чернігівський полк дається В. Ізмайлову для прогонування. ГВК, не маючи у своєму розпорядженні особливого указу щодо В. Ізмайлова, наказала йому діяти згідно з попередніми інструкціями [72, арк. 10–12].

Усі вищезгадані плани склалися в ГВК з 22 липня по 9 серпня. Але 10 серпня ситуація почала стрімко змінюватися. Козацькими загонами в районі Кременчука командував прилуцький полковий осавул Г. Панкевич, і саме від нього надійшли перші звістки про небезпеку. Його підлеглий, красноколядинський сотник М. Ангеліовський, з 220 козаками охороняв кордон неподалік Кам'янського перевозу через Дніпро. Він доповів, що 10 серпня 1736 р. татари спалили декілька хуторів на правому березі, відбулися сутички з козаками й одного татарина було захоплено в полон. Відомості М. Ангеліовського незабаром підтвердилися. Власівський наказний сотник Д. Василенко (Миргородський полк) 12 серпня надіслав на правий берег Дніпра розвідувальний загін, який наштовхнувся на татарський відділ. Обтяжені здобиччю татари не зуміли уникнути сутички. У бою вбили одного татарина, ще одного гетьманці захопили в полон, а ясир в 11 осіб звільнили. Цей полонений дав більш докладну інформацію про орду. З'ясувалося, що в районі р. Кам'янка отаборилася Білгородська орда (20 000 чол.) на чолі зі Слан-Гіреєм, підсилена 2000 яничарів. У подальших планах татар передбачався поділ війська на 3 частини, з яких одна повинна була залишитися проти Миргородського полку, а інші – вирушити вгору та вниз Дніпром, шукаючи шпаринку, через яку можна було б вдертися на лівий берег. Д. Василенко, крім повідомлень до полкової канцелярії, надіслав інформацію про появу татар своїм сусідам-сотникам. Про це сповіщав чигириндубровський наказний сотник Д. Булюбаш (Лубенський полк) [37, арк. 3; 72, арк. 66–68, 77–78].

18 серпня 1736 р. з Глухова до Прилуцького, Лубенського та Переяславського полків вирушив присутній у ГВК з російського боку

В. Гуреев, до Полтавського, Гадяцького та Миргородського полків поїхав генеральний осавул Ф. Лисенко. Ці урядовці мали нарядити всіх наявних козаків для відсічі противнику. Залучення гетьманців до походу відбувалося повільно. Наприклад, В. Гуреев, доручивши розбиратися з Переяславським полком Г. Галагану, зосередив свої зусилля на Лубнах та Прилуках. У своїх звітах до ГВК В. Гуреев констатував, що полкова канцелярія обмежилася переадресуванням наказу про виправу до сотень. До речі, ГВК марно було нарікати на некваліфіковане виконання полковою старшиною наказів, оскільки часто полкове правління тримали сотники (в Гадячі — полковий сотник В. Велицький) або, взагалі, значкові товариші (у Прилуках — зн. т. В. Білич). Здійснюючи свою місію, В. Гуреев іподі діяв жорстко. 22 серпня в Лубнах він просто заарештував полкових старшин, наказавши не випускати їх із помешкання канцелярії доти, доки козаки не вирушать у похід [30, арк. 2–3; 37, арк. 2–4].

27 серпня до Г. Галагана прибули вояки з Переяславського, Прилуцького та частини Лубенського полків. Схожим чином складалися справи у генерального осавула Ф. Лисенка. Річ у тому, що старшина була дезорієнтована. Чигириндубровський наказний сотник Д. Булюбаш запитував у Лубенської полкової канцелярії, як йому вислати козаків до Переяслава, маючи противника на тому боці Дніпра. Схожі питання, тільки тепер уже перед ГВК, ставив миргородський полковий обозний С. Родзянка. Урешті ГВК доручила Ф. Лисенку розташувати зібраних козаків Полтавського, Гадяцького та Миргородського полків на найбільш загрожених ділянках кордону [72, арк. 47, 84, 94].

Наскільки дозволяють зрозуміти документи, більш віддалені полки (Ніжинський, Київський, Чернігівський, Стародубський) не отримали наказу щодо повної мобілізації. Принаймні 24 серпня 1736 р. ніжинський полковий писар І. Кужич та 31 серпня стародубський полковник А. Радищев наводили цифри, які цілком тотожні з початковим планом [34, арк. 2; 52, арк. 2]. Але й у північних полках козаки збиралися важко. Чернігівський полковник В. Ізмайлов, не встигаючи зібрати 738 козаків, терміново відрядив до Переяслава 200 вояків із сосницьким наказним сотником П. Ломиковським [32, арк. 2; 49, арк. 2–3].

Козакам, які наприкінці серпня збиралися під Переяславом, так і не довелося вступати в бій. Татари, вдовольнившись спаленням кількох правобережних хуторів, не ризикнули вдертися в Гетьманщину — вплинуло повернення армії з Криму. Перетин кордону було здійснено значно пізніше і значно східніше. 28 жовтня 1736 р. близько 6000 татар прорвалися через Українську лінію між фортецями Святого Михайла та Слобідською. Князь Урұсов, який командував вій-

ськами на Українській лінії, відрядив полковника Штокмана з 80 компаніями до генерал-майора Радінга (фортеця Св. Олексія) з наказом про виступ, а сам, не чекаючи підмоги, ввечері 29 жовтня з 600 вояками ландміліції та 55 гетьманцями перетнув шлях татарам. Татарські війська, не приймаючи бою, відійшли у степ. Жовтневий прорив кордону був настільки блискавичним і закінчився так швидко, що ГВК навіть не встигла розіслати заклики до походу по полках [384, с. 308–309].

Проте, як з'ясувалося, жовтневі події стали лише репетицією. Запорозькі козаки, захопивши в полон декілька буджацьких татар, доповіли фельдмаршалу Мініху про відплатні плани Туреччини. Як тільки замерзнуть річки, в похід мали вирушити 20 000 буджацьких татар, молдовські та боснійські загони. Найбільш сприятливими для удару місцями визначалися Царичанка та Посамар'я. Реакцією на ці повідомлення стало зміцнення оборонних споруд навколо Царичанки, Орлика, Маячки, а полтавський полковник В. Кочубей збільшив залогу Царичанки. Але прорив відбувся в іншому місці. На початку січня 1737 р. кримський хан Феті-Гірей, зібравши 17 000 кримських татар, перейшов Дніпро неподалік Казикермена. Дочекавшись приєднання 20 000 буджацьких, ногайських і білгородських татар, хан вирушив на північ і 12 лютого форсував Дніпро поруч м. Келеберда (Полтавський полк). 13 та 14 лютого татарські війська просунулись на 50 верст углиб Гетьманщини між річками Псел та Ворскла, винищуючи населені пункти та захоплюючи ясир. Відчайдушна спроба генерала Леслі, який з двома сотнями драгунів намагався перетнути шлях татарам, коштувала життя йому та підлеглим. Гадяцький полковник Г. Грабянка замкнув ворота Гадяча, сподіваючись за стінами пересидіти татарську загрозу. Напевно, йому було прикро згадувати, що 10 лютого він відрядив 1019 козаків з гадяцьким полковим суддею М. Штишевським до Дніпра і тепер не міг захистити свій полк [99, арк. 2; 384, с. 346].

ГВК довідалася про напад противника від Г. Грабянки та миргородського полковника В. Капніста. Одним із перших татари знищили с. Шиповку Остапівської сотні Миргородського полку. Керуючий справами ГВК А. Безбородько негайно повідомив І. Барятинського, і цього ж дня до кожного полку полетів гонець з указом — полкова старшина та козаки протягом доби мали вирушити в похід. У розпорядженні ГВК на цей час було близько 100 козаків Глухівської сотні та надвірна короґва (80 шабель). Генеральний осавул Ф. Лисенко з цими силами негайно вирушив до Ворскли, до його команди увійшов полтавський осавул І. Левенець [50, арк. 41; 100, арк. 2–4].

Проте стрімкість татарського нападу зробила непотрібною мобілізацію козаків. Хан 15 лютого відступив за Дніпро, але загін Ф. Лисенка ще до 5 березня перебував у повній готовності. Втрати Гетьманщини від набігу були відчутними, перш за все для Полтавського полку – тут 106 людей вбили, а 4296 захопили в полон. Миргородський полк утратив 6 осіб убитими та 627 полоненими. Татарська і турецька сторони були схильні перебільшувати успіх набігу, а турецький історик Субхе писав про десятки тисяч полонених [385, с. 129; 530, с. 61].

Нервовими для військ у Гетьманщині та Слобожанщині виявилися січень – лютий 1738 р. Генерал-аншеф Румянцев отримав інформацію про готовність кримського хана Менглі-Гірея II з Буджацькою, Ногайською і Кримською ордами (близько 100 000 осіб) та 4000 турків здійснити похід на Гетьманщину. Сам О. Румянцев планував 11 січня 1738 р. вирушити до Переволочної, щоби звідти керувати обороною кордону. Інформація О. Румянцева дублювалась повідомленнями генерал-лейтенанта Дукауса зі Слобожанщини [144, арк. 2; 244, арк. 16].

ГВК нарядила в похід генерального осавула Ф. Лисенка, який отаборився в Гадячі і відслідковував появу татар. Ф. Лисенку, як і на початку 1737 р., довелося діяти терміново, але зараз під його командуванням зосередилися поважніші сили. Вирушаючи із Глухова, він мав у своєму розпорядженні 7 бунчукових товаришів, 41 жолдака, 72 козаків надвірної корогви (ротмістр П. Кулюба), 45 регулярних козаків (сотник М. Мороз). На марші до нього приєдналися 6 засейменських сотень Ніжинського полку: Глухівська (сотник Ф. Уманець) – 580 козаків, Кролевецька (сотник К. Генваровський) – 90 козаків, Новомлинівська (сотник І. Шишкович) – 144 козаки і посполиті, Королівська – 54 козаки і 41 посполитий, Ямпільська (сотник М. Одоманський) – 87 козаків і посполитих, Воронізька – 236 козаків і посполитих. У Гадячі до загону генерального осавула увійшли гадяцький полковник Г. Грабянка, з полкової старшини – обозний П. Борзаківський, осавул О. Бугаєвський, хорунжий І. Донченко, а також 7 дійсних сотників та 18 значкових товаришів. Ф. Лисенку загалом підпорядковувались 527 козаків і 63 посполитих Гадяцького полку. Таким чином, на 4 січня 1738 р. його команда складалася з 1987 осіб, підсилених 6 гарматами Генеральної артилерії [125, арк. 2–7].

За пропозицією генерал-аншефа Румянцева 15 січня ГВК прийняла рішення про виступ до кордону ще одного загону, очоленого цього разу генеральним хорунжим Я. Горленком. Останньому належало включити до своєї команди Ніжинський (крім засейменських сотень) та Прилуцький полки і чекати від О. Румянцева інструкцій. Загін

Я. Горленка комплектувався складно. Прилуцька полкова канцелярія 15 січня 1738 р. отримала з ГВК наказ у 24-годинний термін вирушити до кордонів по Дніпру. Полковник Г. Галаган, посилаючись на хворобу, сподівався обмежитися відрядженням незначної кількості козаків із прилуцьким полковим осавулом М. Мовчаном. Справа трохи пожвавилась після кількох попереджень з ГВК та від Я. Горленка. Але ключове слово тут – «трохи», оскільки після всіх попередніх відряджень (останнє – 500 козаків у редути по Дніпру) Прилуцький полк не міг виставити більш-менш прийнятну кількість козаків. До Я. Горленка вирушили Григорій Галаган (за полкового командира), полковий обозний М. Огронович, полковий осавул М. Мовчан та 180 козаків (з яких 34 були без зброї) [144, арк. 2, 6, 7–12; 304, арк. 1, 3, 5].

Генеральний хорунжий мав не менші проблеми з Ніжинським полком. Надіславши до Ніжина вимогу прямувати на Переяслав, Я. Горленко отримав відповідь від полкового писаря І. Кужича. Той інформував, що полковий обозний І. Величковський із козаками вирушив у похід ще 12 січня. Наказ генерального хорунжого І. Величковському переадресували, але останній звітував, що діє за ордером О. Румянцева, й отримав указ ГВК йти до Я. Горленка вже на марші. І. Величковський доповів про все генерал-аншефу Румянцеву, і Я. Горленко вимушений був погодитись із втратою ніжинців. Цікавою є тональність листування між Я. Горленком та І. Величковським. Генеральний старшина, схилиючи голову перед наказами російського генерала, все ж дорікав ніжинському полковому обозному за те, що він не приєднався до козацької команди. До речі, в Я. Горленка намагалися забрати і Прилуцький полк. Г. Галаган отримав декілька гнівних ордерів генерал-майора Хрущова, який вимагав переходу прилучан під його командування. На початку лютого ГВК розіслала в усі полки указ козакам і посполитим простувати до Дніпра для відбиття можливого нападу. Команди Ф. Лисенка та Я. Горленка перебазувалися до Лубенського полку в м. Соколки та Говтва, причому Я. Горленко, як молодший за рангом, підлягав генеральному осавулу [144, арк. 21, 27, 29–30, 42, 58, 82–83, 85]. Лубенський полковник П. Апостол 17 лютого 1738 р., залишаючи територію свого полку під захистом козаків Ф. Лисенка та Я. Горленка, вирушив з 1000 шабель на південь до Кийтайгорода [149, арк. 2].

Імовірно, що комплекс заходів для захисту кордонів уплинув на рішення Менглі-Гірея II про місце прориву. Кримський хан 6 лютого 1738 р. з 40 000 татар, переправившись через Ганчул та Вовчі Води, підійшов до Української лінії. Про подальші події до ГВК доповів чернігівський полковий осавул М. Мокрієвич. Татари спробували

прорвати кордон між Ізюмом та Співаковою, але були зупинені та відкинуті у степ. Фельдмаршал Мініх особисто очолив переслідування, проте далі Самари взимку йти не ризикнув, доручивши переслідування противника запорожцям. Унаслідок відбиття татарського нападу 4 березня козаки генерального осавула Ф. Лисенка та генерального хорунжого Я. Горленка були розпущені по домівках [144, арк. 93; 150, арк. 2; 384, с. 465–468].

Черговий тривожний похід було здійснено у вересні – жовтні 1738 р. Йому передувала звістка, що татарські війська переправляються через Дніпро неподалік Кодака. ГВК наказала всім полкам протягом доби вирушити в похід. Цікаво, що Гадяцький полк попрямував до лінії на вимогу генерала Трубецького ще до того, як 31 серпня прийшов указ ГВК. Інші полки (наприклад, Переяславський та Чернігівський) отримали укази ГВК 2 вересня [152, арк. 2]. Не обходилося без плутанини. Чернігівський полковник В. Ізмайлов мав на руках одночасно 2 накази, які суперечили один одному. ГВК вимагала нарядити козаків до фортеці Св. Іоанна, а генерал Леонт'єв пропонував прикрити Київ та кордони свого полку. ГВК прийняла «соломонове» рішення, запропонувавши козаків південних сотень нарядити на Українську лінію, а інших – залишити для захисту кордонів полку [127, арк. 2; 152, арк. 14].

Мобілізованих козаків розділили на 2 частини. П'ять полків (Чернігівський, Стародубський, Гадяцький, Ніжинський (засейменські сотні), Прилуцький) увійшли до команди генерального обозного Я. Лизогуба. Ще п'ять (Київський, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Переяславський) та частина Ніжинського полку отримали окремі завдання.

Команда генерального обозного Я. Лизогуба розташувалася у фортеці Св. Іоанна на Українській лінії. Сам Я. Лизогуб прибув на лінію 22 вересня 1738 р. і прийняв командування над Чернігівським (командир – полковий осавул С. Леонтович, 380 козаків та 357 посполитих) і Гадяцьким (командир – зн. т. В. Яворський, 308 козаків) полками. 30 вересня до фортеці Св. Іоанна прибули 613 козаків засейменських сотень Ніжинського полку з осавулом Генеральної артилерії С. Карпекою [152, арк. 98–99]. Трохи згодом до генерального обозного приєдналися Стародубський (командир – зн. т. М. Юркевич, 320 козаків) та Прилуцький полки (командир – полковий суддя Я. Огронович, 497 козаків і посполитих) [152, арк. 216, 258].

З інших полків свою територію покинув тільки Київський (921 козак і посполитий), вояки якого з б. т. Д. Рубцем охороняли кордони Переяславського полку, допомагаючи команді переяславсь-

кого полковника М. Богданова (кількісно її склад невідомий). 754 козаки Миргородського полку знаходились у с. Власівка, а Лубенський полк прийняв одразу 2 команди. Полкове місто прикривали 557 козаків-ніжинців із полковником І. Хрущовим, а лубенська старшина (полковник П. Апостол і хорунжий Ф. Зарудний) з 2399 козаками і 431 посполитим розташувалися на кордоні, в Чигириндубровській сотні [152, арк. 62, 263].

Козаки перебували у тривожному стані до середини жовтня 1738 р., коли О. Румянцев урешті наважився розпустити їх по домівках, так і не дочекавшись нападу. Незначна кількість людей залишилася у фортеці Св. Іоанна для патрулювання, причому Я. Лизогуб навіть образився, коли голова ПГУ О. Румянцев забув звільнити його від обов'язків командира такого незначного загону. ГВК, звичайно, прислухалася до аргументів людини, яка обіймала найвищу на той час серед українських старшин посаду, і Я. Лизогуб вирушив додому [152, арк. 155–156]. Цікавим залишається питання, як діяла на самолюбство Я. Лизогуба ситуація, в якій він, генеральний обозний, був вимушений просити дозволу покинути команду в сотню шабель.

Початок 1739 р. знову затьмарився повідомленнями розвідки про намір татар здійснити похід на Україну. На деякий час Б. Мініх навіть мусив відкласти свій від'їзд до Петербурга, проте наприкінці січня таки вирушив. Фельдмаршал Лассі вже після від'їзду Б. Мініха доповідав до Кабілету Міністрів, що татар помічено біля Тора та Дніпра і варто чекати спроби прорвати кордон по Дніпру на півдні Гетьманщини. 25 січня 1739 р. ГВК наказала всім полкам вирушати на захист кордону. Певний час панувала тиша, і лише 15 лютого загін татар перейшов Дніпро між селами Власівка і Городище Миргородського полку. Назустріч їм вирушив генерал-майор Бахмет'єв із Кременчука, проте раніше наспіли компанійці полковника Часника та козаки Миргородського і Лубенського полків (командир – миргородський полковник В. Капніст). В. Капніст, оцінивши сили татар, частиною своїх козаків відрізав їх від Дніпра. Татарські війська були розбиті, лише частині вдалося вирватися за Дніпро. У погоню за ними нарядили загін у 1400 шабель із компанійців, запорожців та козаків Полтавського полку, проте успіху ця експедиція не мала. У бою, за різними оцінками, було вбито від 1000 (Я. Маркевич) до 4000 (В. Капніст) татар. Одночасно з проривом на території Миргородського полку були атаковані війська неподалік Китайгорода та Усть-Самари. Однак і тут спроби прорвати кордон виявилися марними. Найбільше відзначилися в подіях лютого 1739 р. козаки Миргородського полку на чолі з полковником В. Капністом, якому О. Румянцев

висловив подяку імператриці за вірну службу [326, с. 47, 109, 257; 332, с. 53, 57; 477, с. 111].

Здатність козаків виконувати поставлені завдання під час виправи залежала не тільки від їхньої кількості. Багато важили досвід, озброєння, наявність доброго коня. Російські командувачі неодноразово висловлювали претензії з приводу стану козаків, які вирушали до головних армій, наприклад генерал-аншеф Вейсбах 5 серпня 1735 р. так характеризував більшість гетьманців, які прибули в м. Кишеньки: «...самые неимущие, у них не только ружей, но и седел нет, многие из ребят, а старшина почитай вся наказная, которая от мужиков не отличается» [321, с. 310]. Схожі думки висловлював фельдмаршал Мініх, підбиваючи підсумки участі гетьманців у Кримському поході (1736): «...многие слабые и безоружные, и не прямые казаки, а наемники, а полковников и старшины почитай никого не было, но большей частью были наказные. В той кампании оные казаки, не имея над собой добрых командиров, в великой неисправности и беспорядке находились» [366, с. 243–244]. Фельдмаршал Лассі, вимагаючи від ГВК заміни небоєздатних козаків, давав їм таку характеристику: «...казаков в команду... явилось много старых и малолетних, худоконных и худоружных» [323, с. 342].

Скарги генералітету, потрапляючи до Кабінету Міністрів, перетворювались на суворі догани для керівників ГВК. Ця установа, у свою чергу, погрожувала полковій старшині карами за поганий стан козаків. Цікавими є пояснення старшини, які дозволяють зрозуміти причини такого жалюгідного становища гетьманців. Відсутність коней була викликана тим, що їх забирали регулярні полки. Так, гадяцький полковник Г. Грабянка у квітні 1736 р. писав генеральному хорунжому Я. Горленку про причини своєї затримки: «...великороссийские полки в казаков полку в наряженных в поход коней в подводу позабирали» [68, арк. 2]. У звіті Ніжинського полку (березень 1736 р.) подано аналогічні пояснення того, чому на цей час відрядили тільки другу полкову та Новомлинівську сотні [46, арк. 33–34]. Під час перевірки представниками ГВК у 1737 р. чернігівська та переяславська старшина знову вказувала на самоуправство регулярних полків [90, арк. 61–63]. Те саме робив полтавський полковник В. Кочубей у березні 1738 р. [146, арк. 6].

Крім того, відсутність коней пояснювалася втратами під час походів: нестача води та кормів призводила до того, що козак, який навесні вийшов із двома конями, міг повернутися пішки. Про це йдеться у звітах Переяславського та Київського полків 1737 р. [139, арк. 2–3], а також у листі В. Кочубея до ГВК 1738 р. [146, арк. 6].

Нестача добре озброєних та досвідчених козаків була викликана тим, що командири довго не відпускали таких вояків і вони не встигали повернутися до початку нового походу. Такі випадки траплялися з 1737 р. До цього додавалося те, що регулярні полки використовували козаків як погоничів [68, арк. 2; 90, арк. 61–63]. Окремо варто зауважити, що козаки часто тікали від служби. Про це до ГВК писав гадяцький полковий писар І. Ситенський у квітні 1738 р., доповідаючи про 2000 втікачів [146, арк. 23]. Роком пізніше полтавський полковий обозний І. Левенець недорахувався 1506 козацьких обійсть у своєму полку. Останню цифру не можна пояснити тільки втечами, вона включає в себе також козаків, які загинули в боях [106, арк. 3].

Гетьманці, відриваючись на довгий час від господарства, не могли забезпечити себе всім необхідним. Це значно знижувало їхню боєздатність. Не принесли бажаного результату й зусилля російського уряду, спрямовані на виокремлення групи заможних козаків, які б несли на собі основний тягар воєнної служби. В умовах тривалих походів, не отримуючи платні, ці виборні козаки швидко ставали неможливими. Щорічно уряд, ураховуючи реальну ситуацію, зменшував норму набору гетьманців до діючої армії. Проте такі заходи не дали наслідків, бо продовжувалось використання козаків на різних допоміжних роботах. Проведення мобілізацій під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. продемонструвало: масове залучення козаків до воєнних походів з одночасним використанням території лівобережних полків як основної бази діючої армії неможливе.

Аналіз бойової активності лівобережних козаків у далеких виправах 1735–1739 рр. дозволяє поставити під сумнів усталені підходи до цієї проблеми, які пропонують російська та українська історіографія. З одного боку, твердження про абсолютну небоєздатність лівобережних полків, які ґрунтуються на оцінках Б. Мініха та Х. Манштейна, виглядають дуже суб'єктивними. Їх корені варто шукати у ставленні російських офіцерів-сучасників до гетьманців, у другорядності лівобережних полків щодо регулярних. З іншого боку, не можна розглядати армію фельдмаршалів П. Лассі та Б. Мініха як російсько-українську в плані рівнозначності цих частин. Ані кількісно, ані якісно українські відділи не могли конкурувати в означений період з регулярною армією. Лівобережні козаки протягом війни брали участь у наступальних та оборонних боях. Проте по-справжньому вони проявили себе в тих видах бойової активності, для яких найкраще придатні нерегулярні частини легкої кавалерії — розвідка, рейд тилами противника, нанесення відволікаючого удару, демонстрація. Вдало використовував ці козацькі якості фельдмаршал Лассі, довіряючи

лівобережному корпусу самостійні дії на території Криму. Фельдмаршал Мініх, унаслідок несприйняття гетьманців як самостійної воєнної сили, почав доручати їм такі завдання лише під час Хотинського походу (1739). Не варто, однак, і перебільшувати боєздатність лівобережних полків. Гетьманці потребували допомоги з боку регулярної армії. Кількість, виучка та озброєння гетьманців не дозволяють трактувати їх як самодостатню силу.

Населення Гетьманщини розглядалося російським командуванням як джерело безоплатної робочої сили під час війни, причому до проведення робіт залучалися не тільки козаки, а й селяни та міщани. Зміцнення укріплень фактично не припинялося протягом усієї війни. Виснаження населення на цих роботах бралось до уваги головами ПГУ, які намагалися знизити норми мобілізації, запропоновані вищим військовим командуванням. Реакцією на надмірні вимоги стали перш за все втечі.

Ближні походи лівобережних козаків для планової охорони кордону демонструють ті самі тенденції, які вже відзначалися при розгляді проведення фортифікаційних робіт. Найголовніше, що планування чисельності людей на кордоні, особливо в розпал війни, виходило з апріорних уявлень генералітету про те, що чим більше там буде людей — тим краще. Мобілізаційні можливості Гетьманщини почали враховуватися лише наприкінці війни. Але й тут військові знаходили можливість під маркою «нагальної потреби» вимагати й отримувати додаткові козацькі команди на кордон, нехай навіть вони були мало боєздатні. Відсутність вчасної зміни та тривала служба у відриві від обжитих районів виснажувала лівобережних козаків.

У тривожних походах козаки діяли як з'єднаннями, під командуванням генеральних старшин, так і окремими полковими командами. Не варто перебільшувати ступінь самостійності козацьких військ. По-перше, вони підлягали російському офіцеру, який відповідав за конкретну ділянку кордону. По-друге, досить часто козацьку команду розпорошували різними місцями, і її командир залишався лише з гучним титулом.

Значні проблеми спостерігалися під час мобілізації для тривожних походів. Головною причиною цих ускладнень слід уважати неврахування можливостей полків. Хоча 1738 р. відбулася докладна ревізія, російський генералітет зважав не на можливості, а на потреби. Постійні вирядження козаків на роботи та планову охоронну службу призводили до того, що старшина іноді фізично не здатна була вирядити виборних чи підпомічників у тривожну виправу, оскільки їх на території полку залишалася мізерна кількість. Не треба скидати з

рахунку й ухиляння козаків від мобілізації, з яким старшина не завжди могла упоратись. Крім того, дійсна старшина найчастіше вирушала влітку в похід з арміями фельдмаршалів Лассі та Мініха, вимушено доручаючи полкове правління людям, які не мали досвіду. З 1737 р. нормою стає практика залучення до охорони кордонів не тільки козаків, а й міщан та селян. Відчувши згубні для економіки наслідки такого рішення, ГВК з вересня 1738 р. намагалася обмежити використання селян.

Складно оцінювати ефективність тривожних походів. Звичайно, велика кількість людей відривалася від господарства, іноді за фальшивою тривогию. Разом із тим комплексні заходи для охорони кордонів, частиною яких були тривожні походи, не дали змоги противнику під час війни 1735–1739 рр. більш-менш тривалий час перебувати на території Гетьманщини чи Слобожанщини.

Висновки

«Козацька проблема» постала в контексті відносин між Російською та Османською імперіями. Як Росія, так і Туреччина з союзниками звертали увагу на три складові цієї проблеми — запорозьке козацтво, гетьмана-емігранта П. Орлика та Гетьманщину, з яких активними були перші дві. Туреччина прагнула утворення єдиного антиросійського угруповання, створеного з прибічників П. Орлика та запорожців; Росія спрямувала зусилля на повернення січовиків до своєї сфери впливу, а згодом на утримання запорожців під російською протекцією та нейтралізацію впливів П. Орлика серед козаків.

На перший погляд, Гетьманщина в цій боротьбі не грала суттєвої ролі і не виявляла рис суб'єкта міжнародної політики. Джерела не містять свідчень щодо планів лівобережних старшин використати воєнну ситуацію для зміни статусу

Гетьманщини. Проте аналіз дій Російської та Османської імперій дозволяє стверджувати, що радикально змінити розклад сил у регіоні могла лише орієнтація Лівобережної України на Туреччину. Ані позиція Запорозької Січі, ані дії П. Орлика не могли суттєво вплинути на ситуацію на чорноморському напрямку російської експансії. Водночас імовірна координація антиросійських зусиль запорожців та П. Орлика створювала можливість для дестабілізації ситуації в Гетьманщині, давала змогу проводити активну антиросійську агітацію, що в умовах неминучих воєнних труднощів було небезпечно для російського уряду. Такий погляд на проблему дозволяє пояснити увагу російського уряду до дій П. Орлика, який не мав у своєму розпорядженні воєнних сил. Також стає зрозумілим поблажливе ставлення до поведінки запорожців, яке неможливо пояснити лише реальною значимістю січовиків для регулярної армії.

Після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. позиція українців у міждержавних переговорах не враховувалася. Козаки виступали як консультанти з певних прикордонних питань та робоча сила, за допомогою якої втілювалися рішення сторін щодо розмежування кордону.

Забезпечувати лояльність Гетьманщини мусив комплекс заходів. Традиційно велика увага приділялася недопущенню контактів лівобережної старшини з представниками П. Орлика. Після початку російсько-турецької війни 1735–1739 рр. утілення такої політики полегшувалося комплексом протишпигунських заходів, припиненням торгівлі з Османською імперією та жорстким контролем за прибулими на прикордонних форпостах. Важливим елементом контролю за старшинською лояльністю став перехід права земельного пожалування до виняткової компетенції Петербурга.

Упевненість російського уряду стосовно своїх позицій на Лівобережжі проявилася в забороні виборів гетьмана та інших кроках, які обмежували автономію Гетьманщини. Можна констатувати розбіжності у ставленні до Гетьманщини з боку російських воєначальників та чиновників. Військові вважали себе повноправними володарями краю, які не мусять рахуватися з місцевими особливостями чи зважати на думку населення, в тому числі козацької старшини. Інтереси регулярної армії обумовлювали реквізиції та примус щодо козаків, селян і міщан. З іншого боку, російський уряд та його уповноважені намагалися проводити більш виважену політику. Стосовно старшин, крім механізмів контролю, застосовувалися механізми заохочення за вірну службу — кар'єрне просування, надання земель тощо. Уряд уникав репресивних заходів, які могли би викликати гучний суспіль-

ний резонанс. Заборона реквізицій, нехай навіть не втілена в життя, мала схилити мешканців лівобережних полків до політики Кабінету Міністрів.

Аналіз становища окремих категорій лівобережного козацтва засвідчив, що правовий статус урядової старшини, на відміну від значного військового товариства та рядового козацтва, не зазнав змін. Російський вплив на цю групу мав швидше механічний характер і був пов'язаний із забороною виборів гетьмана або призначенням на старшинські посади, в тому числі росіян. Реально обсадження посад протягом 1735–1739 рр. знаходилося в руках голови ПГУ та, рідше, залежало від російських воєначальників. Влада в умовах війни вимагала виснажливої служби і не сприймала пояснень стосовно неможливості її виконання. Існувала мобілізаційна норма, яка вимагала участі в далекій виправі не менше 50% урядової старшини. Якщо до цього додати ближні походи, то стає зрозумілим, наскільки інтенсивною була служба цієї категорії старшини.

Смерті, хвороби та відставки привели до того, що протягом війни та одразу після неї старшинський корпус значною мірою оновився персонально. Умовами, які забезпечували отримання посади, виступали вірність Російській імперії, спроможність виконання посадових обов'язків, зв'язки серед високопосадових старшин та російських генералів. Воєнні обставини збільшили вагу особистої хоробрості й ретельного виконання обов'язків під час походів як підстави для призначення.

Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. підкреслила поєднання цивільної та військової складових влади козацької старшини. Найбільший тягар власне військових обов'язків несли полковники, обозні, осавули, меншою мірою — хорунжі. Найменше далекі походи зачепили суддів та писарів. Проте в разі потреби старшини цих рангів вирушали в далекий похід або очолювали козацькі відділи під час ближньої виправи.

Значне військово товариство зазнало реформування в 1730-х рр. Найголовніше, змінилося трактування цієї категорії козацького стану. Російський уряд уважав їх не стільки заслуженими, значними козаками, чий ранг підкреслює винятковість на тлі інших категорій, скільки офіцерами, які мусять нести певний обсяг служби з наявних маєтків. Цікаво, що право на землі забезпечувалося цією службою, однак її обсяг не залежав від розміру маєтку.

Наявність значної кількості привілейованих старшин із дещо невизначеним статусом не вкладалися в упорядковане мислення російських чиновників. Це призвело до низки розслідувань із приводу під-

став, які давали право козакові на певні привілеї. Значно зменшилась під час війни кількість військових товаришів. Очевидно, уряд волів мати справу з бунчуковими або значковими товаришами, не розуміючи доцільності існування ще однієї, проміжної, категорії. Стосовно бунчукових товаришів окремого указу не видавалося, влада обмежилась з'ясуванням законності універсалів на чин та залученням бунчукових до реальної служби. Кількість значкових товаришів визначалася імператорським указом, а надання цього статусу передавалося з полкового рівня на рівень ГВК.

Суттєвими були реформи, яких зазнало рядове козацтво. Поділ 1735 р. на виборних та підпомічників засвідчив глибоку кризу козацтва як військової сили. Це було пов'язано перш за все із суперечливою становою природою козацтва, яке поєднувало в собі риси «людей меча» та «людей праці». Безперервні фортифікаційні походи, які не давали військової здобичі, виснажили більшу частину козаків економічно. Реформа 1735 р. зафіксувала втрату значною кількістю лівобережних козаків якостей «людей меча», попри те що офіційно вони зберегли більшість козацьких прав.

Бойові дії 1735–1739 рр. засвідчили неефективність реформи. Відмова уряду виплачувати козакам жалування під час походу після 1735 р., виснажливе самозабезпечення всім необхідним, нерозуміння чиновниками того, що козак не може щороку виходити в похід, призвели до зубожіння переважної більшості рядових козаків, що чітко відзначено в ревізійних книгах. Усе це безпосередньо позначилося на боєздатності лівобережних полків, а спроби в 1738 р. поповнити лави виборних звелися до переведення до цієї категорії тих, хто раніше фігурував як підпомічник. Якщо в 1736–1738 рр. за кількісними показниками Гетьманщина в цілому виконувала мобілізаційні плани уряду, то спорядження козацького контингенту починаючи з 1737 р. було вкрай незадовільним. У 1739 р. лівобережні полки фактично зірвали мобілізацію для Кримської виправи.

Лівобережні полки протягом війни брали участь як у далеких, так і в ближніх походах, залучаючись до відбиття татарських нападів, планової охорони кордонів, фортифікаційних робіт. Вивчення участі лівобережного козацтва в бойових діях російсько-турецької війни 1735–1739 рр. залишає низку суперечливих вражень. З одного боку, перед початком фактично кожної кампанії лівобережні полки мали некомплект особового складу або невідповідність спорядження існуючим вимогам. Їхні дії під час виправ сучасниками часто оцінювалися зневажливо, вони працювали на допоміжних роботах й обслуговували потреби регулярної армії. Проте за умови постановки перед

гетьманцями бойового завдання, яке відповідало особливостям козацтва як роду військ, вони найчастіше з успіхом виконували його. Коли ж ідеться про участь в окремих операціях добровольців, то їхні дії можна оцінити як високоефективні.

Вплив суб'єктивного чинника на ефективність використання лівобережного козацтва в боях 1735–1739 рр. був великим. Особисте ставлення фельдмаршалів до гетьманців обумовлювало способи їх сприйняття як бойової сили. Для Б. Мініха вони стали небоєздатною масою, яка мусила рити окопи, охороняти обоз та ходити в караули. Натомість П. Лассі довіряв гетьманцям розвідку, дії в авангарді та відриві від основних сил, фальшиві демонстрації, призначені для відволікання уваги противника, рейди вглиб його території, які козаки успішно виконували. Невипадковість цього підтвердили дії лівобережних козаків під час Хотинського походу (1739), коли Б. Мініх наважився довірити їм рейди тилами противника, що й було блискуче виконано.

Документи засвідчують, що значна частина старшин не бажала воювати. Відмови обумовлювалися різними причинами – станом здоров'я (це спостерігалось найчастіше), участю в діяльності різноманітних комісій, несправедливістю рішення вищої інстанції щодо призначення у похід саме цього старшини. При цьому старшини не бажали йти у відставку, демонструючи таким чином поступове забування того, що їх влада опирається, перш за все, на «шпаблю», що всі переваги високого становища обумовлюються військовою службою. Очевидно, у старшинській свідомості серед переліку якостей, які складають ідеал поведінки, війна вже не була обов'язковою. Промовистим є обурення деяких бунчукових товаришів з приводу того, що частина з них не воює. Підставою цього обурення є не апеляція до того, що козаку ганебно уникати війни, а лише незадоволення хитрістю товаришів, яка спричиняла надмірне навантаження на тих, хто не зміг ухилитися від військової служби.

Символічними є нечисленні винятки з-поміж загальноприйнятого у старшинському середовищі ставлення до війни. Прилуцький осавул М. Мовчан, один з найстарших за віком старшин, очолював загони гетьманців (у тому числі й такі, які діяли у відриві від основних сил) протягом російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Усе життя цієї людини, з самої молодості, пов'язане з війною. Як свідчить його записна книга, рідко який рік обходився без походу. Очевидно, його ставлення до своїх старшинських обов'язків сформувалося в іншу епоху, в другій половині XVII ст. І саме таке ставлення давало змогу доручати М. Мовчану відповідальні завдання, оминаючи довірою більш молодих та, теоретично, більш енергійних.

Стрімке кар'єрне зростання В. Капніста пов'язане з бойовими діями 1735–1739 рр. Його активність, націленість на результат, уміння повести за собою людей принесли ізюмському сотнику миргородське полковництво. Середовище лівобережної старшини не зуміло в 1730-х рр. висунути такого лідера, і чужий, прибулець з-за кордону, продемонстрував якості, властиві психології «людини меча». Не слід вважати, що В. Капністом рухали виключно меркантильні мотиви. Наприклад, значно пізніше, в битві під Грос-Егерсдорфом, бригадир слобідських полків і немолода людина, В. Капніст повів своїх козаків у відчайдушну атаку, відволікаючи увагу пруської кавалерії від загрожених позицій регулярної російської армії. Раціональними спонуканнями такий вчинок цього військовика, який призвів до його загибелі, пояснити важко.

Фактична відсутність енергійних вояків у середовищі старшини Гетьманщини збігається із ситуацією, що характерна для рядового козацтва. Крім погіршення економічного становища козацтва, яке не сприяло високим бойовим якостям, можна виділити ще низку факторів. Ідеться про зміну характеру війн у XVIII ст. та домінування регулярних армій на європейських театрах бойових дій. Це важливо з огляду на те, що у XVIII ст. козаки самі перетворюються на складову регулярної армії, тоді як у другій половині XVII ст. вони взаємодіяли переважно з військами, нерегулярними за своєю природою. Порівняно з регулярними частинами козацтво програвало. Риси «людини меча», характерні для козака попередніх епох, утрачали у XVIII ст. свою значущість. Тепер армією рухав швидше «обов'язок», аніж «честь».

Крім того, у гетьманців фактично не існувало традиційних джерел забезпечення реєстрового козацтва – «стацій», «леж» і т. ін. Усвідомлення свого особливого призначення все ще притаманне козацтву, але ставлення гетьманців до обов'язку суспільства «годувати» їх відрізняється від уявлень реєстровців польської доби. Від початку свого формування лівобережне козацтво було більш орієнтоване на господарювання, оскільки значну частину його становили вихідці з селянства та міщанства.

З 1735 р. припиняються також грошові виплати з державної скарбниці, а можливість отримати військову здобич на ворожій території з'являється лише під час війни, причому і цей шлях міг бути обмежений, як це сталося в 1739 р. під час маршу Правобережною Україною.

На відміну від гетьманців, запорожці зберігають хлібне й грошове жалування, а прикордонне положення Січі давало можливість для козакування та гайдамакування у Кримському ханстві та Речі Посполитій, що сприяло більш тривалому збереженню військового штабу

життя. У Гетьманщині XVIII ст. змінюється поняття про спосіб життя козацтва, а у структурі «козацького хліба» на перший план виступають прибутки від господарської діяльності. Це наближало більшість гетьманців до селянства та міщанства, оскільки в нових умовах лівобережний козак мало чим відрізнявся від гречкосія. Розмивання поняття лицарського стану на Лівобережжі відбувалося доволі легко ще й через глобальний характер «покозачення» за часів Хмельниччини. Відсутність станової замкненості лівобережного козацтва, відносна легкість переходу з козацького до інших станів і навпаки, не дозволила створити чіткого усвідомлення себе як «людей меча», що могло би стати на заваді «оселянненню» козацтва в нових умовах.

Проте російсько-турецька війна 1735–1739 рр. дозволяє простежити «реанімацію» в умовах бойових дій певних рис, властивих козацтву як військовій спільноті. В умовах походу застосовувалися принципи старшинського самоуправління, коли це стосувалося конфліктів, пов'язаних із питаннями честі. Рядові козаки за екстраординарних обставин згадували про своє право судити старшин і демонстрували непогане знання історії власного полку, апелюючи до аналогічних подій, які відбувалися більше ніж півстоліття тому.

Важливою складовою успіху козацтва під час рейдування тилами противника, завдання йому несподіваних ударів була не тільки відсутність боїв з великими армійськими відділами, а й можливість захоплення здобичі, яка приваблювала активних людей, що для них важливішим був принцип «або здобути — або вдома не бути», аніж кредо більшості «моя хата скраю». Саме вони були тими «шукачами козацтва», які в умовах війни прагнули повернути колись утрачений статус. Така поведінка суперечила діям більшості гетьманців, що тікали зі своїх домівок або продавали землю, шукаючи захисту від жахів війни в селянському або міщанському статусі.

Лівобережне козацтво в 1730-х рр. багато в чому втратило властиві йому риси військової спільноти. Для більшості козаків та старшин війна не була способом життя, а на перше місце у пріоритетах вийшли добробут та спокій. Участь у бойових діях реанімувала певні риси та навички, проте прагнення воювати гетьманці загалом в означений період не виявляли. Для невеликої частини козацтва російсько-турецька війна 1735–1739 рр. була шансом вирватись із замкненого кола щоденності, пошукати свій шанс на кар'єру чи здобич у бою. Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. засвідчила, що лівобережне козацтво в цей час перебувало на етапі перетворення з військового стану на стан, у якому переважають цивільні ознаки, які щодалі більше домінують.

Список використаних джерел та літератури

Архівні джерела

*Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
Фонд 51. Генеральна військова канцелярія.
Опис 3*

1. № 5004. По сообщению фон Миниха об отпуске им в дом ради дороговизны козаков и старшин Стародубского и Черниговского полков, чтобы они были готовы в поход. 1735. 8 арк.
2. № 5044. О присмотрении в полку Стародубском приезжающих и выезжающих з границы людей и о бытии указанным числом канцеляристов полковых. 1735. 16 арк.
3. № 5055. По доношению полковника Прилуцкого Галагана о сообщении к князю Барятинскому с требованием резолюции, высылать ли значковых товарищей полку Прилуцкого в поход к полковнику Галагану. 1735. 6 арк.

4. № 5061. Дело о селах и маестностях, селах и деревнях в полках малороссийских войсковых свободных и от раздачи енеральной старшине и другим чиновникам оставшихся. 1735. 8 арк.
5. № 5063. О бежавших из семисотного числа козака 6-ти человек и об учинении им за то наказания. 1735. 18 арк.
6. № 5066. О починении гребель и мостов по тракту следования артиллерии. 1735. 2 арк.
7. № 5073. О присылке со всех полков ведомостей, сколько в тех полках значковых товарищей и рядовых козаков и какое число в польские походы и к линии в команду асаула войскового генерального отправлено. 1735. 14 арк.
8. № 5074. По доношению полковника Гадяцкого Григория Грабянки о произвождении с полку Гадяцкого на больных Архангелогородского полку драгун на 202 человека провианта, а с 15 октября на ссаднении 216 лошадей фуража, також о заготовлении по силе указу провианта и фуража в Самар. 1735. 8 арк.
9. № 5085 О бытии в готовности к походу козакам Нежинского полку от украинской линии Минихом отпущенным. 1735. 5 арк.
10. № 5089. Известие из Министерского правления, что многие из описных подданных в повописные козаки перешли. 1735. 8 арк.
11. № 5095. По предложению фельдмаршала Миниха об отпуске малороссийских и слободских козаков в дома и о бытии в готовности к походу. 1735. 3 арк.
12. № 5096. О предложении к генеральному асаулу Федору Лысенку о взятии сказки с полковника Миргородского Апостола за неисправность в козаках его полка имеющуюся и о присылке оной в Генеральную войсковую канцелярию. 1735. 5 арк.
13. № 5100 Доношение от полковника Гадяцкого Григория Грабянки о собрании в полку Гадяцком доволного числа провианта и фуражу. 1735. 2 арк.
14. № 5102. Ведомости, сколько на форпостах и каких именно и под чию командою стоит козаков. 1739. 60 арк.
15. № 5104. О пленных татарах, перешедших в российское подданство. 1741. 60 арк.
16. № 5105. О присылке ведомостей о козаках конных оружейных, пеших оружейных и пеших безоружных. 1735. 102 арк.
17. № 5107. Ведомости полку Гадяцкого о старшине и козаках, кто в первом польском был, кто во втором находится, и кто на линии состоит. 1735. 20 арк.
18. № 5116. По доношению полковника гадяцкого Григория Грабянки о содержании оного полку в двух сотнях Зенковских да в третьей Веприцкой. 1736. 6 арк.

19. № 5122. Дело по доношению старшины полковой Киевской об умертвии сотника носовского Ивана Шаулы и о выборе старшиною полковой и сотенной Киевскими на оное место в кандидаты бунчукового товарища Карпа Шаулу и товарища сотни Носовской Каленика Гнатенка. 1735. 16 арк.
20. № 5124. Табель полку Прилуцкого, сколько налицо значковых товарищей и рядовых козаков и сколько в откомандировании. 1735. 2 арк.
21. № 5130. О высылке с полков Стародубского и Черниговского козаков по 200 к полковнику Сытину. 1735. 40 арк.
22. № 5142. Ведомости разные, сколько козаков с прибывшими из польского походу налицо имеются. 1735. 152 арк.
23. № 5152. Ведомость полку Нежинского о количестве козаков оружейных, готовых к походу. 1735. 197 арк.
24. № 5153. Ведомость полку Гадяцкого, какое число прежде козаков и значковых товарищей имелось и другое. 1735. 131 арк.
25. № 5154. Ведомость полку Гадяцкого, сколько козаков в первый и второй польские походы отправлено. 1735. 99 арк.
26. № 5165. Писание графа фон Миниха, что полсвая артиллерия должна следовать тремя трактами из Киева к Изюму. 1735. 10 арк.
27. № 5175. Доношение полковника Гадяцкого Григория Грабянки, что на 1736 год счетчики и сборщики выбраны. 1735. 10 арк.
28. № 5187. О высылке с Черниговского и Стародубского полков к линии до крепости св. Анны козаков и значковых товарищей. 1735. 112 арк.
29. № 5227. О имени команды бунчуковому товарищу Василию Гудовичу над козаками Стародубского полку на фарпостах. 1736. 4 арк.
30. № 5228. Доношение полковника Гуреева о высылке с полков Прилуцкого, Лубенского и Переяславского всех козаков в поход. 1736. 3 арк.
31. № 5230. Доношение полковника Черниговского Измайлова, сколько и каких козаков отправлено к Азову. 1736. 12 арк.
32. № 5266. Доношение полковника Черниговского Измайлова, сколько в 1735 году в полку было козаков грунтовных и малогрунтовных. 1736. 8 арк.
33. № 5281. О явившихся из походу Крымского в полку Черниговском козаках без паспортов. 1736. 6 арк.
34. № 5283. Доношение полковника Стародубского Радищева о высланных в поход козаках при полковом приставе Почеповском. 1736. 2 арк.
35. № 5284. По предложению фельдмаршала Миниха о предосторожности от неприятеля. 1736. 3 арк.
36. № 5297. Доношение писаря полкового лубенского о наряжениях в команду Дебриная козаках. 1736. 2 арк.
37. № 5318. О предложении к полковнику Нежинскому Гуриеву с Прилуцкого, Переяславского и Лубенского полков всех наличных козаков со старшиной в поход к Переяславу выслать. 1736. 42 арк.

38. № 5319. Ведомость полку Гадяцкого об отправлении 100 козаков до крепости св. Параскевы. 1736. 2 арк.
39. № 5329. Дело о выдаче малороссийским козакам провианта из Изюмского магазина. 11 арк.
40. № 5334. По доношению осавула Черниговского Михайла Мокриевского из крепости св. Параскевы о всяких делах и указы в Миргородский и Полтавский полки о высылке козаков. 1736. 39 арк.
41. № 5335. Доношение полковника Стародубского Радищева об отправке козаков до Азова. 1736. 4 арк.
42. № 5336. Доношение полковника Гадяцкого Григория Грабянки с представлением, что по указу высланы работники к Бузовской крепости с полку его надлежащим числом для делания там руды для охраны границ. 1736. 3 арк.
43. № 5337. По предложению князя Бярытынского о выведении обывателей с пограничных хуторов в местечка, дабы в случае неприятельского нападения разорения им не было. 1736. 6 арк.
44. № 5339. По доношению бунчукового товарища Гудовича об увольнении его по болезни и о небытии в Глухове для приготовления к походу. 1736. 34 арк.
45. № 5340. Об отправлении на форпосты к Киеву 1000 козаков и к Кременчугу 2000. 1736. 34 арк.
46. № 5344. О бытии к походу в готовности командиру главному хорунжому генеральному Якиму Горленку. 1736. 37 арк.
47. № 5349. О направлении 500 козаков к Кисельской крепости. 1736. 6 арк.
48. № 5350. По требованию князя Трубецкого о наряжении 15 000 работников в его команду. 1736. 6 арк.
49. № 5351. Доношение полковника Прилуцкого Галагана, сколько отправлено с полку Черниговского к Переяславу старшины, значковых товарищей, рядовых козаков и артиллерии. 1736. 4 арк.
50. № 5355. По определению Генеральной войсковой канцелярии о бытии в Глухове бунчуковым товарищам по два месяца переменно. 1736. 41 арк.
51. № 5366. О высылке в поход козаков для защищения границ. 1736.
52. № 5367. Доношение писаря Нежинского полкового Кужича о высылке козаков одного полку к Переяславу. 1736. 3 арк.
53. № 5369. Рапорт бунчукового товарища Андрея Полуботка о готовности к походу. 1736. 2 арк.
54. № 5374. Подлинное определение по предложению генерал-квартирмейстера де Бринея о предложении в Миргородский, Полтавский и Лубенский полки о высылке по 28 козаков с полку к Самарскому ретраншементу на перемену. 1736.

55. № 5378. Об учинении асаулс полковому Миргородскому ведомости, в каком числе какой полк при Азове состоял и какую службу нес и о присылке оной в Генеральную войсковую канцелярию. 1736. 10 арк.
56. № 5380. Доношение Гадяцкой полковой канцелярии о готовности к походу по силе указов генеральной войсковой канцелярии. 1736. 3 арк.
57. № 5404. Доношение бунчукового товарища Якова Затиркевича о присылке рапорта о высылке козаков в поход к Царичанке в 16 000 число и в другие разные откомандирования. 1736. 2 арк.
58. № 5416. О подтверждении во все малороссийские полки, дабы выступили в поход к команде своей сами полковники со старшиною и о прочем. 1736. 10 арк.
59. № 5420. Доношение полковника лубенского Петра Апостола с предложением о получении из Генеральной войсковой канцелярии указу ему полковнику с полковою старшиною в поход в Царичанку с козаками. 1736. 12 арк.
60. № 5422. О сообщении известия, сколько в будущую кампанию козаков выйти может. 1736. 12 арк.
61. № 5469. О наряде з полку Черниговского козаков в поход. 1736. 4 арк.
62. № 5470. Дело о Павлу Ладинском за сотника варвинского правящего о совокуплении якобы его з хлопцем Корнием сыном Гаврила Дорошенка во время отправления его над высланными липейными работниками команды. 1736. 15 арк.
63. № 5471. Об откомандировании козаков к крепости св. Параскевы. 1736. 23 арк.
64. № 5478. О розданном жаловании на полки малороссийские в польском походе. 1736. 6 арк.
65. № 5479. О выправлении козаков и работников к Усть-Самарскому ретраншементу. 1736. 6 арк.
66. № 5485. О высылке работных людей на линию. 1736. 6 арк.
67. № 5493. Доношение полковника Гадяцкого Григория Грабянки с присылкой ведомости, коликое число с одного полку в поход на смену козакам, обретающимся в команде генерал-квартирмейстера де Бринея в Усть-Самарском ретраншементе, выслано. 1736. 4 арк.
68. № 5506. Краткая выписка дел, имеющих в походе при Якиме Горленку, хорунжому генеральному. 1736. 21 арк.
69. № 5602. Ведомость полку Прилуцкого сколько разных чинов в том полку есть на 10 декабря 1736 года за раскомандированиями. 1736. 3 арк.
70. № 5603. Ведомость сколько людей бежало с линейной работы дана бунчуковым товарищем Василем Завадовским. 1736. 5 арк.

71. № 5604. Ведомость полку Стародубского, сколько с того полку в Крымский поход старшин и козаков выслано и сколько вернулось 1736. 30 арк.
72. № 5610. О наряде со всех полков 6000 козаков и о бытии командиром над ними полковнику Прилуцкому Галагану и о выступлении к Кременчугу и Переяславаю. 1736. 146 арк.
73. № 5643. О уходе обывателей Полтавского полку местечок Царичанки и Китайгорода в запорожскую новонаселяемую слободу Кодак. 1736. 10 арк.
74. № 5662. Ведомости о числе козаков, отправленных в Крымский поход. 1736. 185 арк.
75. № 5703. По доношению Андрея Дебриня с прилогом ведомости, сколько козаков на форпостах, каких чинов и каких полков и сколько велено нарядить козаков и каких полков. 1736. 18 арк.
76. № 5747. Дело о наряде и высылке старшин и козаков в Турецкий поход 1737 года. 1737. 138 арк.
77. № 5811. О высылке с полков малороссийских козаков 670 с надлежащею старшиною по требованию генерал-лейтенанта князя Трубецкого в команду его в Китайгород. 1742. 72 арк.
78. № 5844. Ведомость, коликое число полков Полтавского, Лубенского, Гадяцкого, Переяславского и Прилуцкого в Крымский поход з домов выступило старшины и козаков. 1737. 4 арк.
79. № 5846. Рапорт, сколько в охочекомпанейском полку Часныка состояло сначала в нынешнем походе козаков и старшины. 1737. 2 арк.
80. № 5909. По доношению генерального хорунжего Якима Горленка с сообщением ведомости о старшине полковой и козаках, имеющих налицо. 1737. 6 арк.
81. № 5910. Ведомость, сколько полку Нежинского козаков командировано 1736 году на форпосты. 1737. 6 арк.
82. № 5913. Доношение значкового товарища Черниговского полку П. Масловского с просьбою об абшите. 1737. 2 арк.
83. № 5929. О происке в малороссийских полках лощманов, знающих путь через Днепровые пороги. 1737. 8 арк.
84. № 5930. По доношению полковой Стародубской старшины с приложением ведомости о команде, в поход отправленной. 1737. 6 арк.
85. № 5952. О высылке козаков Прилуцкого полку в команду к фельд-маршалу Ласси. 1737. 5 арк.
86. № 5957. Ведомость полку Прилуцкого, коликое число старшины в поход выступило. 1737. 26 арк.
87. № 5958. О розданном козакам малороссийских полков порохе. 1737. 6 арк.

88. № 5964. О недосланных с полков малороссийских по расписанию в команду фон Лесси козаках. 1737. 18 арк.
89. № 5975. О принятии полковником стародубским Радищевым команды над 2000 козаков на форпостах в Василькове. 1737. 3 арк.
90. № 6110. По предложению князя Ивана Барятинского о наряде 6000 к Миниху и 9000 к Лессии козаков и посполитых в поход к линии. 1737. 159 арк.
91. № 6142. Доношение асаула полкового Нежинского Андрея Володковского с объявлением о получении им ордера от бригадира фон Штокмана о наряде 2000 козаков и посполитых в Очаков и с ними старшину, с прошением резолюции, кому идти. 1737. 2 арк.
92. № 6164. Доношение писаря полку Гадяцкого о высылке недосланных козаков в Изюм. 1737. 2 арк.
93. № 6168. Ведомость Гадяцкого полку, сколько отправлено к Изюму недосланных також на место негодных других годных козаков и протчем. 1737. 18 арк.
94. № 6231. О наряде в поход козаков полку Стародубского к реке Суле. 1737. 4 арк.
95. № 6232. Доношение полковой Киевской канцелярии с присылакою ведомости о козаках отправленных в поход к Переяславаю. 1737. 85 арк.
96. № 6253. Доношение полковника Гадяцкого Григория Грабянки с присылакою ведомости об отправленном с полку Гадяцкого в Полтавский магазин провианту. 1737. 4 арк.
97. № 6318. Доношение полковника охочекомонного Григория Павловича с старшиною о рациях. 1737. 2 арк.
98. № 6349. По требованию Генеральной войсковой канцелярии о высылке с Гадяцкого полку работников в Изюм, Тор и на линию. 1737. 2 арк.
99. № 6351. Доношение с полковой Гадяцкой канцелярии о козаках, отправленных к Днепру в поход. 1737. 4 арк.
100. № 6409. О получении от полковника Миргородского Капниста известий о неприятельских обращениях. 1737. 30 арк.
101. № 6427. Список именной Черниговского полку ныне обретающимся в походе козакам и старшине. 1737. 32 арк.
102. № 6451. Доношение полковника Прилуцкого Гната Галагана о том, сколько в полку козаков, городов и сел. 1737. 18 арк.
103. № 6453. Доношение полковника Лубенского Апостола о том, сколько в полку козаков, городов и сел. 1737. 20 арк.
104. № 6498. Дело об утеснении козаков и посполитых Понуриной сотни Стародубского полку регулярными полками. 1738. 7 арк.
105. № 6499. Дело о перемене негодящейся за старостью сотенной и полковой старшины годными и достойными людьми. 1738. 5 арк.

106. № 6500. Табели о полковых и сотенных чиновниках. 1738. 20 арк.
107. № 6509. Подлинное определение Генеральной войсковой канцелярии о возвращении подскарбия генерального Марковича в Глухов. 1738. 2 арк.
108. № 6548. Доношение старшины полковой Гадяцкого полку со списком козаков и посполитых отправленных на линию в команду генерального хорунжего Якима Горленка. 1738. 3 арк.
109. № 6554. О высылке 500 козаков на линию. 1738. 6 арк.
110. № 6579. О наряжении и командировании козаков к Изюму. 1738. 20 арк.
111. № 6628. По челобитью значкового полку Лубенского Андрея Полетики на бунчукового товарища Андрея Полуботка о завладении им его, Полетики, имеющихся в полку Лубенском в сотне Роменской в селе Коровицях грунтами. 1738. 17 арк.
112. № 6634. По доношению писаря Нежинского Кужича о невыступлении ему в поход. 1738. 7 арк.
113. № 6646. По доношению прилуцкой полковой старшины о новописанных козаках. 1738. 4 арк.
114. № 6648. Именные списки Нежинского полку старшинам и козакам в команду фон Лесси отправленным. 1738. 17 арк.
115. № 6660. Дело, сколько с полку Стародубского выправлено козаков пеших в Азов в команду асаула полкового Стефана Якимовича. 1738. 2 арк.
116. № 6665. О высылке козаков к линии в Царичанку в команду генерального хорунжего Якима Горленка. 1738. 16 арк.
117. № 6669. Выписка, сколько из малороссийских полков было выслано и в какой поход козаков. 1738. 9 арк.
118. № 6670. Ведомость полку Черниговского, где старшина обретается. 1738. 3 арк.
119. № 6672. Подлинное определение о высылке козаков к генеральному рандеву к армии. 1738. 8 арк.
120. № 6683. О недосланных на линию в команду хорунжего генерального Горленка и в Усть-Самару в команду асаула полкового Нежинского Костенецкого козаках и о бежавших. 1738. 33 арк.
121. № 6712. О пропуске до Погара тела убитого генерального бунчукового Галецкого. 1738. 26 арк.
122. № 6756. Ведомость полковой Стародубской канцелярии о раскомандировании. 1738. 6 арк.
123. № 6757. Доношение войскового канцеляриста Иосифа Максимовича о командах на линии. 1738. 5 арк.
124. № 6758. Об укомплектовании выборных козаков в 20 000 число к нынешней кампании. 1738. 52 арк.

125. № 6783. Ведомости, какое число в поход к генеральному хорунжему Горленку и генеральному асаулу Лысенку явилось бунчуковых товарищей, компанейцев и малороссийских козаков. 1738. 8 арк.
126. № 6796. Универсал бунчуковому товарищу Василю Биковскому на чин судии полкового Гадяцкого. 1738. 7 арк.
127. № 6800. О высылке в поход со всех полков козаков для прогнания неприятеля. 1738. 6 арк.
128. № 6801. О высылке к крепости святой Параскевы 1000 козаков в команду золотоношского сотника К. Леонтовича. 1738. 2 арк.
129. № 6829. Ведомости о козаках и старшине в поход к линии отправленных. 1738. 61 арк.
130. № 6831. Об отправлении полку Стародубского 63 козаков в поход в Китайгород в команду асаула полкового Киевского Гречки. 1738. 4 арк.
131. № 6851. Ведомости из полковой Киевской канцелярии, сколько козаков в поход выступило и сколько бежало. 1738. 10 арк.
132. № 6896. О козаках полку Стародубского на форпостах. 1738. 3 арк.
133. № 6903. О присылке Миниху ведомостей о старшинах, бывших и не бывших в Крымском и Очаковском походах. 1738. 103 арк.
134. № 6929. Известие полковой Черниговской канцелярии сколько и в какой поход отправлено козаков. 1738. 2 арк.
135. № 6939. Доношение подполковника Кольчугина с присылакою ведомости о походе Гадяцкого полку козаков к Изюму к фон Лесси для приумножения Очаковского и Кинбурнского гарнизонов. 1738. 40 арк.
136. № 6940. Ведомость полку Гадяцкого, сколько козаков выслано в Изюм в команду генерального бунчужного Галецкого. 1738. 10 арк.
137. № 6948. Репорт коликое число козаков в экспедиции Миниха и Ласси выправлено. 1738. 4 арк.
138. № 6952. О выступлении козаков в поход к Изюму вместо Слободских полков. 1738. 5 арк.
139. № 6954. Ведомость полку Нежинского сколько и куда козаков и посполитых отправлено и неотправлено. 1738. 3 арк.
140. № 6957. По предложению генерал-аншефа Румянцева о победе над Кубанскими татарами. 1738. 10 арк.
141. № 7004. Об отправлении посполитых Полтавского полку на полонение льда. 1738. 6 арк.
142. № 7008. По доношению полковника Полтавского Кочубея о назначении двух козаков значковым товарищам в погонщики в предбудущую кампанию. 1738. 4 арк.
143. № 7010. Доношение подполковника Кольчугина о козаках Полтавского полку в поход к Азову отправленных. 1738. 6 арк.

144. № 7029. О нападении хана Крымского з Буджацкою, Ногайскою и Крымскою ордами на российские границы и о высылке к тому походу малороссийских козаков. 1738. 133 арк.
145. №7033. Об укреплении малороссийских полков городов и местечок и с присылкою ведомостей об укрепленных и неукрепленных городах и местечках. 1739. 546 арк.
146. № 7070. О высылке на линию козаков и на флотилию в Очаков. 1738. 59 арк.
147. № 7077. По указу Правительствующего Сената с присылкою печатных реляций о происшедшей акции между российской главной армией и войском турецким и татарским при устье реки Саврани. 1738. 8 арк.
148. № 7078. Список именной, сколько выступило полку Прилуцкого в поход к главной армии до реки Омелнички при полковнику Прилуцкому Галагану сотников и козаков. 1738. 19 арк.
149. № 7082. По доношению полковника Лубенского Апостола о следовании ему по предложению генерала Румянцева з полком в поход в местечко Китайгород. 1738. 2 арк.
150. № 7088. Доношение старшины полковой Черниговской о действительном неприятельском з границы между Изюмом и Стеваковскою уступлении з прилогом о том указа копии до асаула полкового Черниговского Мокриевича присланного. 1738. 4 арк.
151. № 7124. По присланных от генерал-фельдмаршала Лесси указах об определении Стародубского полку сотника Петра Галецкого в Гадяцкий полк полковником и о прочем. 1739. 110 арк.
152. № 7153. О приведении полков в готовность выступить в поход. 1738. 406 арк.
153. № 7157. Список козаков Стародубского полку, отправленных в поход в Азов. 1738. 4 арк.
154. № 7161. Дело о малороссийских полках в команде фельдмаршала Ласси пребывающих. 1738. 8 арк.
155. № 7163. По предложению генерал-аншефа Румянцева о высылке вместо забранных в погонщики козаков на линию. 1738. 4 арк.
156. № 7174. О команде генерального хорунжого Якимя Горленка на охороне кордону бувицей. 1738. 34 арк.
157. № 7176. Табель перечневая Полтавского полку, сколько там чиновников и рядовых козаков. 1738. 9 арк.
158. № 7177. Доношение полковой Прилуцкой канцелярии о команде, на дистанцию высланной. 1738. 3 арк.
159. № 7178. По предложению фельдмаршала Миниха об отправлении 1500 козаков на форпосты по Днепру. 1738. 8 арк.

160. № 7230. Дело о высылке по предложению асаула генерального Лысенка недосланных козаков в его команду. 1738. 5 арк.
161. № 7243. Ведомость полковой Черниговской канцелярии, сколько козаков и старшин оною полку в поход в главную армию вышло. 1738. 20 арк.
162. № 7258. Ведомость полковой Стародубской канцелярии, сколько козаков и старшин оною полку в поход в главную армию вышло. 1738. 38 арк.
163. № 7264. Дело о высылке козаков к Днепру и на линию. 1738. 20 арк.
164. № 7337. Дело об отделении Хмеловской сотни и поставлении на чин сотничества канцеляриста войскового А. Шкляревича. 1738–1739. 9 арк.
165. № 7338. Именные списки Лубенского и Гадяцкого полков сколько козаков отправлено в Азовский поход. 1739. 24 арк.
166. № 7343. Ведомость полку Черниговского, сколько осталось козаков у границ полку Черниговского на форпостях с полковым черниговским хорунжим С. Леонтовичем. 1739. 2 арк.
167. № 7381. О фальшивой трсвоге о пришествии неприятеля под Тор. 1739. 48 арк.
168. № 7386. Рапорт подполковника Мордвинова к генерал-аншефу Румянцеву с ведомостью сколько и каких полков при Койлове через Днспр переправилось. 1739. 4 арк.
169. № 7420. Доношение до генерал-аншефа Румянцева от князя Щербатова об обращении неприятельском и о легкомысленном их на границы российские нападении. 1739. 18 арк.
170. № 7642. Дело об увольнении Полтавского полковника Кочубей. 1738–1740. 9 арк.
171. № 7649. Репорты с полков о реляциях Хотинских и Молдавских. 1739. 60 арк.
172. № 7685. По челобитью Прилуцкого полку полковника Галагана об увольнении его за глубокой старостью от командования и об определении на его место сына, Григория Галагана. 1739. 3 арк.
173. № 7771. Доношение майора Хадвереза, что полковник Стародубский с старшиною, артиллериею и 500 козаками 19 апреля выступил к границам Стародубского полку и о распоряжении об отправлении оставшихся выборных козаков к Днепру. 1739. 2 арк.
174. № 7793. О наряжении старшин и козаков Прилуцкого полку для встречи полномочного турецкого посланника. 1740. 8 арк.
175. № 7904. О наряде с полков обывателей 225 повозок и отправке их при значковых товарищах в Голтву и Келеберду для постановления

- границь между Оттоманскою Портою и Россійскою имперією. 1741. 318 арк.
176. № 7971. О разграблении польских приграничных деревень запорожскими козаками и учинении за то сатисфакции. 1740. 26 арк.
177. № 7973. О учреждении между Россійскою имперією и Оттоманскою Портою границь определенным комиссарам генерал-лейтенанту князю Репнину со стороны Азова и Кубани, а тайному советнику и киевскому губернатору Неплюеву от реки Буга до Днепра и от Днепра до Миуса и о командировании к ним из регулярных Малороссийских и Слободских полков старшин и козаков, знающих тамошние положения и границы. 1740. 472 арк.
178. № 7976. Репорты о послу полномочном турецком. 1742. 416 арк.
179. № 8008. Репорт полковой Полтавской старшины, что сотник Китайгородский Ерофей Семенов, будучи в разъезде от Самари до Берд и до моря с козаками, нигде воровских неприятельских патрий не видал. 1740. 6 арк.

Фонд 55. Канцелярія міністерського правління.

Опис 1

180. № 68. Дело об отягощении военными налогами жителей села Курень. 1735. 8 арк.
181. № 70. Дело об отправке 50 козаков на пограничные форпосты. 1735. 14 арк.

Опис 2

182. № 21. Дело о сделанных по силе именных указов 1735–1738 годов на Тульских заводах для малороссийских и слободских козаков 25 тысяч ружей и прочем. 1735. 48 арк.
183. № 35. Ведомость, какое число в полках Малороссийских по требованию господина генерал-майора князя Трубецкого наряжено для возки провианта в Царичанку подвод. 1736. 32 арк.
184. № 36. Дело о присылке с Киевской губернской канцелярии запорожца Григория Тарана под караулом. 1736. 8 арк.

Фонд 59. Київська губернська канцелярія.

Опис 1

185. № 500. О возвращении запорожских козаков из крымского походу на зимние квартиры. 1735. 9 арк.
186. № 506. Дело о сообщении Луппула Апанасиева киевскому губернатору о положении в Турции. 1735. 31 арк.

187. № 507. Допросы козаков и мещан, вернувшихся из турецкого и татарского плена. 1735. 18 арк.
188. № 515. Предложения графа Миниха о порядке выдачи паспортов для выезда за границу. 1735. 2 арк.
189. № 516. О посылке указов на форпосты о задержании лиц, которые переходят границу с Турцией. 1735. 61 арк.
190. № 519. Дело о пропуске через Васильковский форпост козака Голобородкина и татар Алея и Османа с письмом к киевскому губернатору. 1735. 20 арк.
191. № 534. Указы Военной коллегии. 1736–1737. 23 арк.
192. № 564. Письмо неустановленного лица о намерении Бужацкой орды напасть на Россию. 1736. 2 арк.
193. № 567. Письмо о задержании на форпостах выходцев из Турции. 1736. 3 арк.
194. № 603. Рапорт полковника Броуна генерал-майору Бахметьеву о личном составе команды на Васильковском форпосту. 1737. 3 арк.
195. № 605. Дело о количестве волов, взятых для армии в Лубенском полку за апрель – май 1737 года. 1737. 32 арк.
196. № 610. Дело о прекращении торговых отношений с Турцией в связи с войной. 1737. 7 арк.
197. № 613. Пропуск через Лоевский форпост генерал-майора польской армии Флеминга, который следует к Миниху. 1737. 11 арк.
198. № 650. Письмо русского резидента в Константинополе к киевскому губернатору Леонтьеву о порядке пересылки секретных пакетов. 1738. 2 арк.
199. № 652. Письмо русского резидента в Константинополе Неплюева к киевскому губернатору Леонтьеву. 1738. 14 арк.
200. № 690А. Челобитные запорожца Рудого Степана о переводе его сотником в Переяславский полк и отамана Гривы о переводе его полковником в компанейский полк. 1739. 3 арк.
201. № 693. Решение польского сената об отправке послов в Россию и Турцию. 1739. 3 арк.
202. № 695. Ордер Миниха и рапорты коменданта местечка Василькова о мерах для поимки шпионов. 1739. 9 арк.
203. № 696. О расположении войск вдоль российско-турецкой границы до подписания мира. 1739. 5 арк.
204. № 697. О торжественном молебне по случаю взятия Хотина. 1739. 10 арк.
205. № 739. Об отправке в Турцию турецких пленнх. 1740. 52 арк.
206. № 741. О количестве солдат и расстояниях между форпостами. 1740. 4 арк.

*Фонд 63. Київська полкова канцелярія.**Опис 1*

207. № 3. Листы из расходной книги канцелярии за 1736 год. 1736. 6 арк.

*Фонд 64. Сотенні канцелярії Лівобережної України.**Опис 1*

208. № 28. Ордер Київської полкової канцелярії про надіслання відомостей щодо кількостей грошей та фуражу, взятих у населення під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. 1756. 2 арк.

209. № 691. Укази Стародубської полкової канцелярії про ремонт мостів та доріг та надання підвід для армії. 1735. 6 арк.

210. № 692. Указ Стародубської полкової канцелярії про проведення ревізії сотні та відповідальність сотника і старшини за подачу неправильних відомостей. 1735. 2 арк.

211. № 701. Указ Стародубської полкової канцелярії про висилку козаками коней у команду полкового осавула Якимовича Стефана. 1735. 6 арк.

212. № 703. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указу ГВК про заборону купцям виїжджати до Запорозької Січі та в Крим без дозволу ГВК. 1735. 4 арк.

213. № 714. Указ Стародубської полкової канцелярії про заборону виїзду без паспортів з місця проживання. 1735. 2 арк.

214. № 715. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указу ГВК про ненадання жителями сотні підвід без сплати їм прогонних грошей. 1735. 7 арк.

215. № 719. Укази ГВК та Стародубської полкової канцелярії про призначення значкового товариша Стародубського полку Данченка Гната полковим хорунжим. 1735. 4 арк.

216. № 723. Указ Стародубської полкової канцелярії про присилку відомостей про козаків, що загинули під час походів та відомості про них. 1735. 20 арк.

217. № 735. Указ Стародубської полкової канцелярії про виступ козаків у похід у зв'язку з російсько-турецькою війною. 1735–1736. 39 арк.

218. № 736. Указ Стародубської полкової канцелярії про затримку всіх купців, які приїждять з Туреччини та Криму у зв'язку з початком російсько-турецької війни. 1735. 2 арк.

219. № 755. Указ Стародубської полкової канцелярії про звільнення сімей компанійців від податків. 1738. 2 арк.

220. № 793. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указу ГВК про порядок взаємовідносин при розгляді справ між Сенатом, губернськими та провінціальними установами. 1738. 2 арк.

221. № 799. Указ Стародубської полкової канцелярії про призначення Данченка Ігната полковим осавулом. 1738. 1 арк.

222. № 804. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указу ГВК про присилку відомостей про кількість бунчукових і значкових товаришів, що не мають універсалів на присвоєння чину. 1738. 2 арк.

223. № 805. Указ Стародубської полкової канцелярії про присилку відомостей про старшину, яка за станом здоров'я не несе служби. 1738. 1 арк.

224. № 808. Указ Стародубської полкової канцелярії про заборону прийому в компанійські полки значкових товаришів і виборних козаків, що знаходяться на службі в сотні. 1738. 2 арк.

225. № 809. Указ Стародубської полкової канцелярії про виступ козаків у похід до м. Новгородка та фортеці Святого Іоанна. 1738. 15 арк.

226. № 819. Указ Стародубської полкової канцелярії про позбавлення чину говтв'янського сотника Сежченка Іова за дезертирство під час російсько-турецької війни. 1738. 2 арк.

227. № 879. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указів ГВК про розшуки та повернення козаків, які втекли з військової служби. 1739. 17 арк.

228. № 880. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указів ГВК про розшуки козаків, що втекли зі служби та реєстр козаків-втікачів. 1739. 22 арк.

229. № 906. Указ Стародубської полкової канцелярії про присилку відомостей про козаків, що знаходяться на військовій службі. 1739. 6 арк.

230. № 907. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указів ГВК про відправку козаків у команду генерал-лейтенанта Репніна. 1739–1740. 48 арк.

231. № 918. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указу ГВК про підготовку козаків та старшин до участі у війні з Туреччиною; списки старшин та козаків. 1739. 75 арк.

232. № 919. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указів ГВК про участь козаків та старшин у військових діях проти нападів турецьких і татарських військ. 1739. 37 арк.

233. № 920. Указ Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указу ГВК про підготовку козаків до виступу в похід. 1739–1740. 30 арк.

234. № 923. Указ Стародубської полкової канцелярії про присилку відомостей про кількість козаків у сотні, що приймали участь в російсько-турецькій війні (по 1739 р.). 1739. 11 арк.

235. № 975. Указ Стародубської полкової канцелярії про додержання правильного найменування документів, які направляються до ГВК, у відповідності до змісту. 1740. 2 арк.

Фонд 231. Сборник войсковых дел

236. № 14. Донесение Прилуцкого полкового асаула с принятием мер против злоупотреблений полковых комиссаров и офицеров при взыскании «порций» и «раций» с имени Киево-Печерского монастыря. 1735. 2 арк.

Фонд 1501. Генеральна війська похідна канцелярія.

Опис 1

237. № 3. Ведомости Черниговской и Гадяцкой полковых канцелярий о количестве старшин и козаков в полках. 1736. 9 арк.

238. № 4. Ведомости Черниговского полку и охочекомонного полку полковника Павлова о количестве дезертиров при переходе от реки Белозерки. 1736. 8 арк.

239. № 5. Донесение полковой Стародубской канцелярии о доставке к Днепру фашин для отправки в Очаков и Кинбурн. 1737. 3 арк.

240. № 6. Донесение полковой Гадяцкой канцелярии об отправке каменщиков в Переволочну. 1737. 3 арк.

241. № 7. Роспись о количестве проционов и рационов по полкам. 1737. 2 арк.

242. № 16. Допрос городничего Гадяцкого Бухарова по делу о побеге из гадяцкой тюрьмы разбойного старосты Скоробогатого. 1737. 3 арк.

243. № 19. Указ князя Бяргынского асаулу генеральному В. Быковскому об аресте городничего Гадяцкого Бухарова за побег разбойного старосты Скоробогатого. 1737. 2 арк.

244. № 20. Донесения в Кабинет Министров об участии малороссийских и слободских полков в походах, о поставках волов и прочем. 1738. 66 арк.

245. № 21. Дело о готовности козаков и посполитых всех полков к походу на случай нападения противника. 1738. 529 арк.

246. № 22. Подписка значковых товарищей Полтавского полку о готовности к походу. 1738. 26 арк.

247. № 23. Дело об отправке козаков всех полков на укрепление кордонов. 1738. 4 арк.

248. № 24. Дело о наряде 500 козаков Миргородского и Полтавского полков до Мишуринога Рога. 1738. 8 арк.

249. № 25. Дело о наряде козаков всех полков для охраны кордонов. 1738. 157 арк.

250. № 29. Список козаков и посполитых Гадяцкого полку, отправленных к порогам. 1738. 8 арк.

251. № 30. Дело об отправлении 2000 козаков на линию и до Днепровых порогов. 1738. 36 арк.

252. № 32. Дело о высылке обывателей со всех полков на полонение льда. 1738. 99 арк.

253. № 34. Дело о выдаче 2000 рублей из малороссийских сборов на содержание сербского гусарского полку. 1738. 75 арк.

254. № 35. Донесение полковой Нежинской канцелярии о зимних квартирах для сербского гусарского полку. 1738. 2 арк.

255. № 36. Дело о размещении на зимние квартиры в Черниговском полку генералитета и армейских полков. 1738. 4 арк.

256. № 44. Квитанции на провиант и волов, взятых для армии в Полтавском полку. 1738–1739. 462 арк.

257. № 46. Описание маестностей, которые принадлежали на ранг гадяцкого полковника. 1738. 19 арк.

258. № 52. Письмо князя Трубецкого генерал-аншефу Румянцеву о победе из Переволочны 4 пленных турок. 1738. 4 арк.

259. № 54. Донесение асаула генерального Ф. Лысенка о выборах хорунжого в охочекомонном полку полковника Павлова. 1738. 3 арк.

260. № 55. Дело об утверждении сотником Переяславской сотни войскового канцеляриста О. Левицкого. 1738–1739. 8 арк.

261. № 58. Ведомости об участии полковой козацкой старшины в военных походах с 1735 года. 1739. 41 арк.

262. № 59. Именной список козаков и старшины Гадяцкого полку, отправленных в поход. 1739. 24 арк.

263. № 60. Указ Прилуцкому полковнику Г. Галагану о выступлении в поход (черновик). 1739. 3 арк.

264. № 61. Ведомость о наряде и отправке козаков со всех полков в армию к Днепру и на линию. 1739. 8 арк.

265. № 62. Ведомость о составе старшины и козаков Полтавского полку. 1739. 29 арк.

266. № 63. Донесение генерального хорунжого Я. Горленка о личном составе и состоянии артиллерии в Лубенском, Гадяцком и Нежинском полках. 1739. 4 арк.

267. № 66. Дело об отправке козаков Полтавского полку для разъездов в Мишуринорожинский ретраншемент в команду полковника Мерздякова. 1739. 12 арк.

268. № 67. Дело об укомплектовании охочекомонного компанейского полку полковника Часныка. 1739. 7 арк.

269. № 69. Донесение судьбы Нежинского А. Грановского об отправке части козаков из Кременчука в Нежин по распоряжению генерал-майора Бахметьева. 1739. 2 арк.

270. № 75. Дело о снаряжении артиллерии Полтавского полку к походу. 1739. 5 арк.

271. № 93. Дело о составлении в Черниговском полку ведомости о спродавшихся козаках. 1739. 3 арк.
272. № 103. Дело по обвинению сотника Черниговского полку Малинского в побитии поручика Ладожского пехотного полку Арбузова и обвинению полковника Измайлова в использовании козаков для частных потребностей. 1739. 19 арк.
273. № 109. Дело о запрещении польского календаря Ф. Невесского и неизвестного автора и о сожжении его. 1739. 18 арк.
274. № 127. Ведомости о российских офицерах, которые несли службу в малороссийских полках. 1741. 3 арк.

*Фонд 1560. Канцелярія наказного гетьмана Горленка
в Кримському поході 1736 р.
Опис 1*

275. № 1. Приказы к наказному гетману Горленку о разных вещах, в крымском походе бывших. 1736. 30 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. Вернадського**

Фонд І. Збірка О. Лазаревського

276. № 5081. Лист из Черниговской полковой канцелярии Лизогубу о бунчуковых товарищах. 1 арк.
277. № 51423–51497. Запрос графа Румянцева-Задунайского о выборных козаках и другие документы. 1734–1776. 174 арк.
278. № 54333. Ревизская книга Лубенского полка. 1740. 762 арк.
279. № 54334. Ревизская книга Гадяцкого полка. 1736. 332 арк.
280. № 54344–54345. Ревизская книга Прилуцкого полка. 1740. 387 арк.
281. № 54476–54478. Ревизская книга Миргородского полка. 1737. 502 арк.
282. № 55453–55580. Малороссийский рукописный сборник. 1675–1786. 533 арк.
283. № 57478. Частные письма. 1714–1793. 188 арк.
284. № 57479. Частные письма. 1714–1762. 214 арк.
285. № 57480. Частные письма. 1717–1760. 202 арк.
286. № 58167. Ведомость сотника Решетилковского Семена Бузановского о службах козаков его сотни. 1738–1744. 2 арк.
287. № 58172. Биографические данные о генеральной полковой и сотенной малороссийской старшине (XIX в.) 128 арк.

288. № 58241. Ревизская книга Нежинского полка. 1736. 507 арк.
289. № 58423–58433. Челобитная козаков Глуховской сотни Нежинского полка о завладении их землями бунчуковым товарищем Стефаном Миклашевским. 1737. 20 арк.
290. № 58488–58490. Указы Анны Иоанновны князю Шаховскому. 1735. 3 арк.
291. № 58491. Указ Анны Иоанновны членам Малороссийской войсковой канцелярии. 1738. 2 арк.
292. № 59081. Инструкция Генеральной войсковой походной канцелярии бунчуковому товарищу Якову Новицкому о присмотре за тем, чтобы селяне пахали и сеяли для обеспечения армии и населения хлебом. 1737. 5 арк.
293. № 59103. Выписки и заметки о сотнях Прилуцкого полка. 1727–1750. 8 арк.
294. № 59147. Доношение князя А. Шаховского императрице Анне Иоанновне с просьбой отпустить козаков из Польши, так как дома их пришли в упадок. 1734. 2 арк.
295. № 59148. Доношение князя А. Шаховского к императрице Анне Иоанновне с просьбой ему и его штату получать жалование из Малороссийских доходов, а не из кригс-комиссариата. 1734. 2 арк.
296. № 64344. Ведомость Переяславского полка о походах с 1654 по 1758 год. 1654–1758. 4 арк.
297. № 64477. Указ императрицы Елизаветы Петровны об окончании войны и о возмещении убытков, связанных с ней в Малой России. 1742. 4 арк.
298. № 66227–66294. Указ Генеральной войсковой канцелярии о предоставлении сведений, когда собираются ярмарки и торги и по каким универсалам, грамотам и привилеям. Ведомости полковых и сотенных канцелярий по этому поводу. 1732–1756. 178 арк.
299. № 66340–66345. Дело по жалобам полковой и сотенной старшины, козаков и посполитых на обиды и разорения, чинимые черниговским полковником Богдановым. 1722–1737. 17 арк.

Фонд II

300. № 738. Именной список значковых товарищей Полтавского полку. 1734. 2 арк.
301. № 1708–1862. Сборник копий документов XVIII столетия. 1731–1740. 482 арк.
302. № 2118. Решение по указу Его Императорского величества Тайного Совета на прошение гетмана Апостола и другие документы XVIII столетия. 1728–1735. 29 арк.

303. № 3427. Выписки из документов XVIII столетия под заголовком «Торжественное турецкое посольство». 1740. 5 арк.
304. № 25617–25620. Доношение полковника Прилуцкого Г. Галагана о готовности к походу. 1738. 8 арк.

Фонд VIII

305. № 134 (161). Собрание военных известий 1730 годов. 148 арк.
306. № 1466 (117). Указ Сената о взимании подати в Малой России вместо подушных денег провианта для снабжения как Донской так и Днепровской экспедиции. 1738. 2 арк.
307. № 1731 (113). Экстракт из дела о жителе м. Любеча Сидоре Мартыненко и других, отыскивающих козачества. 1738. 10 арк.
308. № 2229–2269 (113). Указы Анны Иоанновны, Елизаветы Петровны и Петра III войсковой генеральной канцелярии, гетману Д. Апосто-лу, Шаховскому, Кейту, Шипову и другим. 1731–1761. 54 арк.

Фонд 61

309. № 1586. О наказании за волшебство по учиненной наперед виновницам пытке. 1735–1737. 12 арк.

Фонд 84

310. № 87. Аттестат про проходження служби лубенського полкового обозного Івана Петровича Кулябки, виданий полковою Лубенською канцелярією 14 березня 1742 року. 1742. 3 арк.

Дніпропетровський історичний музей

311. КП-163641/ АФД-3. Наказ Генерального військового похідного комісаріату з комісії Донської експедиції капітану Малютіну, начальнику провіанту в Чугуєві. 1739. 2 арк.
312. КП-163650/ АФД-12. Наказ з Білгородської губернської канцелярії салтовському воеводі Суковкіну про доставку втікачів та козаків слобідських полків. 1739. 1 арк.
313. КП-163651/ АФД-13. Лист директора провіантської комісії Генерального військового похідного комісаріату капітана Козлова начальнику провіанту в Чугуєві капітану Малютіну. 1738. 3 арк.
314. КП-163652/ АФД-14. Наказ з комісії капітана-командора та директора Козлова капітанові Малютіну, начальнику провіанту в Чугуєві. 1738. 2 арк.

Опубліковані джерела

315. Аполлонова лютия (Київські поети XVII–XVIII ст.). – К.: Молодь, 1982. – 320 с.
316. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, ЦДІАУК, НАНУ, Ін-т української археографії та джерелознавства, 1998. – Т. 1. – 696 с.
317. Безвременье и временщики. Воспоминания об эпохе дворцовых переворотов (1720–1760-е годы) / Сост., вступ. ст., коммент. Е. Анисимова. – Ленинград: Художественная литература, 1991. – 368 с.
318. Берк К. Путевые заметки о России // Беспятых Ю. Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр – Блиц, 1997. – С. 111–251.
319. Беспятых Ю. Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр – Блиц, 1997. – 496 с.
320. Бирон Э. Автобиографическая записка // Архив князя Воронцова. – Кн. 24: Бумаги разного содержания. – М., 1880. – С. 12–36.
321. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. IV (1735 г.) // СИРИО. – 1901. – Т. 111. – 526 с.
322. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. V (1736 г.) // СИРИО. – 1902. – Т. 114. – 684 с.
323. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. VI (1737 г.) // СИРИО. – 1904. – Т. 117. – 787 с.
324. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. VII (январь – июнь 1738 г.) // СИРИО. – 1905. – Т. 120. – 514 с.
325. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. VIII (июль – декабрь 1738 г.) // СИРИО. – 1906. – Т. 124. – 543 с.
326. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. IX (январь – июнь 1739 г.) // СИРИО. – 1907. – Т. 126. – 615 с.
327. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. X (июль – декабрь 1739 г.) // СИРИО. – 1909. – Т. 130. – 723 с.
328. Джастис Э. Три года в Петербурге // Беспятых Ю. Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр – Блиц, 1997. – С. 87–104.
329. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссией // Пам'ятки суспільно-політичної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під. ред. Болєбруха А. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1995. – С. 68–96.

330. Ділова документація Гетьманщини: 36 документів. — К.: Наук. думка, 1993. — 392 с.
331. Дневныя записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 1. — 520 с.
332. Дневныя записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 2. — 414 с.
333. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 г. по 1736 г. // СИРИО. — 1891. — Т. 76. — 591 с.
334. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с августа 1736 г. по декабрь 1739 г. // СИРИО. — 1892. — Т. 80. — 570 с.
335. Доношение сотника Ичнянского Г. А. Стороженко от 21 июля 1739 года // Стороженки. Семейный архив. — К., 1910. — Т. IV. — С. 444–447.
336. Долгоруков П. Из записок князя Долгорукого (Время Петра II и Анны Иоанновны). — М., 1909. — 164 с.
337. Дэпвуд Ф. Дневник пребывания в Санкт-Петербурге в 1733 году // Беспятых Ю. Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии. — СПб.: Русско-Балтийский информационный центр — Блиц, 1997. — С. 53–68.
338. Журнал фельдмаршала Лесса о воинских операциях с 1733 по 1737 гг. // СВМ. — СПб., 1893. — Вып. III / Ред. акад. Н. Дубровин. — С. 58–302.
339. Записки Манштейна о России. — СПб., 1875. — 218 с.
340. Записки Михаила Васильевича Данилова, артиллерии майора, написанные им в 1771 г. (1722–1762) // Безвременье и временщики. Воспоминания об эпохе дворцовых переворотов (1720–1760-е годы) / Сост., вступ. ст., коммент. Е. Анисимова. — Ленинград: Художественная литература, 1991. — С. 281–350.
341. Канцлер князь А. А. Безбородко в связи с событиями его времени. Т. 1 // СИРИО. — 1879. — Т. 26. — 647 с.
342. Кук Д. Путешествия и странствия по Российской империи // Беспятых Ю. Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии. — СПб.: Русско-Балтийский информационный центр — Блиц, 1997. — С. 385–443.
343. Летописные заметки (1651–1749) // КС. — 1883. — № 3. — С. 680–682.
344. Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в каком году деялося в Украине малороссійской обеих сторон Днипра и кто именно когда гетманом был козацким... // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. — К., 1888. — С. 3–69.

345. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. зі староукр. — К.: Т-во «Знання» України, 1992. — 192 с.
346. Любопытный сборник документов в Гадяче // КС. — 1884. — № 12. — С. 735–739.
347. Марсове поле: Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII — початок XIX ст. — К.: Молодь, 1989. — Кн. 2. — 383 с.
348. Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774). А. Андреевский. — О., 1886. — 433 с.
349. Материалы для отечественной истории / Издал М. Судиенко. — К., 1853. — Т. 1. — 317 с.
350. Материалы по истории колонизации левобережной Украины / Публ. В. Стороженко // КС. — 1890. — № 9. — С. 497–503.
351. Мельник А. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах: Навч. посіб. — К.: Інститут змісту і методів навчання; Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1997. — 139 с.
352. Мемуары, касающиеся истории Юга России / Предисловие В. Антоновича // КС. — 1889. — № 5, 6, 8, 9–11.
353. Миних Б. Х. Очерк, дающий представление об образе правления Российской империи / Пер. с франц. Е. Ю. Бок // Безвременье и временщики. Воспоминания об эпохе дворцовых переворотов (1720–1760-е годы) / Сост., вступ. ст., коммент. Е. Анисимова. — Ленинград: Художественная литература, 1991. — С. 25–80.
354. Миних Э. Записки // Перевороты и войны (Х. Манштейн, Б. Миних, Э. Миних, неизвестный автор). — М.: Фонд С. Дубова, 1997. — С. 319–410.
355. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. — К., 1890. — 224 с.
356. Мицик Ю. Кілька документів до історії запорозького козацтва // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва (збірник статей). — Запоріжжя, 1993. — С. 85–101.
357. Описание (краткое) всех случаев, касающихся Азова от создания сего города до возвращения оного под Русскую державу. — СПб., 1738. — 146 с.
358. Пам'ятки суспільно-політичної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. А. Болебруха — Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1995. — 488 с.
359. Перевороты и войны (Х. Манштейн, Б. Миних, Э. Миних, неизвестный автор). — М.: Фонд С. Дубова, 1997. — 576 с.
360. Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. IX. — 1081 с.
361. Права, за якими судиться малороссійський народ: 1743 / Відп. ред. та автор передмови Ю. Шемшученко; Упоряд. та автор нарису

- К. Вислобоков. — К.: НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. Корецького, 1997. — 547 с.
362. Приватні листи XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1987. — 176 с.
363. Придуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К.: Либідь, 1995. — С. 219–236.
364. Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Памятки суспільно-політичної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під. ред. А. Болебруха — Д.: Вид-во ДДУ, 1995. — С. 134–155.
365. Сборник Военно-Исторических Материалов. — СПб., 1892. — Вып. II: Ставучанский поход. Документы 1739 года. — 327 с.
366. Сборник Военно-Исторических Материалов. — СПб., 1897. — Вып. X: Доношения фельдмаршала Миниха императрице Анне Иоанновне. — 336 с.
367. Своеручные записки княгини Наталии Борисовны Долгорукой, дочери генерал-фельдмаршала Б. П. Шереметьева // Безвременье и временщики. Воспоминания об эпохе дворцовых переворотов (1720–1760-е годы) / Сост., вступ. ст., коммент. Е. Анисимова. — Ленинград: Художественная литература, 1991. — С. 255–280.
368. Сенатский архив. Журналы и определения Правительствующего Сената. — СПб., 1889. — Т. 1. — 644 с.
369. Судиенко М. Материалы для отечественной истории. — К., 1853. — Т. 1. — 317 с.
370. Хавен фон П. Путешествие в Россию // Беспятых Ю. Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии. — СПб.: Русско-Балтийский информационный центр — Блиц, 1997. — С. 303–367.
371. Ханенко Н. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 1727–1753. — К., 1884 — 524 с.

Список використаної літератури

372. Авдеев В. Военно-исторические исследования в Академии Генерального штаба русской армии // Военно-исторический журнал. — 1987. — № 12. — С. 77–81.
373. Анисимов Е. Россия без Петра. — СПб.: Русско-Балтийский информационный центр — Блиц, 1994. — 523 с.
374. Анисимов Е. Путники, прошедшие раньше нас // Безвременье и временщики. Воспоминания об «эпохе дворцовых переворотов»

- (1720–1760-е годы). — Ленинград: Художественная литература, 1991. — С. 3–24.
375. Анисимов Е. Анна Ивановна // Вопросы истории. — 1993. — № 4. — С. 19–31.
376. Анисимов Е. Анна Ивановна. — М.: Молодая гвардия, 2002. — 362 с.
377. Анисимов Е. Елизавета Петровна. — М.: Молодая гвардия, 1999. — 426 с.
378. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII століття. — К.: Наук. думка, 1969. — 223 с.
379. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII століття в українській і російській історіографії // УІЖ. — 1971. — № 11. — С. 21–38.
380. Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII століття // УІЖ. — 1997. — № 2. — С. 92–97.
381. Аркас М. Історія України-Руси. — К.: Вища школа, 1990. — 456 с.
382. Багалий Д. Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII столетиях // КС. — 1883. — № 12. — С. 560–592.
383. Багдасаров Р. Запорожское рыцарство XV–XVIII веков // Общественные науки и современность. — 1996. — № 3. — С. 112–122.
384. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. — СПб., 1906. — 618 с.
385. Байов А. Примечания // Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. — СПб., 1906. — С. 1–247.
386. Байов А. История военного искусства как наука. — СПб., 1912. — 364 с.
387. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К.: Час, 1993. — 656 с.
388. Барвинский В. Выборы сотника в местечке Носовке в 1735 г. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Издание Н. Сумцова. — Х., 1909. — Т. 18. — 8 с.
389. Бескровный А. Русская армия и флот в XVIII веке. — М.: Военное издательство МО СССР, 1958. — 644 с.
390. Бессмертный Ю. Казус Бертрана де Борна, или «Хотят ли рыцари войны?» // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. — 1999. — Вып. 2 / Под. ред. Ю. Бессмертного, М. Бойцова. — С. 131–147.
391. Бойко О. Історія України: Посіб. для студ. ВНЗ. — К.: Вид. центр «Академія», 1999. — 568 с.
392. Борисенко В. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття: Навч. посіб. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 1998. — 616 с.
393. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — К. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. — 336 с.

394. Бутич І. Віктор Романовський — історик-архівіст // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ — Седнів, 18–21 жовтня 1993 року). — К.: НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. — С. 323–333.
395. Внешняя политика России. Источники и историография: Сб. статей / Отв. ред. В. Хевролина. — М.: Институт истории АН СССР, 1991. — 200 с.
396. Внешняя политика России: Историография: Сб. статей / Отв. ред. С. Тихвинский; АН СССР, Отделение истории, Институт истории СССР. — М.: Наука, 1988. — 294 с.
397. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. — М.: Мысль, 1992. — 446 с.
398. Восточный вопрос во внешней политике России / Под. ред. Н. Кинятиной. — М.: Наука, 1972. — 434 с.
399. Вялов П., Кривошея В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. — К.: ІПЕД НАНУ, 1999. — 83 с.
400. Галенко О. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: історія і сучасність. — К., 1995. — С. 101–104.
401. Гаспартян М. Очерки истории Турции. — М.: Наука, 1983. — 294 с.
402. Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. — СПб., 1852. — 257 с.
403. Голиков А., Круглова Т. Источниковедение отечественной истории. / Под общ. ред. проф. А. Голикова. — М.: РОССПЭН, 2000. — 440 с.
404. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994. — 539 с.
405. Горобець В. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII століття. — К.: Наук. думка, 1979. — 128 с.
406. Горобець В. Від союзу — до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII століть. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. — 69 с.
407. Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. // УІЖ. — 1993. — № 2–3. — С. 70–75.
408. Горобець В. Від упорядника // Ділова документація Гетьманщини: Зб. документів. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 23–31.
409. Горобець В., Струкевич О. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII століть: тенденції, характер, етапи // УІЖ. — 1997. — № 1. — С. 32–43.
410. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — 544 с.
411. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — К.: Либідь, 1990. — 400 с.

412. Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття // Український історик. — 1991–1992. — № 3–4, 1–4 (110–115). — С. 116–124.
413. Гуржій О. Рядове козацтво та його місце в класово-становій структурі суспільства Лівобережної України першої половини XVIII ст. // УІЖ. — 1982. — № 8. — С. 89–97.
414. Гуржій А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века. — К.: Наук. думка, 1986. — 132 с.
415. Гуржій О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.) — К.: Інститут історії НАНУ, 1994. — 106 с.
416. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII століттях: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — 222 с.
417. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К.: Інститут історії НАНУ, 1998. — 207 с.
418. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. — 304 с. (Україна кризь віки: У 15 т. — Т. 8.)
419. Дабижа А. Роспись рода Горленков // КС. — 1886. — № 6. — С. I–XII.
420. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // ЗНТШ. — Л., 1991. — Т. 222: Праці історико-філософської секції. — С. 28–44.
421. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: історія і сучасність. — К., 1995. — С. 77–84.
422. Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. — К.: Наук. думка, 1992. — Вип. 1. — С. 220–260.
423. Джиджора І. Україна в першій половині 1738 року. — Без м. і р. — Шифр НБУВ В 2351 И. — 13 с.
424. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII століття. — К., 1930. — 142 с.
425. Дмитрієнко М., Ясь О. Кримськотатарське питання в етнічній історії України // Кримські татари: історія і сучасність. — К., 1995. — С. 98–100.
426. Дорошенко Д. Історія України: В 2 т. — К.: Глобус, 1991. — Т. II. — 349 с.
427. Дугин А. Основы геополитики: геополитическое будущее России. — М.: Арктогея, 1997. — 599 с.
428. Ефименко А. История украинского народа. — К.: Либідь, 1990. — 512 с.

429. Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе (ее история в 16–19 веках, критическая оценка и будущие задачи). – М., 1896. – Т. 1. – 465 с.
430. Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе (ее история в 16–19 веках, критическая оценка и будущие задачи). – М., 1896. – Т. 2. – 532 с.
431. Журавльов Д. Слобідські козацькі полки в Семилітній війні // Збірник Харківського історико-філологічного товариства / Харківський державний педагогічний університет; Харківське історико-філологічне товариство. – Х., 2002. – Т. 9. – (Нова серія). – С. 9–18.
432. Записка о пособиях к изучению южно-русской земли, находящихся в военно-ученом архиве Генерального Штаба. Составил В. Григорович. Из 20 тома Записок Императорского Новороссийского университета. – О., 1875. – 45 с.
433. Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // ЗНТШ. – Л., 1993. – Т. 225: Праці історично-філософської секції. – С. 232–257.
434. Історія Української РСР: Короткий нарис / Під ред. Ю. Кондуфора. – К.: Наук. думка, 1981. – 528 с.
435. История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 3. – 623 с.
436. История Русов. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – 309 с.
437. Источниковедение: Теория. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / Под. ред. И. Данилевского. – М.: РГГУ, 1998. – 702 с.
438. Ищенко С. Война и военное дело у крымских татар в XVI–XVIII ст. – Р-н-Д, 1989. – 362 с.
439. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 328 с.
440. Каменский А. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – М.: РГГУ, 1999. – 575 с.
441. Касименко О. Історія Української РСР: Популярний нарис. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 400 с.
442. Каюк Д. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Д.: ДНУ, 2002. – 16 с.
443. Каюк С. Задунайська Січ (1775–1828 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Д.: ДДУ, 1999. – 16 с.
444. Клименко П. Компюти та ревізії XVIII століття. – К.: Вид-во і друкарня ВУАН, 1930. – 241 с.
445. Ковальчук О. Державотворчі процеси в українському суспільстві за гетьманування Д. Апостола (історіографічний та джерелознавчий

- аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 06. – К.: НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства, 1996. – 24 с.
446. Когут З. Російський централізм та українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
447. Колесник І. Українська історіографія: XVIII – початок XX ст.: Навч. посіб. для вузів. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
448. Колосов В. Российская геополитика: традиционные концепции и современные вызовы // Общественные науки и современность. – 1996. – № 3. – С. 86–95.
449. Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории. – Без м. і р. – Шифр НБУВ В 098197. – С. 513–548.
450. Кочубинский А. Граф А. И. Остерман. Война пяти лет (1735–1739). – О., 1899. – 247 с.
451. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX століття). – Х.: Основа, 1996. – 296 с.
452. Краткое описание о казачком малороссийском народе и о военных его делах, собранное чрез бунчукового товарища Петра Симоновского. – М., 1847. – 178 с.
453. Кривошея В. Українська козацька старшина. – К.: Інститут національних відносин і політології, 1997. – 104 с.
454. Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Музей гетьманства. – К.: ІПНД НАНУ, 1998. – Ч. 2. – 344 с.
455. Кривошея І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. – К.: Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1998. – 16 с.
456. Крип'якевич І. Історія України. – Л.: Світ, 1992. – 560 с.
457. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – К.: Дніпро, 1991. – 79 с.
458. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1996. – 177 с.
459. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1888. – Т. 1: Полк Стародубский. – 288 с.
460. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2: Полк Нежинский. – 521 с.
461. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1903 – Т. 3: Полк Прилуцкий. – 426 с.
462. Лазаревский А. Люди старой Малороссии // КС. – 1882. – № 1, 3, 8; 1884. – № 1, 5; 1886. – № 1, 7; 1887. – № 6–7, 8.
463. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 286 с.

464. Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 143–158.
465. Липа Ю. Призначення України – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1997. – 268 с.
466. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 1–9.
467. Литвиненко М. Джерела історії України XVIII століття. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1970. – 204 с.
468. Литвинова Т. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Д.: Вид-во «Генеза», 2001. – Вип. 2. – С. 28–64.
469. Мавродин В. Экономический рост России, внутренняя и внешняя политика царизма в конце XVII – первой половине XVIII веков. – М.: ВПШ при ЦК КПСС, 1957 – 68 с.
470. Малінова Г., Сапожников І. О. О. Рябінін-Скляревський: матеріали до біографії. – О. – К.: «Еатон-2» – «Гратек», 2000. – 222 с.
471. Маальгин Т. Российский ратник или общая военная повесть о государственных войнах, неприятельских нашествиях, уронах, бедствиях, победах и приобретениях от древности до наших времен по 1805 г. – М., 1825. – 845 с.
472. Маслійчук В. Козацька старшина Слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х.: ХНУ, 2001. – 19 с.
473. Медушевская О., Румянцева М. Методология истории: Учеб. пособие. – М.: ИАИ РГГУ, 1997. – 72 с.
474. Мейер М. Османская империя в XVIII веке: Черты структурного кризиса. – М.: Наука, 1991. – 263 с.
475. Мельник Л. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика // УІЖ. – 1997. – № 6. – С. 24–34.
476. Мельник Л. Правління гетьманського уряду (1733–1735) // УІЖ. – 2001. – № 5. – С. 81–91.
477. Мельникова И. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина // Ученые записки Института славяноведения. – М. – Ленинград, 1948. – Т. I. – С. 76–118.
478. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 1. – С. 1–31.
479. Миловидов И. Об исторических записках Саввы Пархомова с 1735 по 1740 гг. – Без м. і р. – Шифр НБУВ А 17646 И.

480. Мірущенко О. Виплата жалування запорозьким козакам в період Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 124–134.
481. Михнева Р. Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739–1756). – М.: Наука, 1985. – 183 с.
482. Мицик Ю. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Д.: ДДУ, 1997. – 176 с.
483. Мицик Ю., Мосьпан Н., Плохий С. Місто на Самарі. – Д.: Вид-во ДДУ, 1994. – 64 с.
484. Модзалевский В. Малороссийский родословник: В 4 т. – К., 1908–1914. – Т. 1. – 519 с.; Т. 2. – 720 с.; Т. 3. – 824 с.; Т. 4. – 858 с.
485. Модзалевский В. Дело об увольнении Ивана Забелы от уряда хорунжаго генеральной войсковой артиллерии (1734–1735) // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – 1915. – Вып. 11. – С. 183–192.
486. Молчановский Н. Английское известие 1736 года о запорожцах // КС. – 1889. – № 11. – С. 444–447.
487. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII веках. – Прага: Пламя, 1926. – Т. 1. – Вип. 2. – 263 с.
488. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII веках. – Прага: Пламя, 1926. – Т. 1. – Вип. 3. – 217 с.
489. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К.: Дніпро, 1992. – 500 с.
490. Некрасов Г. Роль России в европейской международной политике 1725–1739 гг. – М.: Наука, 1976. – 348 с.
491. Нечипоренко П. Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725–1750 // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Т. 20. – С. 175–198.
492. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. Редактор генерал-лейтенант Леер. – СПб., 1885. – Т. I. – 593 с.
493. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 315 с.
494. Оглоблин О. І. Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – К. – Л. – Париж – Торонто: УІТ, 2001. – 464 с.
495. О задачах Киевского отделения Военно-Исторического общества в связи с историей края // Военно-Исторический вестник. – 1909. – № 1–2. – С. 1–10.
496. Окиншевич А. Генеральна старшина на Лівобережній Україні 16–17–18 століть // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К.: ВУАН, 1926. – Т. 2. – С. 84–171.

497. Окиншевич А. Центральні установи України-Гетьманщини 17–18 століть. Ч. 2: Рада Старшини // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К.: ВУАН, 1930. – Т. 7. Окреме видання. – 352 с.
498. Окиншевич А. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині 17–18 століть // ЗНТШ. – Т. 157. Окреме видання. – Мюнхен, 1948. – 272 с.
499. Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII века. – М.: Наука, 1971. – 205 с.
500. Панащенко В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII століття // Ділова документація Гетьманщини. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 5–22.
501. Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII століття). – К.: НАНУ, Інститут історії України, 1995. – 212 с.
502. Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII століття). – К.: НАНУ, Інститут історії України, 1995. – 74 с.
503. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). – Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 180 с.
504. Петрухинцев Н. Война с пространством // Родина. – 1998. – № 5–6. – С. 62–66.
505. Петрухинцев Н. Царствование Анны Иоанновны: формирование внутривполитического курса и судьбы армии и флота 1730–1735 гг. – СПб.: Алетейя, 2001. – 352 с.
506. Підгаєцький В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. – Д.: ДНУ, 2001. – 391 с.
507. Пірко В. Освоєння Півдня України в XVI–XVIII століттях: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1996. – 35 с.
508. Полевой Н. Польская и турецкая войны в царствование Анны Иоанновны. – Без м. і р. – Шифр НБУВ В 030632. – 50 с.
509. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – 608 с.
510. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. – Т. 1. – 395 с.
511. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. – Т. 2. – 247 с.
512. Прицак О. Доба військових канцеляристів // КС. – 1993. – № 4. – С. 62–66.
513. Пронштейн О. Про роль спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у розкритті інформаційного значення історичних джерел // УІЖ. – 1970. – № 8. – С. 21–28.
514. Пилипенко С. Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40–70-і роки XVIII століття // УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 91–100.

515. Путро О. «Искание казачества» как форма антифеодальной борьбы // УІЖ. – 1969. – № 11. – С. 95–102.
516. Путро О. Українське козацьке військо // КС. – 1997. – № 6. – С. 3–33.
517. Путро О. Гетьман К. Розумовський і судова реформа в Україні-Гетьманщині // Український археографічний щорічник. – К.: Наук. думка, 1993. – Нова серія. Вип. 2. – С. 54–61.
518. Пушкарёв Л. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: Наука, 1975. – 282 с.
519. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
520. Рикот. Монархия Турецкая. – СПб., 1741. – 278 с.
521. Романовський В. Війна 1735–1739 років та її наслідки для України // Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 27–42.
522. Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / Под. ред. Л. Нежинского, А. Игнатьева. – М.: Международные отношения, 1999. – 458 с.
523. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г., Сапожников І. О. О. Рябінін-Скляревський: матеріали до біографії. – О. – К.: «Елтон-2» – «Гратек», 2000. – С. 83–178.
524. Савенок А. Український історик та археограф Віктор Романовський // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ – Седнів, 18–21 жовтня 1993 року). – К.: НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. – С. 334–349.
525. Сагановіч Г. Невідома вайна: 1654–1667. – Мінськ: Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.
526. Санцевич А. Методика исторического исследования. – К.: Наук. думка, 1990. – 210 с.
527. Сапожников И. Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 года. – Ильичевск: «Елтон-2» – «Гратек», 2000. – 116 с.
528. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Навч. посіб. – К.: Либідь, 1998. – 296 с.
529. Ситий І. До історії українського війська: Списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 139–143.
530. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке. – О., 1889. – 252 с.

531. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Ч. 1. (1730–1796). — О., 1836. — 274 с.
532. Скальковский А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Д.: Січ, 1994. — 678 с.
533. Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — О.: Техник, 1909. — 436 с.
534. Слабченко М. Центральные учреждения Украины. — О.: Типография губернского комиссариата — Просвितы, 1918. — 96 с.
535. Смолій В. Від головного редактора // Соціум. Альманах соціальної історії / Гол. ред. В. Смолій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — Вип. 2. — 253 с.
536. Сокульський А. Морські походи запорожців. — Д.: Січ, 1995. — 106 с.
537. Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // КС. — 1998. — № 4. — С. 11–21.
538. Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // КС. — 1999. — № 6. — С. 49–63.
539. Соловьёв С. Сочинения: В 18 кн. — М.: Мысль, 1993. — Кн. X. История России с древнейших времен. — Т. 19–20. — 751 с.
540. Соловьёв С. Восточный вопрос // Соловьёв С. Сочинения: В 18 кн. — М.: Мысль, 1995. — Книга XVI: Работы разных лет. — С. 629–672.
541. Станіславський В. Політичні відносини Запорізької Січі з Кримським ханством в кінці XVII — на початку XVIII століть: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 24 с.
542. Стороженко А. Очерки Переяславщины // КС. — 1891. — № 11. — С. 195–215.
543. Стороженко І. Збройні Сили України від останньої третини XVII до кінця XVIII століть // УІЖ. — 1998. — № 1. — С. 87–93.
544. С-ко Н. Стороженки (Фамильная летопись) // КС. — 1884. — № 2. — С. 205–222.
545. Струкевич О. Генеральний підскарбій Яков Маркович // УІЖ. — 1997. — № 5. — С. 87–96.
546. Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми). — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 100 с.
547. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. — К.: Либідь, 1994. — 240 с.
548. Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — 512 с.
549. Таланов А. Конная гвардия // Военно-исторический журнал. — 1991. — № 12. — С. 64–70.

550. Тартаковский А. Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX веков. — М.: Наука, 1991. — 288 с.
551. Троицкий С. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. — М.: Наука, 1966. — 275 с.
552. Троицкий С. Россия в XVIII веке. Сборник статей и публикаций. — М.: Наука, 1982. — 255 с.
553. Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII — перша половина XX ст.). — Д.: Наука і освіта, 1998. — 193 с.
554. Ульяницкий В. Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. — М., 1887. — 484 с.
555. Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 419–498.
556. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К.: Вид. дім «KM Academia», 2000. — 300 с.
557. Шеремет В. «Мужикистан» и «Туретчина» // Родина. — 1997. — № 5–6. — С. 16–23.
558. Шевчук В. Козацька держава. — К.: Абрис, 1995. — 392 с.
559. Шевчук В. Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // КС. — 1993. — № 6. — С. 17–20.
560. Широкоград А. Русско-турецкие войны 1676–1918 годов / Под общ. ред. А. Тараса. — Минск — М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. — 752 с.
561. Шпитаальов Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 років. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. — 72 с.
562. Шубинский С. Граф А. И. Остерман (1686–1748). Биографический очерк. — СПб., 1863. — 103 с.
563. Шульман Е. Прорусская партия в Валахии и её связи с Россией в 1736–1737 годах // Русско-румынские и советско-румынские отношения. — Кишинёв: Картя молдовеняско, 1969. — С. 7–41.
564. Шульман Е. О позиции России в конфликте с Турцией в 1735–1736 годах // Балканский исторический сборник. — Кишинёв: Штинца, 1973. — Т. 3. — С. 5–62.
565. Юзефович Т. Договоры России с Востоком политические и торговые. — СПб., 1869. — 362 с.
566. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К.: Наук. думка, 1991. — Т. 3. — 560 с.
567. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К.: Генеза, 1997. — 312 с.
568. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К.: Критика, 2002. — 416 с.

Список скорочень

б. т.	бунчуковий товариш
ВІВ	Военно-исторический вестник
ГВК	Генеральна військова канцелярія
ГВПК	Генеральна військова похідна канцелярія
ДІМ	Дніпропетровський історичний музей
зн. т.	значковий товариш
ЗНТШ	Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка
ІР НБУ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського
КС	Киевская Старина
ПГУ	Правління гетьманського уряду
ПСЗ	Полное собрание законов Российской империи
СВИМ	Сборник военно-исторических материалов
СИРИО	Сборник Императорского российского исторического общества
УІЖ	Український історичний журнал
ЦДАІУК	Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Додатки

Таблиця 1. Склад загону гетьманців у команді генерал-лейтенанта Репніна під час розмежування кордону між Російською та Османською імперіями в 1740 р.

Полк	Командир	Старшини	Кількість козаків
Гадяцький	Полковник П. Галецький	3 сотники 5 значкових	485
Ніжинський	Осавул С. Костенецький	4 сотники 7 значкових	792
Стародубський	Осавул І. Данченко	2 сотники 6 значкових	517
Лубенський	Сотник	2 значкових	206

Таблицю укладено на підставі [177, арк. 5, 10].

Таблиця 2. Склад загону гетьманців у команді таємного радника І. Неплюєва під час розмежування кордону між Російською та Османською імперіями в 1740 р.

Полк	Командир	Старшини	Кількість козаків
Лубенський	Осавул С. Слюда	4 сотники 8 значкових	746
Полтавський	Осавул І. Суліма	1 сотник 4 значкових	321
Чернігівський	Хорунжий І. Булавка	2 сотники 6 значкових	475
Київський	Полковник А.Танський	2 сотники 2 значкових	294
Прилуцький	Осавул М. Мовчан	2 сотники 2 значкових	315

Продовження табл. 2

Полк	Командир	Старшини	Кількість козаків
Миргородський	Полковник В. Капніст	2 сотники 4 значкових	428
Переяславський	Хорунжий Д. Прохорович	2 сотники	424

Таблицю укладено на підставі [177, арк. 10, 25].

Таблиця 3. Персональний склад генеральної старшини

ген. обозний	Яків Лизогуб
ген. суддя	Михайло Забіла
ген. суддя	Іван Борозна
ген. підскарбій	Андрій Маркович
ген. писар	Михайло Бурковський
ген. осавул	Іван Мануйлович
ген. осавул	Федір Лисенко
ген. хорунжий	Яким Горленко
ген. бунчужний	Семен Галецький

Таблицю укладено на підставі [50, арк. 35].

Таблиця 4. Генеральні старшини в далеких походах

Посада	Ім'я	Назва походу	Рік
ген. осавул	Ф. Лисенко	Кримський	1735
		Дністровський	1738
		Молдовський	1739
ген. хорунжий	Я. Горленко	Кримський	1736
		Кримський	1737
		Кримський	1739
ген. обозний	Я. Лизогуб	Очаківський	1737
ген. бунчужний	С. Галецький	Кримський	1738

Таблицю укладено на підставі даних, наведених у розділі 3 монографії.

Таблиця 5. Генеральні старшини у тривожних походах

Посада	Ім'я	Час походу
ген. хорунжий	Я. Горленко	серпень – вересень 1736 р.
		січень – березень 1738 р.
ген. осавул	Ф. Лисенко	лютий – березень 1737 р.
		січень – березень 1738 р.
ген. обозний	Я. Лизогуб	вересень – жовтень 1739 р.

Таблицю укладено на підставі даних, наведених у розділі 3 монографії.

Таблиця 6. Особиста участь полковників у далеких походах

Полк	Ім'я	Кількість походів	Примітки
Гадяцький	Г. Грабянка	3	загинув у 1738 р.
Гадяцький	П. Галецький	1	на посаді з 1739 рр.
Миргородський	П. Апостол	2	загинув у 1736 р.
Миргородський	В. Капніст	3	на посаді з 1737 р.
Лубенський	П. Апостол	4	
Переяславський	В. Томара	1	загинув у 1736 р.
Переяславський	М. Богданов	0	на посаді з 1737 р.
Переяславський	С. Суліма	1	на посаді з 1739 р.
Полтавський	В. Кочубей	2	
Ніжинський	І. Хрущов	0	
Прилуцький	Г. Галаган	1	
Київський	А. Танський	3	під арештом до 1737 р.
Стародубський	А. Радищев	0	
Чернігівський	В. Ізмайлов	0	

Таблицю укладено на підставі даних, наведених у розділі 3 монографії.

Таблиця 7. Козацькі загони під командуванням сотників на охороні кордону

Полк	Сотня	Сотник	Рік	Кількість козаків	Покликання
Полтавський	Вепрлицька	Г. Покотило	1737	219	[117, арк. 2–9]
Прилуцький	Журавська	?	1736	143	[117, арк. 2–9]
Прилуцький	?	?	1736	460	[117, арк. 2–9]
Ніжинський	Короповська	?	1738	137	[117, арк. 2–9]
Ніжинський	?	?	1738	60	[117, арк. 2–9]
Ніжинський	Бахмацька	Я. Селецький	1738	129	[117, арк. 2–9]
Ніжинський	Новомлинська	І. Шапкевич (?)	1738	15	[117, арк. 2–9]
Ніжинський	?	Кандиба	1738	268	[117, арк. 2–9]
Київський	Козелецька	С. Підвисоцький	1737	200	[117, арк. 2–9]
Миргородський	?	?	1737	600	[117, арк. 2–9]
Полтавський	Великобудищанська	А. Сулима	1738	130	[249, арк. 4, 62]
Чернігівський	Любецька	І. Савич	1738	190	[249, арк. 4, 62]
Ніжинський	Полкова	Г. Романовський	1738	134	[139, арк. 2]
Ніжинський	Мринська	Ф. Тарасевич	1738	303	[139, арк. 2]
Ніжинський	Прохорівська	С. Григорович	1738	361	[139, арк. 2]
Ніжинський	Ямпільська	М. Оболонський	1738	137	[139, арк. 2]
Ніжинський	Борзенська	П. Забіла	1738	517	[139, арк. 2]
Прилуцький	Красноколядинська	М. Ангелівський	1736	220	[37, арк. 3]
Ніжинський	Полкова	Г. Романовський	1736	476	[81, арк. 2, 6]
Чернігівський	Вибельська	Й. Тризна	1738	192	[118, арк. 3]
Чернігівський	Киселювська	І. Лисенко	1738	746	[118, арк. 3]

Продовження табл.

Полк	Сотня	Сотник	Рік	Кількість козаків	Покликання
Чернігівський	Понурницька	О. Брежинський	1738	334	[118, арк. 3]
Полтавський	Золотопільська	К. Леонтович	1738	1000	[128, арк. 2]
Полтавський	Нехворощанська	К. Прокопович	1738	267	[156, арк. 2]
Переяславський	Леплявська	Лазаревич	1736	60	[74, арк. 93]
Чернігівський	?	?	1736	738	[32, арк. 2–3]

Таблиця 8. Козацькі загони під командуванням сотників під час далських походів

Полк	Сотня	Сотник	Рік	Кількість козаків	Покликання
Гадяцький	?	?	1736	500	[68, арк. 4]
Переяславський	?	?	1736	321	[68, арк. 6]
Лубенський	Чорнуска	П. Троцький	1736	Козаки 6-ти сотень	[68, арк. 7]
Переяславський	Барисівська	С. Сулима	1736	100	[68, арк. 8]
Миргородський	Устивицька	В. Короленко	1736	200	[68, арк. 8]
Прилуцький	?	У. Хоменко	1736	94	[74, арк. 8]
Гадяцький	Опішнянська	І. Корицький	1735	442	[25, арк. 27]

Таблиця 9. Середня чисельність козаків у сотенній команді 1736–1738 рр.

Полк	Кількість сотень	Середня сотенна команда		
		1736	1737	1738
Ніжинський	20	125	104	68
Київський	8	84	61	36
Стародубський	9	110	86	73
Чернігівський	16	87	88	58
Переяславський	17	110	61	48
Лубенський	10	297	219	293

Продовження табл. 9

Полк	Кількість сотень	Середня сотенна команда		
		1736	1737	1738
Миргородський	13	92	81	114
Полтавський	17	78	46	30
Гадяцький	12	162	154	174
Прилуцький	8	139	103	70

Таблицю укладено на підставі даних, наведених у розділі 3 монографії.

Таблиця 10. Козацькі загони на охороні кордонів та фортифікаційних роботах під командуванням полковників та полкової старшини

Полк	Посада	Ім'я	Рік	Кількість козаків	Покликання
Прилуцький	осаву	П. Мовчан	1735	580	[23, арк. 28]
Чернігівський	обозний	П. Сандурський	1735	630	[28, арк. 13, 31]
Миргородський	осаву	А. Волевач	1736	2000	[41, арк. 2; 55, арк. 5]
Стародубський	суддя	М. Ханенко	1736	1000	[14, арк. 12]
Переяславський	полковник	М. Богданов	1736	2000	[45, арк. 4]
Прилуцький	осаву	Г. Панкевич	1736	2000	[45, арк. 4]
?	осаву	?	1736	911	[75, арк. 5]
Чернігівський	осаву	М. Мокрієвич	1736	1000	[40, арк. 11]
Прилуцький	полковник	Г. Галаган	1736	6000	[72, арк. 14]
Гадяцький	суддя	М. Штиневський	1737	1019	[99, арк. 2]
Лубенський	обозний	І. Кулябка	1737–1738	30 778	[310, арк. 2]
Полтавський	полковник	В. Кочубей	1737	1500	[117, арк. 2]
Ніжинський	полковник	І. Хрущов	1737	1500	[117, арк. 3]
Гадяцький	осаву	?	1737	1000	[117, арк. 2]
Гадяцький	полковник	Г. Грабянка	1737	590	[125, арк. 7]

Продовження табл. 10

Полк	Посада	Ім'я	Рік	Кількість козаків	Покликання
Стародубський	осаву	С. Якимович	1738	1954	[122, арк. 3; 137, арк. 4]
Лубенський	полковник	П. Апостола	1738	1000	[149, арк. 2]
Лубенський	полковник	П. Апостола	1738	2830	[152, арк. 263]
Ніжинський	полковник	І. Хрущов	1738	557	[152, арк. 62]
Київський	осаву	О. Гречка	1738	476	[117, арк. 2–8]
Чернігівський	осаву	С. Славатинський	1738	811	[161, арк. 3]
Ніжинський	осаву	С. Костенецький	1738	4666	[120, арк. 2, 24–26]
Лубенський	осаву	Ф. Зарудний	1738	500	[109, арк. 3]
Чернігівський	осаву	С. Асонтович	1738	737	[152, арк. 98–99]
Лубенський	хорунжий	Г. Манжоса	1738	480	[109, арк. 3]
Прилуцький	суддя	Я. Огронович	1738	497	[152, арк. 258]

Таблиця 11. Полкові команди у далеких походах

Полк	Посада командира	Командир	Рік	Кількість козаків
Лубенський	полковник	П. Апостола	1736	2979
Лубенський	полковник	П. Апостола	1737	2195
Переяславський	полковник	В. Томара	1736	1874
Миргородський	полковник	П. Апостола	1736	1196
Миргородський	полковник	В. Капніст	1737	849
Миргородський	полковник	В. Капніст	1738	1488
Гадяцький	полковник	Г. Грабянка	1736	1943
Гадяцький	полковник	Г. Грабянка	1737	1849
Гадяцький	полковник	Г. Грабянка	1738	2087
Полтавський	полковник	В. Кочубей	1737	780
Київський	полковник	А. Танський	1737	486

Продовження табл. 11

Полк	Посада командира	Командир	Рік	Кількість козаків
Київський	полковник	А. Танський	1738	284
Прилуцький	полковник	Г. Галаган	1738	556
Ніжинський	обозний	І. Величковський	1736	2509
Ніжинський	обозний	І. Величковський	1737	2074
Ніжинський	обозний	І. Величковський	1738	1394
Чернігівський	обозний	П. Сандурський	1736	1393
Чернігівський	обозний	П. Сандурський	1738	926
Стародубський	обозний	О. Єсимонтович	1736	995
Стародубський	обозний	М. Ханенко	1738	661
Прилуцький	обозний	М. Огроновський	1737	823
Переяславський	обозний	С. Сулима	1737	1037
Переяславський	обозний	С. Сулима	1738	817
Полтавський	обозний	І. Левенець	1738	500
Лубенський	осавул	І. Павлов	1737	2934
Полтавський	осавул	І. Левенець	1737	1324

Таблицю укладено на підставі даних, наведених у розділі 3 монографії.

Таблиця 12. Команди для виконання окремих доручень, сформовані під час далеких походів

Полк, із якого призначено командира	Посада командира	Командир	Рік	Кількість козаків	Покликання
Чернігівський	хорунжий	Г. Медушевський	1736	453	[74, арк. 47]
Гадяцький	осавул	О. Богаєвський	1736	200	[68, арк. 7]
Переяславський	осавул	Я. Пилипенко	1736	200	[68, арк. 8–9]
Лубенський	осавул	С. Корсун	1736	200	[68, арк. 12]
Миргородський	осавул	С. Галаган	1736	150	[68, арк. 12]
Лубенський	осавул або хорунжий	?	1736	500	[68, арк. 7–8]
Переяславський	хорунжий	Д. Прохорович	1737	968	[78, арк. 4]
Прилуцький	осавул	М. Мовчан	1736	2000	[68, арк. 7–8]

Таблиця 13. Вибуття старшин із посад через смерть

Полк	Посада	Ім'я	Обставини смерті	Дата	Покликання
	ген. бунчужний	С. Галецький	загинув	08.07.1738	[151, арк. 15]
Гадяцький	полковник	Г. Грабянка	загинув	08.07.1738	[151, арк. 15]
Миргородський	полковник	П. Апостол	помер від ран	1736	[50, арк. 28–32]
Переяславський	наказний полковник	В. Томара	загинув	19.06.1736	[74, арк. 81]
Прилуцький	хорунжий	Г. Дубель	загинув	1733	[46, арк. 17–18]
Гадяцький	осавул	М. Клименко	помер	1735	[17, арк. 3–5]
Гадяцький	хорунжий	Г. Цижка	помер у поході	1735	[17, арк. 3–5]
Полтавський	обозний	Л. Нікітов	помер	1735	[50, арк. 28–32]
Полтавський	хорунжий	П. Герасименко	загинув	1736	[50, арк. 28–32]
Гадяцький	осавул	І. Бутович	загинув	08.05.1736	[74, арк. 23–24]
Ніжинський	осавул	Ф. Борсук	помер у поході	1737	[261, арк. 37]
Лубенський	осавул	Павлов	загинув	1738	[261, арк. 20]
Лубенський	осавул	С. Корсун	загинув	1738	[261, арк. 20]
Прилуцький	полковий сотник	П. Носенко	помер у поході	1733	[46, арк. 17–18]
Гадяцький	1-й зінківський сотник	І. Рожанський	помер	1734	[17, арк. 3–5]
Гадяцький	веприцький сотник	С. Бездітько	помер	1734	[17, арк. 3–5]
Гадяцький	2-й зінківський сотник	М. Жадко	помер у поході	1735	[17, арк. 3–5]
Гадяцький	полковий сотник	І. Пириятинський	помер у поході	1735	[17, арк. 3–5]
Лубенський	городиський сотник	А. Петровський	помер	1735	[50, арк. 28–32]
Київський	носівський сотник	І. Шаула	помер у поході	28.07.1735	[19, арк. 2]

Продовження табл. 13

Полк	Посада	Ім'я	Обставини смерті	Дата	Покликання
Лубенський	роменський сотник	Євстафіїв	помер	1735	[46, арк. 20]
Миргородський	кременчуцький сотник	Ковальчук	загинув	1736	[366, с. 201]
Полтавський	нехворощанський сотник	Г. Савич	загинув	1736	[50, арк. 28–32]
Гадяцький	наказний сотник	?	загинув	17.07.1736	[74, арк. 23–24]
Полтавський	наказний сотник	?	помер у поході	1737	[78, арк. 3]
Прилуцький	наказний сотник	?	помер у поході	1737	[78, арк. 3]
Лубенський	роменський сотник	С. Маркович	помер у поході	1738	[261, арк. 22]
Лубенський	смільянський сотник	Г. Слуцький	загинув	1738	[261, арк. 22]
Ніжинський	1-й полковий сотник	Є. Тарасович	помер у поході	1738	[261, арк. 40]
Ніжинський	веркіївський сотник	І. Адамовський	помер у поході	1738	[261, арк. 40]
Ніжинський	глухівський сотник	М. Маньківський	помер від ран	1738	[261, арк. 40]

Таблиця 14. Закріплення посад за старшинськими родами

Полк	Сотня	Від кого	До кого	Рік	Покликання
Стародубський	полкова	С. Галецький	П. Галецький	1734	[331, с. 423]
Гадяцький	полкова	І. Пирятинський	П. Пирятинський	1735	[17, арк. 4]
Лубенський	роменська	С. Маркович	І. Маркович	1738	[332, с. 50]
Київський	носівська	І. Шаула	К. Шаула	1735	[19, арк. 2]
Стародубський	погарська	І. Соболевський	В. Соболевський	1738	[459, с. 235]

Продовження табл. 14

Полк	Сотня	Від кого	До кого	Рік	Покликання
Миргородський	білоцерківська	А. Базилевський	І. Базилевський	1737	[50, арк. 30; 453, с. 43]
Миргородський	остапівська	Ф. Базилевський	Г. Базилевський	1738	[453, с. 44]
Миргородський	хорольська	С. Родзянко	Я. Родзянко	1735	[453, с. 45]
Ніжинський	воронізька	І. Холодович	А. Холодович	1740	[453, с. 52]
Ніжинський	мринська	Ф. Тарасевич	І. Тарасевич	1738	[50, арк. 27; 453, с. 54]
Ніжинський	прохорівська	С. Григорович	П. Григорович	1739	[453, с. 56]
Переяславський	2-га полкова	Є. Гулак	І. Гулак	1739	[453, с. 61]
Переяславський	іркалівська	С. Требинський	О. Требинський	1739	[453, с. 64]
Прилуцький	сребрянська	А. Троцина	М. Троцина	1739	[453, с. 82]
Стародубський	новоміська	Т. Силевич	А. Силевич	1740	[453, с. 88]
Чернігівський	менська	І. Сахновський	Я. Махновський	1739	[453, с. 100]
Чернігівський	роїська	Я. Бакуринський	А. Бакуринський	1738	[453, с. 100]

Таблиця 15. Призначення на старшинські посади військових канцеляристів

Полк	Посада	Ім'я	Рік	Покликання
Прилуцький	наказний сотник варвинський	П. Ладинський	1736	[62, арк. 2–6]
Стародубський	наказний сотник мгаїнський	І. Немирович	1736	[50, арк. 31]
Київський	полковий писар	І. Покорський	1737	[90, арк. 5]
Лубенський	сотник хмеловський	А. Шкляревич	1738	[164, арк. 6]
Переяславський	сотник полковий	О. Левицький	1739	[260, арк. 2]

Таблиця 16. Кількість значкових у полкових командах під час далеких походів

Напрямок і рік походу	Полк	Кількість значкових	Покликання
Польський 1735 р.	Київський	2	[16, арк. 5]
Польський 1735 р.	Гадяцький	5	[25, арк. 38]
Польський 1735 р.	Лубенський	7	[261, арк. 13]
Польський 1735 р.	Чернігівський	11	[16, арк. 30]
Кримський 1735 р.	Переяславський	10	[17, арк. 13]
Кримський 1735 р.	Ніжинський	14	[17, арк. 7]
Кримський 1735 р.	Миргородський	17	[261, арк. 28]
Кримський 1735 р.	Лубенський	26	[261, арк. 13]
Кримський 1736 р.	Ніжинський	3	[261, арк. 36]
Кримський 1736 р.	Лубенський	4	[261, арк. 17]
Кримський 1736 р.	Миргородський	7	[261, арк. 29]
Кримський 1736 р.	Переяславський	8	[125, арк. 4]
Кримський 1736 р.	Гадяцький	14	[125, арк. 4]
Кримський 1737 р.	Лубенський	1	[261, арк. 20]
Кримський 1737 р.	Прилуцький	36	[86, арк. 2]
Очаківський 1737 р.	Миргородський	13	[261, арк. 30]
Очаківський 1737 р.	Ніжинський	19	[261, арк. 38]
Очаківський 1737 р.	Лубенський	22	[261, арк. 20]
Кримський 1738 р.	Гадяцький	16	[135, арк. 3]
Кримський 1738 р.	Лубенський	22	[261, арк. 22]
Кримський 1738 р.	Стародубський	56	[162, арк. 3]
Дністровський 1738 р.	Лубенський	8	[261, арк. 22]
Дністровський 1738 р.	Ніжинський	14	[261, арк. 40]
Дністровський 1738 р.	Миргородський	22	[261, арк. 31]

Таблиця 17. Команди значкових товаришів на охороні кордонів

Полк	Ім'я	Рік	Місце дислокації	Кількість козаків	Покликання
Миргородський	В. Власенко	1736	Царичанка	?	[261, арк. 29]
Миргородський	Холод	1737	Укр. лінія	124	[117, арк. 8]

Продовження табл. 17

Полк	Ім'я	Рік	Місце дислокації	Кількість козаків	Покликання
Миргородський	П. Мусієнко	1738	Усть-Самара	?	[261, арк. 31]
Лубенський	Г. Кулик	1736	Орлик	?	[261, арк. 20]
Лубенський	В. Криштоп	1736	Усть-Самара	?	[261, арк. 20]
Гадяцький	Д. Білецький	1737	Ізюм	245	[93, арк. 2]
Київський	Сверчок	1737	?	109	[117, арк. 7]
Прилуцький	Кириленко	1737	?	118	[117, арк. 3]
Прилуцький	К. Сологуб	1738	Переяслав	180	[158, арк. 2]
Прилуцький	В. Нечай	1738	Китай-город	71	[117, арк. 4]
Ніжинський	?	1737	Форт. Св. Параскеви	144	[117, арк. 5]
Ніжинський	О. Самійлович	1737	?	476	[117, арк. 5]
Чернігівський	Булавка	1737	Київ	298	[118, арк. 3]
Чернігівський	П. Булавка	1737	Укр. лінія	108	[117, арк. 9]
Чернігівський	Демидевський	1737	Олексіївський форпост	62	[118, арк. 3]
Чернігівський	Красиковський	1737	Форт. Св. Параскеви	125	[118, арк. 3]

Таблиця 18. Урядова старшина у Кримському поході (1736)

Полк	Посада	Ім'я	Покликання
Прилуцький	суддя	М. Ягельницький	[50, арк. 26]
	осавул	М. Мовчан	[74, арк. 6]
Київський	осавул	О. Гречка	[68, арк. 7]
	хорунжий	І. Завицький	[50, арк. 27]
Ніжинський	обозний	І. Величковський	[50, арк. 27]
	осавул	А. Володковський	[68, арк. 10]
	осавул	Ф. Борсук	[50, арк. 27]
	хорунжий	В. Уманець	[68, арк. 3]
	хорунжий	І. Левицький	[50, арк. 27]
Полтавський	осавул	І. Левенець	[68, арк. 11]
	осавул	І. Сулима	[50, арк. 28]

Продовження табл. 18

Полк	Посада	Ім'я	Покликання
	хорунжий	П. Герасименко	[50, арк. 28]
	хорунжий	М. Лаврентієв	[50, арк. 28]
Лубенський	полковник	П. Апостол	[68, арк. 16]
	обозний	П. Мартос	[68, арк. 7]
	осавул	І. Павлов	[50, арк. 29]
	осавул	С. Корсун	[50, арк. 29]
	хорунжий	С. Слюд	[50, арк. 29]
Переяславський	наказний полковник	В. Томара	[74, арк. 75]
	осавул	Я. Пилипенко	[74, арк. 75]
	осавул	Г. Лукашевич	[50, арк. 13]
	хорунжий	Г. Моцок	[74, арк. 75]
Миргородський	полковник	П. Апостол	[50, арк. 30]
	суддя	В. Остроградський	[50, арк. 30]
	писар	Ф. Тихонович	[68, арк. 16]
	осавул	С. Галаган	[68, арк. 2]
	хорунжий	Т. Калницький	[50, арк. 30]
	хорунжий	К. Шкурка	[50, арк. 30]
Чернігівський	обозний	П. Сандурський	[74, арк. 34]
	осавул	М. Мокрієвич	[50, арк. 31]
	осавул	С. Славатинський	[50, арк. 31]
	хорунжий	І. Товстоліс	[50, арк. 31]
	хорунжий	Г. Медушевський	[74, арк. 34]
Стародубський	обозний	О. Єсимонтович	[50, арк. 31]
	осавул	С. Якимович	[50, арк. 31]
	хорунжий	А. Рубець	[50, арк. 31]
	хорунжий	Г. Данченко	[50, арк. 31]
Гадяцький	полковник	Г. Грабянка	[74, арк. 22]
	суддя	М. Штишевський	[74, арк. 22]
	писар	І. Ситенський	[74, арк. 22]
	осавул	І. Бутович	[74, арк. 22]
	хорунжий	І. Донченко	[74, арк. 22]

Таблиця 19. Корпус генерального хорунжого Я. Горленка у Кримському поході (1737)

Полк	Посада	Ім'я	Кількість козаків	Покликання
Прилуцький	обозний	М. Огроновський	823	[86, арк. 2]
	хорунжий	А. Масенко		[80, арк. 2]
Полтавський	полковник	В. Кочубей	780	[78, арк. 2]
	осавул	І. Левенець		[80, арк. 2]
	осавул	І. Сулима		[80, арк. 2]
Лубенський	полковник	П. Апостол	2195	[261, арк. 18]
	осавул	І. Павлов		[261, арк. 18]
	осавул	С. Корсун		[261, арк. 18]
Переяславський	обозний	С. Сулима	1037	[296, арк. 2]
	хорунжий	Д. Прохорович		[78, арк. 3]
	двоє полкових старшин	прізвища невідомі		[78, арк. 2]
Гадяцький	полковник	Г. Грабянка	1849	[78, арк. 2]
	двоє полкових старшин	прізвища невідомі		[78, арк. 2]

Таблиця 20. Корпус генерального обозного Я. Лизогуба в Очаківському поході (1737)

Полк	Посада	Ім'я	Покликання
Київський	полковник	А. Танський	[385, с. 137]
Ніжинський	обозний	І. Величковський	[261, арк. 36–38]
	осавул	Ф. Борсук	[261, арк. 36–38]
Миргородський	полковник	В. Капніст	[261, арк. 31]
	осавул	А. Волевач	[261, арк. 31]
	хорунжий	Т. Калницький	[261, арк. 31]
	хорунжий	К. Шкурка	[261, арк. 31]
Чернігівський	відомості відсутні		
Стародубський	відомості відсутні		

Таблиця 21. Склад команди генерального бунчужного С. Галецького у Кримському поході (1738)

Полк	Посада	Ім'я	Кількість козаків	Покликання
Ніжинський	обозний	І. Величковський	1394	[261, арк. 38–40; 137, арк. 3]
	осавул	А. Володковський		[261, арк. 38–40]
	хорунжий	В. Уманець		[261, арк. 38–40]
Лубенський	осавул	І. Павлов	2934	[261, арк. 20; 137, арк. 3]
	осавул	С. Корсун		[261, арк. 20–22]
	хорунжий	С. Слюд		[261, арк. 20–22]
Чернігівський	обозний	П. Сандурський	926	[161, арк. 3]
	осавул	М. Мокрієвич		[161, арк. 3]
Стародубський	обозний	М. Ханенко	661	[122, арк. 2]
	осавул	Г. Данченко		[162, арк. 3]
Гадяцький	полковник	Г. Грабянка	2087	[135, арк. 3]
	обозний	П. Борзаківський		[135, арк. 3]
	осавул	О. Богаєвський		[135, арк. 3]
	хорунжий	Д. Куцевський		[135, арк. 3]

Таблиця 22. Склад команди генерального осавула Ф. Лисенка у Дністровському поході (1738)

Полк	Посада	Ім'я	Кількість козаків	Покликання
Прилуцький	полковник	Г. Галаган	556	[148, арк. 18; 137, арк. 2]
	п'ять полкових старшин	імена невідомі		[148, арк. 18]
Київський	полковник	А. Танський	284	[137, арк. 2]
Полтавський	обозний	І. Левенець	500	[137, арк. 2; 286, арк. 1]
Переяславський	обозний	С. Сулима	817	[137, арк. 2; 296, арк. 3–4]
Миргородський	полковник	В. Капніст	1488	[146, арк. 11; 261, арк. 31]

Продовження табл. 22

Полк	Посада	Ім'я	Кількість козаків	Покликання
	обозний	Ф. Москов		[261, арк. 31]
	осавул	С. Галаган		[261, арк. 31]
	осавул	Т. Калницький		[261, арк. 31]
	хорунжий	К. Шкурка		[261, арк. 31]

Таблиця 23. Приєднання полків до команди генерального хорунжого Я. Горленка в 1736 р.

Дата	Назва полку	Примітки
9 квітня	Миргородський	
11 квітня	Переяславський	
12 квітня	Гадяцький	
12 квітня	Прилуцький	24 квітня полк вибув з команди
13 квітня	Лубенський	не всі сотні
22 квітня	охочекомонний Павлова	
22 квітня	Лубенський	сотні, що не прибули раніше
2 травня	Київський	
2 травня	Чернігівський	
3 травня	Ніжинський	цього ж дня вибув, остаточно приєднався 24 травня
5 червня	Стародубський	

Таблицю укладено на підставі [68, арк. 2–4, 10, 12, 15]

Таблиця 24. Команди, які восени 1735 р. вирушили на охорону кордону

Поли	Кількість козаків	Командир	Покликання
Гадяцький	585	полковий сотник В. Велицький	[23, арк. 26]
Прилуцький	580	полковий осавул М. Мовчан	[23, арк. 28]
Київський	532	невідомий	[23, арк. 23]
Чернігівський	630	полковий обозний П. Сандурський	[28, арк. 13]
Стародубський	невідома	полковий осавул С. Якимович	[28, арк. 32]

Іменний покажчик

Август II 13, 14, 29
 Август III 14
 Адамовський М. 49
 Алі-паша 15
 Ангелівський М. 121
 Андрієвський Я. 99
 Ансімов Є. 7
 Анна Іоаннівна 7, 17, 19, 22, 24, 27, 32, 53, 66, 74
 Апанович О. 35, 61
 Апостол Д. 16, 17, 19, 32, 51, 55
 Апостол Павло 43, 76–78, 86, 102
 Апостол Петро 42, 43, 47, 50, 64, 76–78, 80, 82, 88, 127
 Аракчев С. 87, 96, 102
 Арбузов 89
 Афендик М. 57, 107
 Афендик С. 105
 Байов А. 21, 32, 94
 Балясний А. 69
 Бантиш К. 26
 Барятинський І. 24, 25, 35, 37, 38, 53, 55, 61, 68, 69, 75, 79, 80, 107, 114–116, 120
 Бахметьев І. 56, 119, 127
 Безбородько А. 26, 42, 118, 123
 Биковський В. 53, 54, 61, 62, 110
 Биковський І. 58
 Білий О. 100
 Білич І. 70
 Більський О. 99
 Бірон М. 97
 Бобруйко І. 71, 111
 Богданов М. 33, 42, 47, 49, 51, 55, 109, 112, 114, 115, 127
 Богданович Ф. 51
 Божко П. 70
 Борзаківський П. 53, 124
 Борозна І. 42, 61, 79
 Борсук Я. 58, 65
 Бредадь П. 103
 Бугаєвський О. 48, 53, 89, 124,
 Бузанівський С. 28
 Булавка І. 116
 Булашевич Г. 71
 Булобаш Д. 121
 Бутович І. 76, 95
 Вакулов 70
 Василенко Д. 121
 Василювич К. 77
 Вейсбах І.-Б. 15, 18, 23, 31, 74, 76, 77, 128
 Велицький В. 122
 Величковський І. 43, 77, 92, 95, 96, 102, 125
 Вельямінов С. 18
 Венцель 89
 Вешняков А. 14, 15
 Віальнев Ж. 14
 Волевач А. 46, 77, 108
 Волевач П. 63
 Володковський А. 56, 77, 86, 93
 Галецький П. 28, 53
 Галецький С. 41, 48, 53, 76, 80, 81, 92, 95
 Гамалія 63
 Гарт 83
 Гейн Г. 86, 92
 Генваровський К. 124
 Георг II 14
 Гепкен 14
 Гербель М. 87
 Гессен-Гомбурзький А.-В. 15, 45, 83, 84, 90, 109
 Гнатенко К. 51
 Голенковський Ф. 78
 Голобородько В. 27
 Головкин Г. 15
 Гордієнко К. 16, 17
 Горкушенко Т. 99
 Горленко Д. 16

Горленко Я. 34–36, 41, 45, 48, 49, 56, 60, 62, 68, 69, 78, 79, 82–86, 89–97, 102, 104, 117, 118, 120, 124–126, 128
 Грабянка Г. 42, 43, 47, 76, 80, 87, 88, 95, 123, 124, 128
 Гречка О. 47, 50, 116
 Грива В. 23, 55
 Гроновський А. 110
 Грошевський Ф. 16
 Губар П. 53, 66
 Губчиць П. 71
 Гудович А. 59
 Гудович В. 59, 62, 112
 Гудович І. 59, 65
 Гурсев В. 122
 Гуржій Д. 99
 Галаган Гнат 29, 35, 42, 45, 47, 54, 62, 63, 68, 75, 78, 112, 120, 122, 125
 Галаган Григорій 54, 125
 Галаган С. 78
 Дебрінсй А. 83, 91, 113
 Девіц 84, 94, 119
 Догченко І. 124
 Дорошенко К. 56
 Друцький 83
 Дубель Г. 78
 Дубянский А. 63
 Дукдус Г.-О. 91, 98, 116, 124
 Дунін В. 65
 Дуров А. 19
 Єлизавета Петрівна 6, 25
 Єсимонтовський І. 29,
 Єсимонтовський О. 43, 56, 96, 102
 Єфремов 83
 Жадко М. 49
 Жураківський М. 65
 Жураківський Я. 58
 Забіла І. 20, 58
 Забіла М. (ген. суддя) 26, 42
 Забіла М. (зн. т.) 71
 Забіла П. 44
 Завадовський В. 64, 82, 108
 Зарудний Ф. 119, 127
 Затиркевич Я. 58, 62, 113
 Зеленський В. 50
 Зубко Я. 71, 110
 Ібрагім-паша 21
 Ізмайлов В. 42, 55, 108, 121, 122, 126
 Ілляшенко Г. 86
 Ілляшенко П. 86
 Ілляшенко С. 49
 Ілліницький Т. 77
 Каплан-Гірей 17, 18
 Капніст В. 29, 42, 53–55, 56, 79, 81, 82, 85, 91, 94, 105, 110, 123, 127, 137
 Карсон 14
 Карпека С. 126
 Кейзерлінг Г. К. 18
 Кінуль 14
 Клименко М. 49, 76
 Козельський Я. 29
 Козминський Г. 63
 Кольчугін 63
 Корицький І. 45
 Короленко В. 45
 Коропець І. 64
 Корсун С. 48, 78
 Корчевський Я. 71
 Косій С. 69
 Костенецький С. 47, 117
 Кохановський Я. 71
 Кочубей В. 42, 47, 81, 82, 108, 111, 115, 118–120, 123, 128
 Кужич І. 44, 122, 125
 Кулюба П. 124
 Кулябка І. 27–29, 46, 109, 115, 117
 Купчинський В. 58
 Кутневський В. 65
 Ладинський П. 56, 57, 107
 Лазаревич В. 44
 Лазаревич С. 65
 Лазаревський О. 11
 Лассі П. 26, 32, 38, 46, 48, 50, 53, 61, 63, 75, 78–83, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 100–102, 104, 115, 116, 127–129, 131, 136
 Левашов В. 108
 Левендаль У.-Ф.-В. 83
 Левенсць І. 47, 123, 129
 Левенець Ф. 44, 117
 Леонтович К. 44, 46, 77
 Леонтович С. 126
 Леонтьев М. 15, 27, 67, 83, 87, 90, 91, 101, 103, 111, 113, 126
 Лесевич І. 113
 Лесевич К. 29, 89
 Леслі Ю. 91, 102, 109, 123
 Лещинський С. 18, 29
 Лизогуб В. 40
 Лизогуб Я. 19, 20, 29, 35, 40–42, 48, 54, 61, 67, 75, 79, 83, 85, 97, 102, 120, 126, 127
 Лисенко І. 45, 116
 Лисенко Ф. 41, 48, 52, 76, 83, 85, 123, 124

Литвинова Т. 11
 Ломиковський Павло 61, 62, 64, 122
 Ломиковський Петро 65
 Лукашевич Г. 96, 102
 Ляшенко Т. 87
 Мазепа І. 16, 26, 40, 54, 58
 Максимович Й. 117
 Максимович С. 50, 78, 114
 Малашевич І. 85, 91, 98, 104
 Малашенко І. 71
 Малинський Д. 89
 Малюга В. 104
 Манжос Г. 119
 Мануйлович І. 26, 42
 Манштейн Х. 32, 38, 95, 96, 99, 129
 Маньківський М. 49, 53
 Маркович А. 39, 42
 Маркович І. 51
 Маркович Ф. 65
 Маркович Я. 21, 43, 52, 87, 88, 90, 92, 96, 98, 127
 Мартипенко Сидір 40, 41
 Мартиненко Степан 40, 41
 Мартинов Я. 76, 77
 Мартос П. 78
 Масловський П. 67, 69
 Медушевський Г. 48
 Менгаї-Гірей П. 124, 125
 Меншиков О. 26
 Мерзляков 120
 Милорадович А. 63
 Милорадович І. 53
 Миницький П. 56, 86
 Мицик Ю. 11
 Мишура К. 99
 Мініх Б.-К. 13, 15, 20–23, 27, 32, 35–38, 46, 48–50, 53, 54, 61, 62, 65, 68, 74, 75, 78–86, 88–108, 110–112, 115, 118, 120, 123, 126–131, 136
 Мовчан М. 29, 45, 47, 48, 56, 78, 87, 91, 125, 136
 Мокрієвич М. 34, 47, 113, 114, 125
 Мороз М. 124
 Москов Ф. 26
 Моцок Г. 56
 Мухамед III 15
 Нарішкін С. 19
 Немирович П. 64
 Неплюєв І. 14, 15, 27–29
 Огронович М. 50, 78, 125, 126
 Одоманський М. 124
 Онишкевич П. 71
 Ораик Г. 16, 17
 Ораик П. 13, 16–18, 21, 30, 132, 133
 Остерман А. 13, 18, 27
 Остроградський Г. 55, 56
 Остроградський Ф. 55, 77
 Острозький К. 58
 Павлов 35, 52, 101
 Павлов І. 47, 77, 84
 Панкевич Г. 47, 78, 112, 116, 121
 Панченко В. 11
 Пассек Б. 80
 Пейч 93
 Перехрест Д. 53
 Петро І. 6, 7, 38, 40
 Петрухінцев Н. 7
 Пилатович В. 53
 Пилипенко Я. 56, 77, 89
 Пирятинський І. 49, 54
 Пирятинський П. 54
 Покорський Г. 62
 Покорський І. 55, 64, 78
 Покотило В. 39
 Полуботок А. 52, 64
 Полуботок П. 40
 Портнов А. 11
 Поталович Г. 58
 Потоцький Т. 16
 Потоцький Ю. 16, 21
 Прийма А. 80
 Прокопович К. 62
 Прохорович Д. 29, 48, 102
 Радищев А. 33, 60, 108, 109, 114, 118, 120, 122
 Радінг 123
 Ракоці Й. 21
 Репнін В. 28
 Рогалевський І. 25
 Рогуля М. 99
 Роде (підполк.) 112
 Родзянка С. 50, 78, 122
 Романович В. 56, 98
 Романовський В. 24
 Рубець А. 118
 Рубець Д. 62, 64, 126
 Рудий С. 55
 Румянцев О. 25, 26, 38, 40, 53, 61, 64–66, 82, 83, 89, 110, 111, 117, 119, 124, 125, 127
 Савицький С. 77
 Савич В. 62
 Савич І. 41, 119
 Савич Ф. 65

Савурка Д. 71
 Сандурський П. 36, 43, 47
 Сахновський І. 45
 Семенов Е. 116
 Семенович І. 50, 78
 Сергієнко М. 40
 Сергієнко О. 40
 Сиєвич Г. 65
 Ситенський І. 53, 63, 76, 80, 129
 Скоропадський І. 55
 Скоропадський М. 39, 64
 Скоруппа Г. 65
 Славатинський С. (зн. т.) 71
 Славатинський С. (полк. осавул.) 116
 Слан-Гірей 121
 Слоновський К. 117, 118
 Соболевський В. 28, 29
 Соболевський С. 26
 Сологуб Ф. 71
 Солонина Г. 58
 Солонина Й. 58
 Солонина Сергій 58, 65
 Солонина Степан 58
 Стопановський І. 64, 78
 Субтельний О. 12
 Субхе 124
 Сукін С. 112
 Суліма А. 119
 Суліма І. 29
 Суліма С. 43, 47, 55, 82, 110
 Танський А. 16, 29, 42, 47, 65, 82, 85, 101
 Танський В. 52
 Тарасевич Є. 49
 Тихонович Ф. 77
 Толстой П. 18
 Томара В. 52, 64, 65, 88, 104
 Требізьський С. 26
 Тризна М. 114, 116
 Троцький П. 45
 Трошинський А. 65
 Трубецькой М. 84, 107, 117, 126
 Тукало Я. 22
 Тургенєв 19
 Турковський М. 25, 33, 42, 50
 Уманець С. 40
 Уманець Ф. 124
 Урусов В. 107, 113, 122
 Ушаков А. 15
 Фалчевський І. 63
 Федоров Г. 99
 Фермор В. 90
 Феті-Гірей 123
 Фрідеріккі 23
 Ханенко І. 58
 Ханенко М. 43, 54, 112
 Ханенко Ф. 50, 65
 Хмара М. 90
 Хмельницький Ф. 67
 Холодович І. 50
 Хрущов І. 19, 26, 33, 47, 115, 127
 Ципко Г. 49, 76
 Цюпка С. 71, 109
 Чарнолуцький В. 64
 Часник В. 35, 39, 127
 Часник Г. 26, 35
 Черкаський А. 15
 Черняк Г. 65
 Черняхівський П. 50
 Чуйкевич С. 63
 Шаула І. 51
 Шаула К. 51, 64
 Шаула С. 58
 Шафіров П. 15
 Шаховської О. 19, 20, 22, 27, 32, 33, 36, 37, 39, 51, 52, 58, 60, 74–77, 106, 107, 112
 Швець 70
 Швидкий В. 99
 Шеремет В. 69, 77
 Шереметьєв В. 27
 Шипов І. 109, 115
 Ширай Ф. 64, 65
 Шишкевич І. 44, 124
 Шишкевич П. 58
 Шкурка К. 46, 55, 77
 Шпігель К.-Л. 48, 84, 87, 91, 92, 95
 Штишевський М. 35, 43, 50, 56, 69, 76, 93, 102, 109, 123
 Штокман 123
 Штофельн Ф. 94, 100
 Щетинін 117
 Юркевич Г. 28, 62, 120
 Юркевич М. 70, 126
 Юркевич С. 71
 Юст 39
 Яворський В. 70, 126
 Ягельницький М. 28, 43, 50, 78
 Ягужинський П. 15
 Якимович С. 46, 80
 Якимович Я. 29
 Якубович Я. 26, 62
 Яровий І. 71
 Яснопольський Г. 58

Наукове видання

РЕПАН Олег Анатолійович

**ІРЖА НА ЛЕЗІ:
Лівобережне козацтво
і російсько-турецька
війна 1735–1739 років**

Редактор *С. П. Залозна*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Верстка *М. С. Черноморд*
Коректор *О. П. Степаненко*

Підписано до друку 22.04.2009. Формат 60 × 90 ¹/₁₆.
Гарнітура «LazurskiCTT». Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 12,25. Наклад 1000 прим. Зам. 9-31.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua>

Репан, Олег

Р41 Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.

ISBN 978-966-518-514-7

Монографія присвячена участі козацтва Лівобережної України в російсько-турецькій війні 1735–1739 років. Розглядається місце «козацького питання» в міжнародних відносинах у Центрально-Східній Європі 30-х років XVIII ст., становище різних категорій козацтва Гетьманщини та участь лівобережних полків у бойових діях. Книга розрахована на науковців, студентів і викладачів вузів, широкий читацький загал.

УДК 355.48((470+571)+560) "1735/1739"+94(477.5)
ББК 63.3(4Укр5)51

